

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

PETE PÉTER – A HEGYMENETRŐL

K. HORVÁTH ZSOLT – A POKOLI ARANYKORRÓL

LŐVEI PÁL – AZ ÖRÖKSÉGMÁNIÁRÓL

GYÁNI GÁBOR – A KIEGYEZÉSRŐL

TÖRÖK BERNÁT – A MŰVÉSZ SZÓLÁSSZABADSÁGÁRÓL

PÁSZTOR EMESE – AZ ALAPTÖRVÉNY
CSALÁDFOGALMÁRÓL

PROBLÉMA

KONFERENCIA

MÁRKUS GYÖRGYRŐL

KIS JÁNOS

MÁRTON MIKLÓS ÉS TŐZSÉR JÁNOS

PLÉH CSABA

SEREGI TAMÁS

VAJDA MIHÁLY

PROUST BIKKFANYELVEN

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

SZEMLE

MI A PÁLYA?

M E G J E L E N I K

2017. ŐSZ-TÉL

N E G Y E D É V E N T E

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Erős Ferenc, Gecser Ottó, Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit, Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

29. évfolyam 2. szám

2017. ősz - tél

BÍRÁLAT

Pete Péter: Hegyen-völgyön	Hegymenet Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon Szerk. Jakab András és Urbán László	123
K. Horváth Zsolt: A korszak szeme?	Pokoli aranykor New wave koncertplakátok a '80-as évekből Bp. Szabó György és Szőnyi Tamás gyűjteményeiből Szerk. Rieder Gábor	127
Lővei Pál: Örökségmánia	Sonkoly Gábor: Bolyhos tájaink A kulturális örökség történeti értelmezései	136
Tarafás Imre: Szabadulás a nemzetek börtönéből	Pieter M. Judson: The Habsburg Empire A New History	144

PROBLÉMA

Gyáni Gábor	A kiegyezés nemzeti és birodalmi látószögéből	151
Török Bernát	A művészet a szólásszabadság körében – A művészi szabadság önálló alapjogi nevesítésének értelméről	157
Pásztor Emese	Mi is család lettünk volna – Történet egy kislányról és az Alaptörvény családfogalmáról	165
Klaniczay Gábor	Pio atya és Gemma Galgani levelei – Plágium vagy lelki azonosulás?	170

KONFERENCIA

MÁRKUS György

Emlékkonferencia az ELTE BTK Filozófiai Intézetében

2017. december 7–8.

Pléh Csaba	Márkus tudomány-hermeneutikájáról	175
Kis János	Az első korszakhatár	177
Kis János	Márkus és Habermas vitája	185
Márton Miklós – Tózsér János	Márkus és Altrichter vitája	189
Seregi Tamás	A művészet a kultúrán belül és kívül	201
Vajda Mihály	Posztkulturális modernitás	206

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK		
Ádám Péter – Albert Sándor	Proust bikkfanyelven	209
SZEMLE		
Smid Bernadett	Bárth Dániel: A zombori ördögűző Egy 18. századi ferences mentalitása	216
Kerpel-Fronius Ádám	Communism's Jewish Question Jewish Issues in Communist Archives edited by András Kovács	218
Mihályi Péter	Az „ezüst pillanatok” nyomában Tanulmányok Bekker Zsuzsa emlékére Szerk. Hild Márta és Madarász Aladár	221
Bolvári-Takács Gábor	Sándor L. István: Repedések a rendszeren Kultúra és társadalom a 70-es évek végén Magyarországon	224
Pandur Petra	Deres Kornélia: Képkalapács Színház, technológia, intermedialitás	227
Barta Judit	Tófalvy Tamás: A digitális jó és rossz születése Technológia, kultúra és az újságírás 21. századi átalakulása	229
Rónai András	Tófalvy Tamás: Túl a szubkultúrán, és vissza Populáris zenei színterek, műfajok és az internet	230
MI A PÁLYA?		
Czoch Gábor	Rendi társadalom – polgári társadalom A Hajnal István Kör könyvsorozata	235
Timothy Garton Ash	It's the Kultur, Stupid	237
Robert Kuttner	A vörös Bécsből jött ember	242

BUKSZ szerkesztősége
E-mail <BUKSZ@c3.hu>
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A BUKSZ hálózaton a
<http://buksz.c3.hu>
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a BUKSZ-Stúdió. Nyomta a mondAt Kft., Vác. Felelős vezető: Nagy László

Előfizetési díj évi 4000 Ft. Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány KHB számlájára.
Számlaszám: 10402166-21634716-00000000 K & H Bank

ISSN 0865-4247

HEGYEN-VÖLGYÖN

PETE PÉTER

Jakab András – Urbán László (szerk.):

Hegymenet

Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon

Osiris Kiadó, Budapest, 2017.

468 oldal, 3980 Ft

A közel félezer oldalas kötet mai politikai, társadalmi, gazdasági életünk alapvető kérdéseiről, feszítő dilemmáiról szól. A tudósok, szakértők, kutatók nem a szűk szakmai köröknek, hanem a laikus, ám a közélet, a közügyek iránt érdeklődő értelmiségnek szánt írásai a legfontosabbnak tartott szakterületek helyzetéről adnak láttelepet, gyakran körképet, miközben legtöbbször kitérnek arra a történelmi pályára, amelyen idáig jutottunk, s javaslatokat tesznek a fennálló helyzet érdemi javítására.

A szerkesztők szándéka – ahogy a *Bevezető*ben lezögezik –, hogy elősegítsék a közügyekről folytatott értelmes, őszinte és színvonalas diskurzus újraindulását. Ők maguk a közbeszéd kereteinek újradefiniálásaként fogalmazzák meg azt a célt, hogy a rádiós betelefonáló műsorok tudásszintjét és agresszivitását idéző közéleti megnyilvánulásokat a hasznos, a nézetkülönbségekből tanulni vágyó eszmecsere felé próbáljuk terelni. Ehhez azonban nem kell semmit újradefiniálni, a jelenből nézve akár a 15–20 évvel ezelőtti nivå visszatérése is álomnak tűnhet.

A tanulmánygyűjtemény szinte kizárólag a még megmaradt ellenzéki médiában keltett feltűnést. A kormány által irányított orgánusok nemigen vettek róla tudomást, aminek kétféle oka is lehet. Az egyik az, hogy az írások eltérő mértékben bár, de kritikusak a fennálló kormány teljesítményével, módszereivel, céljaival szemben, többségük határozottan kiáll a liberális demokrácia, a versenyző piacgazdaság, a nyugati világhoz való szoros kötődés mellett, márpedig a Fidesz-kormány már egy jó ideje deklaráltan az ellenkező irányba halad.

A másik ok az lehet, hogy a kötet szerzőinek többsége magát a konzervatív értelmiséghez soroló szakember, aki legalábbis a mai kormány 2010-ben kezdődő második regnálása előtt a Fidesz holdudvarához, értelmiségi bázisának élvonalához tartozott. A kormánypárt és egykori értelmiségi holdudvarának eltávolodása egymástól már hosszabb ideje tart, s mintha 2017 második felében, például volt miniszterek megszólalásaiban, felgyorsulni látszana. A konzervatív ér-

telmiség már nem látja ebben a kormányban az általa preferált világ megvalósítóját, de legalább ennyire fontos, hogy a Fidesznek sincs már szüksége értelmiségi, különösen kritikával élő értelmiségi bázisra. Politikai uralmának fenntartásához kifejezetten értelmiségellenes módszerekkel tartja egyben szavazóbázisát. Erről a későbbiekben még szólunk, mert a kötet is foglalkozik vele.

Közbeszédünk állapotára persze az is jellemző, hogy a művet egyáltalán észrevevő média többet foglalkozott a szerzők korábbi pártkötődéseivel, mint a dolgozatok tartalmával, noha a kötet erényei vagy esetleges hiányosságai szerencsére ettől teljesen függetlenek. Magunk tehát hagyjuk is ezt ennyiben, foglalkozunk a könyvvel magával.

A *Hegymenettel* 23, egyenként 15–25 oldal terjedelmű tanulmányt vesz kezébe az olvasó. Az írások – túl a piacgazdasághoz és a demokráciához való viszony fent már jelzett hasonlóságán – jelentősen különböznek egymástól. Persze más-más a téma, a feldolgozott terület, ami magától értetődő. Mai politikai rendszerünk kialakulása és a hozzá vezető út, a történelemben gyökerező ideológiák és mai felhasználásuk, a magyarok értékrendszere és ennek szerepe a nyugatosodástól vagy a versenyalapú gazdaságtól való elfordulásban, a demokrácia lényege és hazai alapota, a hazai politikai elit évszázados felelőssége a fejlett országokhoz való felzárkózás elszabotálásában, ezek talán a leginkább általános, egy-egy szakértő által feldolgozott témák.

Más írások egyes társadalmi részterületek állapotáról, az ezeket érintő jelenbeli és közelmúltbeli kormányzati politikák következményeiről adnak – rendszerint lesújtó – értékelést. Ide tartozik a határon túli magyarokhoz való viszony, a népesedési helyzet, a roma integráció vagy a majdnem mindent átszövő korrupció elleni fellépés sikertelensége. Külön tanulmányok foglalkoznak az állam által működtetett nagy rendszerek (költségvetési, nyugdíj-, egészségügyi és oktatási rendszer) és az állam által különösen erőteljesen szabályozott piacok (munkapiac, bankrendszer, energiapiac, sajtópiac) problémáival. A felsorolás messze nem teljes.

A kötet utószavát jegyző Szelényi Iván szerint: „Szédítő a kötet igényessége. Nem tudnék megnevezni a mai magyar társadalmat érintő olyan fontos kérdést, amellyel a kötet ne foglalkozna mintaszerrő interdiszciplinaritással.” (461. old.). Az elvégzett munka valóban elismerést érdemel, különösen, ha a

mai közéleti diskurzus sivárságához és nivótlan-ságához mérjük, ám azt kötve hiszem, hogy az olvasó elszédülne tőle. S az sem igaz, hogy ne volna olyan, az érintettekkel legalábbis azonos jelentőségű terület társadalmi-gazdasági viszonyainkban, amely kima-radt a gyűjteményből.

A hazai jogrendszer problémáinak kihagyása indokolt, hiszen a *Hegymenet* publikálása előtt nem sokkal jelent meg egy hasonló, még méretesebb színvonalas összefoglaló e témában.¹ Ám a szociálisan érzékeny olvasók például okkal nehezményezhetik, hogy a szegénység, a társadalom jelentékeny rétegeinek deprivált helyzete nem kapott önálló fejezetet, pedig ez biztosan nem csak a romákat sújtja. Egyáltalán nem esik szó a kultúra általános állapotáról, a kulturális életet érintő állami szabályozás, illetve finanszírozás kérdéseiről vagy a sportélet hasonló viszonyairól. Sokakat érdekelhetnek a digitális forradalom új szakaszának következményei, az ehhez való alkalmazkodás hazai döccenői. És nincs benne – az ilyen általános állapotfelméréssel régebben foglalkozó hasonló tanulmánygyűjteményekben szinte elmaradhatatlan – makroökonómiai elemző tanulmány sem.²

Kétségtelen, hogy a makrogazdasági elemzés és előrejelzés manapság sokkal kevésbé divatos, mint néhány évvel vagy évtizeddel korábban. Életünket, lehetőségeinket mégis alapvetően befolyásolja, hogy a középtávú jövőben milyen jövedelemszintre, élet-színvonalra számíthatunk, ami viszont attól függ, hogy milyenek a gazdaság növekedési kilátásai. Egy ilyen tanulmányban lehetett volna latolgatni olyan kérdéseket, mint például azt, hogy mi lesz velünk az uniós támogatási források elapadása után, vagy hogy milyen számszerűsíthető gazdasági következményei lehetnek a Kelet és Nyugat közti lavírozásnak.

A recenzens nem osztja Szelényi elragadtatását a kötet igényességét illetően sem. Inkább azt mondhat-nánk, hogy nivója egyenetlen. Az egyes tanulmányok különböznek az elemzés mélysége, a szerző szárazabb vagy szenvedélyesebb stílusa és dolgozatának tudománysági igényessége szerint is.

A tudományos kutatással, professzionális elemzés-sel foglalkozó szerzők többsége „hozta a formáját”. Vagyis megfogadták ugyan a szerkesztőknek a felké-résben megfogalmazott tanácsát, hogy tudományos eredményekre támaszkodva, mégis népszerű, közérthető formában írjanak, de elemzésük tartalma jöttá-nyit sem tér el attól, amit általában szakfolyóiratban publikálnak. Jó példa erre Boda Zsolt (*Nem, ennél még nem találtak ki jobbat – A demokrácia kultúrájának megerősítése*), Gál Róbert Iván (*Hozott szalonnával – A fenntartható nyugdíjrendszer kialakítása*) vagy Scharle Ágota (*Valami van, de nem az igazi – Hogyan lesz ver-senyképes és befogadó a magyar munkapiac?*) írása.

Mások a szerkesztői bevezetőben szintén megem-lített célt, a laikus közvéleményben fellelhető hamis közhelyek rombolását állították előtérbe, s ilyenekről írtak esszét. Efféle tudományos ismeretterjesztés, a rosszul köztudott, ám széles körben hangoztatott

állítások cáfolata amúgy a kötet legtöbb fejezetében feltűnik, egyes esszék azonban elsősorban ezzel fog-lalkoznak. A hamis és gyakran igen káros tévhitek rombolása a kötet egyik nagy értéke. Nemcsak hasz-nos, de szórakoztató is, mindenekelőtt persze azok-nak az olvasóknak, akik az adott szakmát nem mű-velik.

Egyebek között megtudhatjuk például, hogy az alacsony születésszám nem magyar átok, de nem is egyszerűen a Nyugat vagy a gazdag országok sajátja, az alacsony és a magas termékenységi ráták határai egészen máshol húzódnak (Kapitány Balázs – Spéder Zsolt: *Hitek, tévhitek és tények a népességszökkenés megállításáról – Demográfiai kihívások és kezelési le-hetőségek*). Sokak aggodalmával szemben az energia sohasem fog „elfogyni”, és a hatóságilag alacsonyan tartott energiaár a legkevésbé sem segíti a gazdasági növekedést. Takarékoskodni célszerű az energiával, de nem azért, mert különben elfogy (Zsoldos István: *Huszárvagások helyett kis lépések és türelem – Energia-piacok és energiapolitika*). A felosztó-kirovó nyugdíj-rendszer, amilyen nálunk is van, sohasem „omlik ösz-sze” abban az értelemben, hogy csődbe megy, és nem tud nyugdíjakat fizetni. Az persze más kérdés, hogy a szabályok szerint kifizetett nyugdíjösszeg milyen élet-színvonal fenntartására elegendő. Az sem nyilvánvaló mindenki számára, hogy a költségvetési adatok teljes nyilvánossága nem csak a kormányt ellenőrizni akaró ellenzék számára fontos, mivel e nélkül valójában a kormány sem tudja, hogy hányadán áll (Romhányi Balázs: *A köztársaság vagy a bolondok hajója? – Az or-szág hosszú távú érdekeit szolgáló költségvetési rendszer kialakítása*).

A tévhitek eloszlátásával foglalkozó esszék közül Szalai Ákos (*Az elveszett állam nyomában – Az állam-központú gondolkodás értelmetlensége*), Romhányi vagy Zsoldos írása kiváló. Van aztán a dolgozatok között szabályos reformkoncepció, mégpedig Lantos Gabri-ellának az egészségügyi rendszer alapos átalakítását szorgalmazó javaslata (*Erzsike néni utazzon 30 kilomé-tert, vagy Tóth doktor 1300-at? – A finanszírozható és működőképes egészségügyi rendszer*).

És van olyan is, amely a tudománytól és az ismer-teretterjesztéstől egyaránt távol áll, inkább valami bő-vebb lére eresztett röpiratnak vagy pamfletnek nevez-hető. Orbán Krisztián röpirata (*Száz év szorongás – A magyar politika a felzárkózás ellen*) kiindulópontként leszögezi, hogy a tulajdon biztonsága és a politikai ha-talom korlátozását és ellenőrzését biztosító intézmé-

1 ■ A magyar jogrendszer állapota. Szerk. Jakab András és Gajduschek György. MTA TK JTI, Bp., 2016. (Lásd Molnár Krisztián recenzióját: *BUKSZ*, 2017. tavaszi-nyári szám, 85–88. old.)

2 ■ Gazdaságpolitikai dilemmákkal, a Fidesz gazdaságpoli-tikai felfogásával foglalkozik Mellár Tamás: *Nincsenek bomba-biztos receptek – Gazdaságpolitikai alternatívák a modernizá-cióban* című írása, itt azonban nem erre, hanem hagyományos makroökonómiai állapotfelmérésre gondolok.

3 ■ Mong Attila: *Kádár hitele. A magyar államadósság törté-nete 1956–1990*. Libri, Bp., 2012.

nyek nélkül nem lehetséges jól működő piacgazdaság és a nyugati polgári demokráciához való felzárkózás. Az általánosságnak ezen a magas szintjén ezzel a tézissel persze igen sokan már az előtt is egyetértünk, hogy olvastuk volna Orbán röpiratát.

A második állítás már bombasztikusabb: a felzárkózás feltételeinek kialakulását és ezáltal magát a felzárkózást is a politikai elit mindenkor hatalmon lévő része akadályozta meg, mégpedig azzal, hogy a bizonytalannak érzett hatalma megtartásához – a számára veszélyes elégedetlenség lecsendesítéséhez – szükséges anyagi erőforrásokat először a hazai tulajdonosi réteg kirablásával, majd e források kimerülése után a külföldről megszerezhető pénzzel teremtette meg. Előbbivel aláasta a tulajdon biztonságát, utóbbival pedig a külföldiektől való függésbe taszította az országot. Ráadásul az elmúlt száz év négy, hosszabb ideig fennálló politikai rezsimjét (Horthy-, Kádár-, posztoszocialista, Orbán-) lényegileg *azonos koreográfia* szerint megvalósuló haladás jellemezte a felzárkózás esélyeit tekintve még biztató kezdettől a csúfos bukásig. (A Nemzeti Együttműködés Rendszere esetében ez utóbbira persze még valamennyit várni kell.)

Recenzens felkészültségét messze meghaladná egy olyan alapos bírálat, amely Orbán Krisztián téziseit részletesen szembeesítene történelmi és gazdaságtörténeti tényekkel, s egy recenzió erre teret sem engedne. Mi több, ezt a munkát maga a szerző sem végezte el. A korábban említett kutatók írásaitól eltérően itt nyoma sincs olyan szisztematikus elemzésnek, amely megalapozná e téziseket. Az érvelés hányaveti, ténybeli tévedésekkel terhes, a hivatkozások esetlegesek. Szerző szerint a Kádár-rendszer magántulajdon elleni támadása a téziséssé vált indult 1959(!)-ben. Sokak paraszti felmenői nem egészen így emlékeznek, ahogy egy gazdaságtörténész is kérdéseket tenne fel a bankok és gyárak államosításával kapcsolatban, amiről viszont nem esik szó. Azt is megkérdezhetjük, hogy miközben a Kádár-rezsim idején bekövetkezett eladósodási folyamatnak igen nagy tudományos irodalma van, Orbán miért épp egy – a saját szakterületén amúgy jelentős érdemeket szerzett – újságíró könyvét³ tekinti a legfontosabb hozzájárulásnak az eladósodás problémájának feltárásához. Különösen erős politikai és kritikai éle miatt persze Orbán Krisztián röpirata keltette a legnagyobb sajtóvisszhangot, mégis bölcsőbb, a szerkesztők deklarált céljait jobban szolgáló tett lett volna, ha inkább kihagyják a kötetből.

Mint a tanulmányköteteknél általában, itt is valószínűtlen, hogy a tipikus olvasó egyforma figyelmet szentelne mind a 23 írásnak. A szakcikkekből bizonyára sokan csak tallóztatni fognak, ám a legtöbben várhatóan elolvassák majd azokat, amelyek a 2010 óta formálódó politikai-gazdasági rendszerünk alapvonásaival, az orbáni rendszerváltás okaival foglalkoznak. Számukra kényelmes módon az ilyen tanulmányok a kötet elején találhatók. Alaphangjuk igencsak pesszimista, fő gondolati ívük a „hogyan is juthattunk idáig

(ilyen mélyre)”, és a „miért is vallott ismételt csúfos kudarcot a nyugati polgári civilizációhoz és gazdasághoz való felzárkózás” típusú borongás.

Ebből a fajtából mindjárt a kötet legelső írása Tölgyessy Péteré (*Kompország reményei*). A szakirodalmi hivatkozásokat, szövegkritikát mellőző, ám a többi cikknél lényegesen hosszabb tanulmány nemzetközi és esztétörténeti kitekintést is tartalmaz. Tölgyessy úgy véli, hogy a 89-es rendszerváltás idején táplált nagy ívű remények valójában alaptalanok voltak, az angolszász mintájú demokrácia és piacgazdaság megvalósításának a legtöbb későn jövő országban esélye sem volt, így Magyarországon sem. A neves közíró gondolat kísérlete szerint a globális trendek megfordulása sem segített, az emberek tömegeinek csalódottsága a demokratikus és piaci intézményekben ma világjelenség. Persze azokban az országokban, ahol az ilyen intézmények stabilan meggyökereszkedtek, ez a lázadás a fennálló világ ellen, ha súlyos is, alapvetően a rendszeren belül megoldandó probléma, a későn jövőök viszont a létrehozásáig sem jutnak el.

A tanulmány fontos konklúziója az, hogy Magyarországon az egyértelmű szakítás az eddig vágyott nyugati mintával *nem oka, hanem következménye* az ország sikertelenségének.

„Orbán Viktor rendszerváltásának alapvetése számos ponton ütközik a Nyugat civilizációját több évszázad alatt olyan magasra emelő piaci és jogállami renddel. Ám új iránykeresése éppen ezek magyarországi kudarcára adott rendszerszintű válasz. A kormányfő a saját vezetése alatt véget próbál vetni az állam cselekvőképességét, a szakpolitikai programok végigvihetőségét egyre inkább akadályozó politikai váltogazdaságnak. A sikertelen feltörekvő országokban jellegzetes módon a nyugatos példát másoló, a jogbiztonságot, piaci kapitalizmust hirdető időszakot idehaza is felváltotta a globalizáció erőivel szemben szabadságharcot hirdető, a nemzetállami protekcionizmusban hívó, a hazai középosztályt belső állami ösztönzőkkel megvédeni és felemelni óhajtó rendszer.” (13. old.)

Autokratikus módszerei ellenére a rendszer mégsem diktatúra, a lakosság többsége támogatja, mégpedig azért, mert „[a] miniszterelnök hatalmi gyakorlata otthonosabb világot ígér a magyarok többsége számára, mint a világpiaci igényekhez való igazodás kényszere” (13. old.). Ha az Orbán teljesítményét mindig is nagyra tartó Tölgyessy jól látja a magyar társadalom állapotát, az bizony nagyon rossz hír mindazoknak, akik egyszerűen az Orbán-kormány leváltásában látják a nyugatos felzárkózáshoz való visszatérés zálogát. Ez sem volna olyan könnyű persze, de semmiképpen sem elegendő.

Írásának talán legszórakoztatóbb része – már ha egy ennyire elkeserítő végkicsengésű dolgozattal kapcsolatban nem ízléstelenség szórakozást emlegetni – *A hétköznapi gondolkodás felülkerekedése* című alfejezet,

amelyben arról a változásról értekeznek, ami nemzetközi szinten a tömegek tájékozódásának, politikai és közösségi választásait nagyban befolyásoló informálódásának természetében végbement. A közelmúltig a legfontosabb információs csatornákat a hagyományos elíttek racionálisan gondolkodó, lehetőleg ellenőrzött tényekre és logikára alapozott érvelése határozta meg. Részből az elitellenes hangulat, részben pedig az alternatív tájékozódási csatornák tömegét lehetővé tévő internet hatására a közvélekedések kikerültek a racionalitás és a tények tiszteletének uralma alól, egymást tökéletesen kizáró világok léteznek anélkül, hogy egymással kommunikálnának, miközben ellenséggé tekintenek egymásra. Ebben a világban a szakértelem, a racionális érvelés, a tények ellenőrzése nem az igazság megismerésének eszköze, hanem az ellenség aljas aknamunkája.

Ezt a jelenséget persze nem Tölgyessy fedezte fel; a Brexit és Donald Trump elnökválasztási kampánya óta a laikus érdeklődő számára is könnyen hozzáférhető írások garmada tárgyalja. Ám igen gondolatébresztő, ahogy ennek hazai következményeire rámutat: az Orbán-kormány támogatottságának és erejének nem kis része származik abból, ahogy ezt a jelenséget a saját hasznára kiaknázza:

„Az Orbán-rendszer az állampolgárok széles csoportjai számára hihető eszközökkel keresi a sikert. Sokak régi beállítódásain, vágyain és indulatain alapuló identitáspolitikája régi hiteket és mítoszokat hoz újra mozgásba. Alig számít állításainak tényleges valóságtartalma, amennyiben igazodnak az állampolgárok számottevő részének előzetes elképzeléseihez. A kormány propagandája szilárdan hiszi: végighazudhatja magát a végső, nemzetenkénti politikai igazságig. Váltig felnagyítja az olykor valós részeredményeket, néha a legelemibb tényeken is átlépve szabályos párhuzamos valóságot teremti táborának. A Fidesz-hatalom a hétköznapi ész lázadása a felvilágosult elíttek racionalitásképe ellen.” (29–30. old.)

Mindenki emlékszik arra, amikor jelenlegi miniszterelnökünk még ellenzékben, majd 2010 után egy ideig kormányon is szokatlanul nagy tömegeket vonzó beszédeket tartott. Racionális elmével közelítve, vagy az elhangzott állítások valóságtartalmát tekintve ezeknek a beszédeknek se füle, se farka nem volt. E sorok írója, ahogy mások is, akik számára a tények és a ráció alapértékek, bamba értetlenséggel figyelte a gyűlések mámorban úszó közönségét. Akkor még szó nem volt Brexitről, és Donald Trump még nem indult az amerikai elnökválasztáson. Azóta már azt is tudjuk, hogy mindebben semmi speciálisan magyar nincs, s hogy mire képes az, aki ezt a jelenséget a saját céljai szolgálatába tudja állítani.

Ám ha mindez tényleg így van, akkor mit lehet itt még egyáltalán csinálni? Markáns ellentmondás van a tényfeltáró helyzetértékelés kilátástalanságát sugal-

mazó alaphangja és – nyilván szerkesztői felszólításra – a kötet írásainak végén előadott, zömmel ráolvasás-szerű, vagy szinte az álmodozással felérő javaslatok között. A ritka kivételtől⁴ eltekintve még a konkrét szakpolitikai javaslatok is olyanok, amelyekkel a mai kormány egyenesen szembemegy, mi több, ez politikájának hangsúlyos vagy jellegzetes iránya. Zsoldos István például a mai technológiai forradalom és a világgazdasági olcsó energia bősége miatt kívárást, a hosszú távra való elköteleződés határozott kerülését javasolja az energiapolitikában. Akkor, amikor a következő atomerőmű építését lassan megkezdik, és a kormány éppen meghosszabbítja az orosz gázszállítások hosszú távú szerződését! Romhányi Balázs egyenesen a Fidesz által írmag nélkül kiírtott Költségvetési Tanács visszaállítását szorgalmazza, de legalábbis nyilvánosságot, átláthatóságot és szigorú szabálykövetést az állami költségvetésben. Az általánosabb javaslatok pedig így vagy úgy, de kivétel nélkül a demokráciához és a piacgazdasághoz való visszatérést szorgalmazzák. Összefogás, konszenzuseresés, bizalomépítés, árnyalt, befogadó, alapos helyzetértékelést követő óvatos intézkedések, ilyen s ehhez hasonló, sokunk számára pozitív értéktartalmú fogalmak repkednek a tanulmányok javaslattevő részeiben. Mindez azok után, hogy Tölgyessy mindjárt a kötet elején magabiztosan leszögezi: „A korábbi nyugatos minták saroktételinek monoton felmondása az egészen más megfontolások alapján kormányzó Orbán-rendszerrel szemben nemigen kínál előrevívó megoldást.” (36. old.) Márpedig a további 22 írásban alapvetően ilyeneket olvashatunk.

Nem arról van szó, hogy ezekkel ne értene egyet bárki, aki demokráciát és piacgazdaságot szeretne látni Magyarországon. Az a kérdés, hogy miért akarna a Fidesz vagy bármilyen utána következő, populizmusra hajlamos kormányzat ilyesmit csinálni? Hiszen ezek *csak* az ország hosszú távú boldogulásához kellenek, a politikai hatalom megszerzéséhez és megtartásához nemhogy szükségtelenek, de még hátrányosak is.

A demokrácia és a piacgazdaság alapértékeit elfogadók között könnyen teljesülhet a *Hegymenet* szerkesztőinek vágya: ideológiai és világnézeti különbségeket áthidalva diskurzus kezdődhet a nemzet legfontosabb problémáiról. Jó eséllyel még egyet is érthetünk a lényegét illetően. Az igazi kérdés az, hogy van-e még érdemi hatásunk a dolgok menetére, hiszen sem az uralmon lévők, sem az őket megválasztó szavazópolgárokra nincs már érdemi befolyásunk. Ennek megfordítása pedig nem egyszerűen hegymenet, ez maga a *mission impossible*. ■

4 ■ Gál Róbert például javasolja, hogy a nyugdíjak megállapításában vegyék figyelembe a gyermekek felnevelésével kapcsolatos erőfeszítéseket (208–211. old.).

A KORSZAK SZEME?

K. HORVÁTH ZSOLT

Pokoli aranykor

New wave koncertplakátok a '80-as évekből

Bp. Szabó György és Szőnyi Tamás gyűjteményei-
ből szerkesztette Rieder Gábor

Kieselbach, Budapest, 2017. 375 oldal, 9900 Ft

Piros, nagy köd-tályogok közül

Sunyított rám a csalfa Nap,

Midőn így szólék:

Kelj föl és légy szabad.

Tán Budapesten, talán máshol.

Alig emlékszek valamire

A néhai világból,

De szomorúan föltámadtam.

Ady Endre: A föltámadás szomorúsága
(1910)

1. A FÖLTÁMADÁS SZOMORÚSÁGA

2017. október 13. és október 24. között, a nagy érdeklődés miatt az eredeti tervhez képest néhány nappal meghosszabbítva, a lipótvárosi Kieselbach Galéria *Pokoli aranykor* címmel kiállítást rendezett az 1980-as évek hazai punk és new wave plakátkultúrájáról. A Rieder Gábor rendezte tárlat Bp. Szabó György és Szőnyi Tamás plakátgyűjteményeinek felhasználásával mutatta be az említett évtized underground vizuális kultúráját. Dacára annak, hogy az 1980-as évek elejétől a puha diktatúra anómiájának és zavarodottságának növekedésével egyes arányban árasztották el a budapesti házfalakat és aluljárókat az underground zenekarok plakátjai, maguk az együttesek a hivatalos tömegkommunikációban szinte láthatatlanok maradtak; ez az ellentmondásos helyzet mindenképp különleges státuszt biztosított az undergroundnak. Miben állt ez a sajátosság?

A zenekarok házilagosan rögzített, koncerten előadott dalai nemigen jelenhettek meg sem lemezen, sem az akkor már egyre népszerűbb műsoros kazetákon (ne feledjük, Magyarországon ekkoriban már

terjed a walkman), a Magyar Televízió és a Magyar Rádió – néhány kivételtől eltekintve – nem játszhatta dalaikat. Ez a hatalmi szemszögből szorgalmazott tudatos mellőzés azonban nemhogy megölte volna, hanem *mítoszt* fonva köré táplálta az éppen csak induló, az underground zenekarok köré gyűlő, a rendszerrel többnyire ellenszenvező városi „mozgalmat”. E mítosz egyik legfontosabb éltető eleme nyilvánvalóan a peremhelyzetből fakadt, amit a szcéná tagjai nem kizárásként, inkább különös exkluzivitásként éltek meg; a kettő különbsége abban áll, hogy a szcéná formálói a kívülállást nem elszenvedték, hanem sajátosan arisztokratikus *kulturális kiválasztottságként* éltek meg. A mítosz életképességének azonban voltak feltételei: az egyik ilyen bizonyosan az volt, hogy a zenekar Budapesthez kötődjön, ahol az a nagyjából 15–35 éves korosztály közlekedett, amely hivatalos hangzóanyag nélkül is hozzájutott a felvételekhez, el tudott menni a koncertekre, melyekről a fentebb említett teleragasztott aluljárókból és házfalokról értesült. Ennyiben tehát mindenképp *exkluzív* volt az underground, hiszen a másolt kazetákhoz való hozzáférés feltételezte, hogy az illető – szemben az erről mit sem tudó többséggel – *részese*, pontosabban *bennfentese* annak a nagyvárosi szociokulturális hálózatnak, amelynek híre nagyjából az 1980-as évtized közepén lépte át a főváros határait. Részben ebből az exkluzivitásból fakadt az is, hogy elsősorban középosztályi, komoly kulturális és társadalmi tőkével rendelkező értelmiségiek, illetve gyermekeik kultiválták az undergroundot, ami politikai tartalma miatt ugyan teljesen veszélytelen, de az értelmiséggel – társadalmi beágyazottságát ismerve – az államhatalom nem akart újjat húzni. Sokatmondó, hogy a Magyar Népköztársaság a korszak számtalan marginalizált zenekara közül épp az alsó társadalmi csoportokból verbuválódott szegedi CPg-t és a veszprémi Közellenséget állította bíróság elé. Habár a két per kirakatjellegét Haraszti Miklós és Klaniczay Gábor szövé tette a *Beszélő* hasábjain, a kritikai értelmiség árkánium-nyilvánossága értelemszerűen nem védhette meg a vidéki punkok ellen indult rendőri és bírósági hajsztától a zenekari tagokat, akiket letöltendő szabadságvesztésre ítélték.¹ Jóllehet a könnyűzenei életet is erősen átszötte az állambiztonsági megfigyelők hálózata, ám a részegész jegyében, a büntetőjogi kriminalizálás és a politikai-esztétikai jellegű normalizálás nem ugyanazt jelentette, s mint a CPg és a Közellenség esetéből

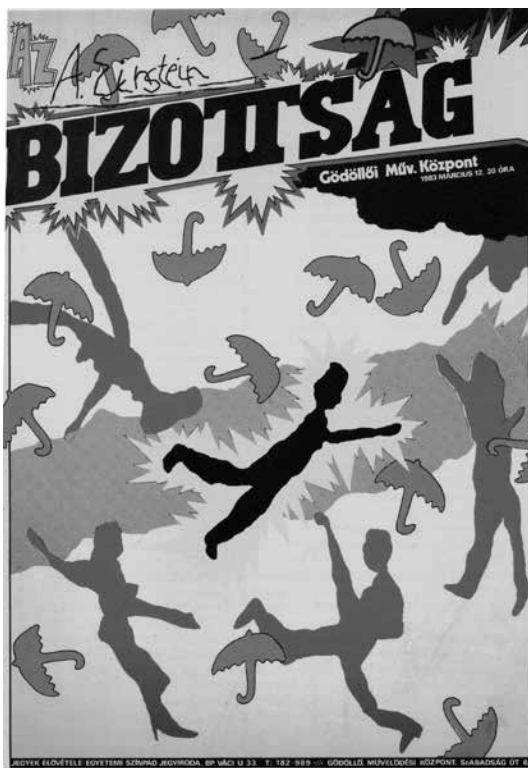
1 ■ Haraszti Miklós: A szegedi punkháború (1982). In: *Beszélő* Összkiadás. S. a. r. Havas Fanny. AB-Beszélő, Bp., 1992. I. kötet, 287–289. old.; Klaniczay Gábor: Izgatás nagy nyilvánosság előtt, csoport tagjaként, folytatódóan (1984). In: *uo.* I. kötet, 617–619. old.; Haraszti Miklós: A Közellenség (1985). In: *uo.* II. kötet, 112–117. old. Lásd még Kövessy Róbert: *Pot megye punkjai*. Dokumentumfilm, 2000.; Kövessy Róbert: *Punktértő – a Közellenség*. Dokumentumfilm, 2007.

műveltség, társadalmi térhasználat) mellett azonban komoly súllyal eshetett latba az a mindenkori ifjúsági kultúra által keltett hevület, amely a rögzült normákat és rutinokat óhajtotta felforgatni. A szubverzió szenvedélyével való találkozás (vagy annak elutasítása) nyilván egyéni, alkati jellegzetességekre is visszavezethető, én azonban inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy a kortárs csoportok miképpen befolyásolták a választásokat.

Bevallom, kamaszként a fentebb kivonatolt mítosz-
nak magam is rabja voltam. Amikor 1987-ben, a klasz-
szikus – Nagy Feró, Mik-
lósa Lajos, Lugosi László,
Donászi Tibor – felállítást
némileg kiegészítve (Zsoldos
Tamás) a Beatrice együt-
tes újra játszani kezdett,
nem volt kérdés, hogy az
akkori legjobb barátommal
elmegyünk az egyik kon-
certjükre. Az orvoscsalád
és a mérnökcsalád akkor
tizenöt éves, kisgimnazis-
ta gyermekeinek furcsa volt
a szakadt és piszkos szür-
keség, de a középosztály-
beli családok megbízható s
éppen ezért unalmas rutin-
jával szemben roppant hívo-
gató volt ez a vadnak tetsző
világ. Az utolsó nyitva tar-
tó üzletben vásároltunk egy
üveg – valószínűleg nagyon
olcsó – vörösbort, amelyetől
a kamaszok semmivel sem
összevethető naiv szenved-
élyével azt reméltük, hogy
mágikus elfogyasztása után még mélyebben átéljük
majd kedvenc számunk azon sorát, hogy „rákapott
az italra és úgy érezte szabadon él”. Am az üzletből
távozva egy jókedvű, enyhén borszagú, szakadt fiúk-
ból és lányokból álló társaság szólított meg bennün-
ket, s kedvesen felajánlották, hogy segítenek kinyitni
a palackot. Majd udvariasan megkérdezték, hogy
ugyan ihatnának-e egy kortyot belőle. Ahogyan kör-
bement az üveg bor, mi aggódva pillantottunk egy-
másra, de a hangadó srác megnyugtatóan bennünket:
„ha nektek van, nekünk is van, ha nekünk van, nek-
tek is van” – majd kisvártatva öblös kacajból kísérve
közölte: „az a baj, hogy nekünk sosincs.” Maradt ket-
tőnknek kb. egy deci bor a palack alján, de ettől füg-
getlenül roppant mélyen átéltek az ominózus sort, s a
jelenet nemhogy elvette volna a kedvünket az egész-
től, egy életre rabul ejtett bennünket, és utána évekig
rendszeresen jártunk az underground koncertekre.

A galéria kiállítóterébe lépve ismerős érzés járt
át: sok olyan koncertplakátot láttam, amelyet a fen-

tebb említett időszakból ismertem jól, de olyanokat
is, főleg az 1980-as évek első feléből, melyek számom-
ra csak kötetek, feldolgozások lapjain tűntek fel, ere-
detiben sosem láttam őket. A kiállítás és a katalógus
atmoszférateremtő ereje működött: az underground
vizuális kultúrája, az évtized első felében domináló
harsány színek és betűtípusok, a fotográfiákról vissza-
néző ismeretlenül is ismerős arcok, ruhák, frizurák,
kendők, zakók, jelvények, majd az évtized második

Bizottság – Wahorn András

felében megszaporodó söté-
tebb tónusok és ikonográ-
fia fejezte ki a föltámadás
szomorúságát. Az a korszak
visszavonhatatlanul elmúlt,
underground státuszából
fakadóan sok ekkoriban szü-
letett zenét csak a rendszervál-
tás után dokumentáltak,
az akkori zenekarokhoz és
koncertekhez kapcsolódó
multimedialitást pedig tud-
tommal ilyen részletességgel
még senki sem tárgyalta.
Pedig a szcena egyik vonzereje
éppen abban rejlett, hogy
amint a zenekar „nem
zenekar”, a koncert sem
puszta koncert volt, hanem
gyakran összművészeti
kavalkád. A szó, a zene, az
álló- és a mozgóképek ebből
a szempontból szimbiózis-
ban éltek: aki koncertre ment,
hamar eljutott egy kapcsoló-
dó kortárs kiállításra, ahol
adott esetben a koncertpla-
kátok készítői állítottak ki,
majd azon kapta magát, hogy
a Balázs Béla Stúdió filmjeit

nézi, melyekben mondjuk azok szerepeltek, akik a teg-
napi koncertet adták. Ebben az értelemben az under-
ground nemcsak multimedialis, de multidiszciplináris
is volt: aki az egyiket választotta, könnyen a másikat
is megkapta mellé, s ez az 1980-as évek kontextusá-
ban eléggé magától értetődőnek tűnt, holott máskü-
lönben inkább kivételes, mint normális állapot. Ennek
a szimbiózisnak a hiányát tette egyértelművé a kiállí-
tás, s idézte fel bennem a Vig Mihály vezette Balaton
zenekar előadásában Adynak *A föltámadás szomorúsá-
ga* című költeményét.

2. PLAKÁTKULTÚRA ÉS FOTOGRAFIA: A PILLANAT MŰVÉSZETÉTŐL A MÚZEUMI DOKUMENTUMIG

A sikeres, bár rövid ideig tartó kiállítás méltó foly-
tatása lett a rendkívül gazdag vizuális anyagot
tartalmazó, Rieder Gábor szerkesztette kötet. Meg-
közelítését, felépítését tekintve a korszak tanúinak

beszédmódját ötvözi a tudományos igényű szak tanulmányokkal, középpontjában mégis a pontos adatokkal ellátott és kommentált plakátok, illetve az egyes együttesekről készült fotográfiák állnak. Ez a dokumentáció teszi egyedülállóvá a *Pokoli aranykort*, amennyiben azonosítja s olykor rekonstruálja is a plakátoknak és fényképeknek nemcsak a szerzőit, a keletkezésük körülményeit, de az egyes zenekarok és előadók tevékenységét ismertette annotálja is a műtárgy *funkcióját*. Így a plakát – ez a ma sokszor izléstelen politikai vagy bornírt marketingcélokat jelentő szó – visszakapja jelentése komplexitását: éppannyira vizuális alkotás és műtárgy, mint amennyire korabeli híradás egy művészeti eseményről. A kettő összekapcsolódása pedig *dokumentummá* avatja. E minőségében azonban a plakát éppúgy megtevesztő lehet, mint a fotográfia, hisz amennyit a múltból megmutat, annyit ki is takar belőle.

Ezért van szükség a szövegekre. Egyfelől hangulatfestő, atmoszférateremtő, ugyanakkor informatív esszék és tárcák (Kemény István, Vig Mihály, Gerhes Gábor, Bp. Szabó György, Kiszelyov Andrej, Szkárosi Endre, Galla Miklós, Nagy Gergely, Fákó Árpád, Legát Tibor, Ámon László, Szurcsik József, Ménes Attila, Röhrig Géza, feLugossy László, Garaczi László, Pajor Tamás, drMáriás, Szabó Gergely, Rupaszov Tamás, Benkő Zoltán, Németh Gábor, Palotai Zsolt, Kamondy Ágnes és Kiss Tibor), másfelől az underground történeti-kulturális értelmezését elősegítő tanulmányok (Klaniczay Gábor, Rieder Gábor, Zombori Mónika, Szőnyi Tamás, Katona Anikó, Olta Kata, továbbá Igor Vidmar, Aneta Panek, Alexander Pehleman írásai).

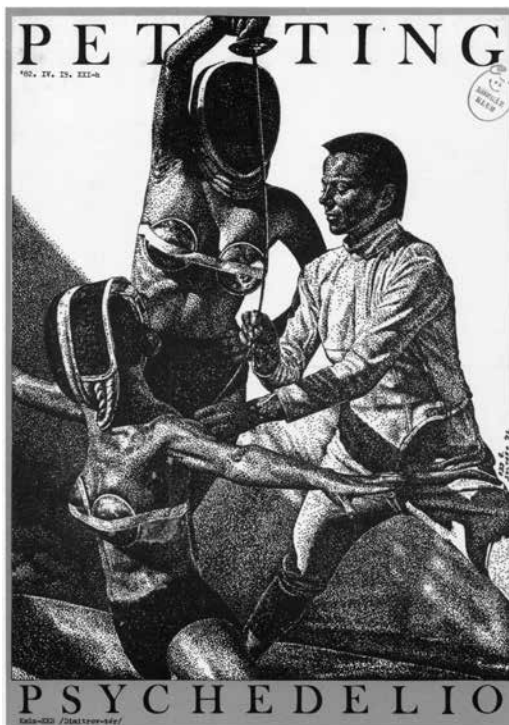
A szövegek műfaji különbségéből fakadóan az eltérő életkorú, háttérű szerzői gárda más-más szemszögből ragadja meg a tárgyalt korszakot, mely egyszerre nosztalgikus emlék és hűvös történeti tárgy. A kettő közötti feszültséget nemcsak a szövegek egymásra vonatkoztatása okozza, hanem az underground azon jellegzetesség is, hogy a mű nem feltétlenül tárgyban, zárt műalkotásokban ölt testet. Ez a neoavantgárdtól kölcsönzött, a zenei undergroundban elsősorban Molnár Gergely és a Spions nyomán teret nyelő látásmód felrúgja a korábban rögzített szabályokat, és sokat ad a pillanatot, a gesztust, a kontextus egyszerűségére és megismételhetetlenségére; ezért

módfelett hasznos a sok rövid, szubjektív, hangulatfestő írás jelenléte. Bizonyos értelemben még a szak tanulmányok között is tapasztalható ilyen átfedés: az itt gyűjtő, rendszerező, kiállító szerepben feltűnő, korábban rocktörténeti szakmunkákat jegyző Szőnyi Tamás három tanulmánnyal, az 1970–1980-as évek ellen- és szubkultúráiról könyvet író Klaniczay Gábor viszont egy tanulmánnyal szerepel, de mindketten egyszerre résztvevő szemtanúk és kései értelmezők.

E kettős minőségben tehát át kell alakítaniuk értelmezői helyzetüket, hiszen egy korabeli koncert hangulatát, gesztusrendszerét, művészeti referenciáit kell dokumentummá alakítaniuk, s – ahogy Olta Kata rámutat – egy harminc évvel későbbi idegen kontextusban elhelyezniük. A Kieselbach Galéria kiállítására betévedő vagy a *Pokoli aranykor* című könyvet kezébe vevő potenciális érklődőnek ugyanis semmit sem „kell” tudnia a korszakról, az 1980-as évek marginális audiovizuális kultúrája nem evidens, nem adott, ezért a plakátok, a fotográfiák, a szövegek és a tanulmányok feladata az, hogy érthetővé tegyék az undergroundot a jelen számára.

Ebből a szempontból rendkívül hasznos Klaniczay Gábor áttekintő jellegű tanulmánya, amely az 1970-es évek közepétől veszi szám-

ba azokat az előadókat, zenekarokat, jelszavakat, törekvéseket, stilisztikai külsőségeket, amelyek a nyugati punk és new wave sajátosságai voltak, majd szemügyre veszi magyarországi hatásait. Ami sajátos a nyugati történethez képest, az a peremhelyzetükből fakadóan az „őszinte kökemény rockot” játszó zenekarok „közelsége” a punkhoz. Jóllehet az ún. „bakancsos” Eddának, a Píramisnak vagy a P. Mobilnak vajmi kevés a köze a punk-, pláne a new wave zenekarokhoz, történetük a marginalitás okán valamennyire mégis összekapcsolódik, mégpedig a szó társadalomtörténeti értelmében. A csöves, „szakadt”, külvárosi szubkultúra képviselői azokat a fiatalokat, akik akarva-akaratlanul kívül maradtak a társadalmi koordináta-rendszeren, s ennyiben soruk összeköthető a „magyar punkkal”. Úgy vélem, a

Petting – Soós György

5 ■ Utóbbiról részletesen ír Pozsonyi Ádám: *A Lenin-szobor helyén bombatölcsér tátong. A magyar punk története, 1978–1990*. Szerzői kiadás, Bp., 2001.

6 ■ Sebők János: *Magyar-rock 2. A beat-hippi-jelenség, 1973–1983*. Zeneműkiadó, Bp., 1984. 269. old.

Beatrice együttes „punk” címkéje is nagyjából ebből a félreértésből táplálkozik, hisz maga a zenekar kezdetben nem sokat tudott a brit és amerikai előképekről, a példaadó zenekar ugyanis az ausztrál AC/DC volt. Ugyanakkor a punk hevületéből táplálkozó stilisztikai frissességet, a tartalmi dolgok mellőzésével, nemcsak a Beatrice, de ideig-óráig (színes napszemüvegek) még a bakancsos Edda is kihasználta.

Talán nem véletlen, hogy a magyarországi punkscénát ezért egy jelzős szerkezettel szokás szétválasztani: az art punknak, utóbb new wave-nek nevezett zenekarokra volt elsősorban érvényes a bevezetőben tett néhány szociológiai megszorítás, a sima, nyersebb, „külvárosi” punk pedig (Lavina, ETA, Inkubátor, QSS, Kretens, Pink Panther stb.) alapvetően a „belvárosi”, artisztikusabb ellenkultúra alternatívájává vált.⁵ Ez utóbbit nevezte annak idején könyvében – talán az óbudai lakótelepi punkok nyomán – igen találóan Sebők János panelpunknak; utóbbi mitikus kezdőpontja pedig nem Molnár Gergely és a Spions, hanem az 1977–1978-tól próbáló Lavina. Az utóbb verseiről, elbeszéléseiről, szociográfiájáról, sőt egy Komjáthy Jenőről szóló monográfiájáról ismertté vált Nagy Atilla Kristóf

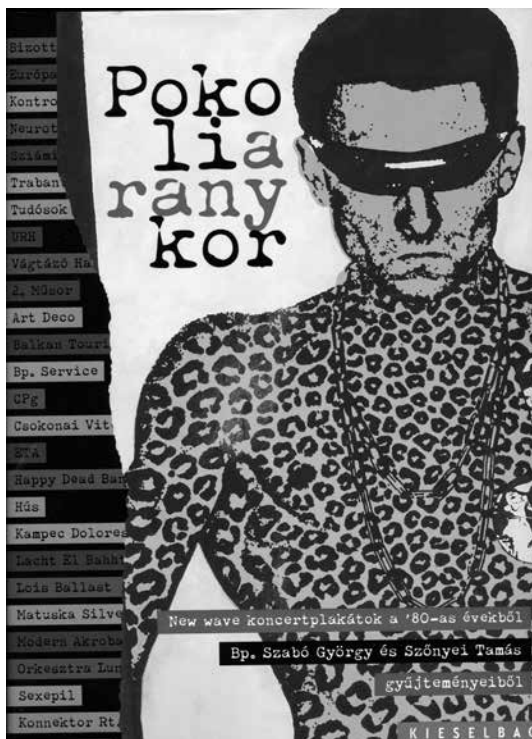
vezette Lavina (további tagok: Szekeres Tamás, Jersabek Tibor) zeneileg inkább rocknak, de külsőségeiben, mentalitásában már valóban punknak tűnt.⁶ A kötet vizualitásra összpontosító koncepciójából fakadóan Klaniczay Gábor tanulmánya azonban inkább az art punk és new wave zenekarokat, dalszövegeiket, a társművészetekkel (film, fotográfia, performance, divat) ápolts viszonyát mutatja be részletesen.

Szőnyei Tamás *A New York–London–Párizs–Berlin–Budapest-tengely* című tanulmánya a punkesztétika hatástörténetére és kanonizációjára összpontosít, s nemzetközi példák során azt mutatja be, hogy a gesztusokra, spontaneitásra, a pillanat kreativitására épülő punk hogyan kezd el intézményesedni. Írása legérdekesebb részében azokat a nemzetközi példákat szemléli, amelyek Vivienne Westwoodnak, Jaime Reidnek és Malcolm McLarennek a punk- és new wave látványvilágot megteremtő vizuális ötleteit kezdik bevinni a nagy múzeumok és gyűjtemények terébe. Ezzel egyfelől a punk vitathatatlanul

belép a kánon terébe, másfelől azonban Szőnyei joggal veti fel, hogy e kanonizáció – minden ellenirányú törekvés dacára – javarészt Nyugat-orientált maradt, ezért tesz javaslatot a kelet-európai anyag feltárássára és a körkép szerves részévé tételére. A *Plakátok – többféle jelentéssel* című tanulmányban pedig Szőnyei a korábbi kutatásaiból jól ismert, az állambiztonsági megfigyelésekből építkező rekonstrukcióra törekszik; rámutat arra a ma már egyre inkább ismert

tényre, hogy az egyes ügynökök által adott jelentések bizony sokszor hányavetiek, pontatlanok, felületesek, manipuláltak. Ugyanakkor ezt a korszakban nem feltétlenül tudták a tartóztartottak, akiknek nyilvánvalóan idegen volt ez a szcéna, ám a – nyegleségből vagy rosszindulatból adott – dezinformáció nyomán mégis intézkedtek, ami még akkor is viszolygást kelthet az utókorban, ha az állambiztonság elsősorban *megfigyelt*, de tevélegesen egyre kevésbé avatkozott be.

Zombori Mónika, Katona Anikó és Olta Kata művészettörténészek írásai három különböző szempontból nyúlnak a korszakhoz. Zombori Mónika írása, amely különbséget tesz a new wave és az akkoriban használatos új hullám kifejezés között, egyrészt a korszak zenekarait szemléli, másrészt az együttesekhez szorosan kapcsolódó képzőművészeti törekvésekre hegyezi ki a tollát. Az underground egyik, szintén a neoavantgárdtól átemelt jellegzetessége ugyanis a multimédialitás volt, így számtalan zenekar tudhatott tagjai között festőket, grafikusokat. Zombori körképszerűen ad számot – a Pettingben, Electric Pettingben, illetve az Art Decóban játszó – Soós György, a Strand és az Electric Petting után az ipari zajzenét előállító Bp. Service-ben jeleskedő Bp. Szabó György, a Hús együttes frontembereként ismert Fákó Árpád, a sok ismert underground zenekarban gitározó Gasner János plakátmunkáiról. Képzőművészet és zene elválaszthatatlanságáról tesz tanúbizonyságot továbbá Gerhes Gábor és Ocztos István (2. műsor), Roskó Gábor (Esperanto Espresso), Soós Tamás (Csokonai Vitéz Műhely) vagy feLugossy László, Bernáth(y) Sándor (Dr. Újhajnal, Matuska Silver Sound), Lois Viktor (Lois Ballast), Vető János (Trabant, Európa Kiadó, Apropó Filmfotó és Rajzfilm Zenekar) és Szurcsik József (Art Reaktor) megannyi, a kötetben

Pokoli aranykor – Soós György

bemutatott koncertplakátja. Az underground plakát-kultúra vizuális jegyeit kutatva Zombori Mónika azt vizsgálja meg, hogy voltak-e közös jellegzetességeik ezeknek a plakátoknak. Ilyenként határozza meg az egészen eltérő betűtípusok kavalkádját, a fénykép átszínezett, átértelmezett használatát, technikai értelemben pedig a montázst.

Külön érdekessége dolgozatának, hogy kitér a plakátozás *körülményeire* is, melyek megítélésem szerint elég sokat elmondanak a korról. A hirdetési felületek 1990 előtt a Magyar Hirdető Vállalat tulajdonában álltak, plakátot elhelyezni ezeken a felületeken e közület engedélyével lehetett csak. Mivel az underground zenekarok amatőr státuszban voltak, vagyis a túlnyomó többségüknek nem volt hivatalos működési engedélye, elvben fellépti díjat sem kérhettek, ezért abszurdnak tűnt volna koncertjeiket ily módon hirdetni. Dacára annak, hogy más közterületen hatóságilag tilos volt hirdetést elhelyezni, a zenekarok bizony teleplakátolták Budapest belvárosának legfrekvenciáltabb pontjain a házfalakat és az aluljárókat. A kései Kádár-rendszer anómiája ugyanis papíron tiltotta azt, amit a gyakorlatban megakadályozni már nem volt módjában s igazán tán szándékában sem, nevezetesen a városi tér illetően kreatív átformálását. Az *Éjszakai ragasztók: new wave plakátok a 80-as évek undergroundjában* című, a kiállításon bemutatott dokumentumfilmben előszámláltak ugyan néhány esetet, amikor a rendőrség közbelépett, ugyanakkor az is elhangzott a filmben, hogy 1990 után, amikor piaci alapokra helyezték a hirdetési felületek használatát, megváltozott a helyzet. Már nem a rendőrség szankcionálta az engedély nélküli plakátozást, hanem a tulajdonosok szedették le az illegális hirdetményeket, így kerültek előtérbe a szórólapok, flyerek.

Katona Anikó tanulmánya az underground plakát-kultúra stílár meg határozására és – Bakos Katalin munkássága nyomán – elhelyezésére törekszik a hazai plakát-kultúrában.⁷ Jóllehet egyértelmű, hogy sem a punk, sem a new wave nem magyar találmány, ugyanakkor az 1980-as évek legelején, az esetleges

információkkal rendelkező kortársak számára korántsem volt evidens, hogy mi is az a punk. Másképpen fogalmazva, kulturális gyakorlatként a magyarországi punk minden kapcsolódási szándék ellenére részben *imagináció* volt, amennyiben még hazai kezdeményezői is csak töredékes ismeretekkel rendelkeztek. A sokszor a magyar art punk origójának nevezett Molnár Gergely írja: „’77 júliusában úton egy lényegtelen város felé, amelyben David Bowie-ról tartottam

előadást, a kocsiban olvastam, hogy az év leggyönyörűbb lény: Johnny Rotten. Elgondolkodtam a dolgon, de nem tudtam, ki lehet ez az alak.”⁸ Az tehát, hogy páran tudhattak Budapesten a Sex Pistols 1977-ben megjelenő *Never Mind the Bollocks* című nagylemezéről, még korántsem jelenti, hogy az éppen elinduló áramlat kezdeményezői tudatában lettek volna a punk komplex társadalmi-kulturális jelentőségének.⁹ Maradt tehát az esetleges újságcikkekből építkező beleképzelés, imagináció, továbbá az államszocialista Magyarország társadalmi-kulturális viszonyaira *applikált lázadás*. Az a rendszerellenes hevület, amellyel az Egyesült Királyságban a punkok a fogyasztói társadalomból való dühös kivonulást és a DIY-esztétikát hirdették, a korabeli Magyarországon – egyébként teljesen logikusan – elsősorban a politikai rendszerrel való szembenállásban öltött testet.

E belátásból fakadóan teljes mértékben legitim Katona Anikó módszertani megközelítése, mely abból a hipotézisből indult ki, hogy a „magyar” punk és new wave vizuális nyelvezete akarva-akaratlanul viszonyt formál az elsődleges társadalmi kontextushoz, vagyis az 1980-as évek Magyarországhoz.

BP. Service – Szabó György

Kézi Chopin – Legát Tibor–Harsányi Tamás

7 ■ Bakos Katalin: *10x10 év az utcán. A magyar plakátművészet története, 1890–1990*. Corvina, Bp., 2007.

8 ■ George Gregory Miller [Molnár Gergely]: *Aladdin épeszű*, 1982. február, lapszám nélkül. Az *Aladdin épeszű* egy egyetlen számot megért kulturális fanzine volt, melyet Csányi Áttila készített.

9 ■ Jellegzetes Nagy Feró bon mot-ja, miszerint amikor a Beatrice megkapta a „punk” címkét, akkor nekik még fogalmuk sem volt, hogy az mi is volna pontosan. Lásd Sebők: *Magyar-rock 2.*, 226. old.

„A szubkultúrák létrejötte – írja – gyakran kötődik a domináns kultúra értékváltságához. [...] A koncertplakátok vizuális világának jellemző vonása a tradícióval szembeni provokatív viszony, beleértve a szocialista kultúra tradícióit és a plakátművészet saját hagyományait is. [...] A new wave tervezői a plakátművészet hagyományaival felemás viszonyt ápoltak. Mindenekelőtt figyelmen kívül hagyták a műfaj alapvető funkcióit és formai alapszabályait. A plakát eredendően közölni akar valamit, ezért érthető, jól felfogható és letisztult. A new wave falragaszai azonban csak saját – pár száz- vagy ezerfős – közönségükkel akartak kommunikálni. A grafikusok a kulcsinformációkat sokszor elrejtették a vizuális káoszba, hogy a kódokat csak a beavatottak érthessék meg.” (209. old.)

Bakos Katalin korábbi kutatásaira hagyatkozva Katona Anikó tehát *exklúzívnak* látja a punk és new wave plakátok vizuális nyelvezetét, amennyiben – ahogy korábban már kifejtettük – elsősorban a beavatott belső körnek szolgáltak információval. Másrészt fogalmazva, még a vizuális kommunikáció olyan – elvben – explicit formájánál is találkozhatunk belső, ezoterikus jelentéssel, melynek – megint csak elvben – legfontosabb funkciója éppen a legzélesebb közönséggel való kommunikáció lett volna. Leo Strauss klasszikus esszéjéből kiindulva Havasréti József is rámutatott már a magyarországi undergroundnak erre a hagyományára, nevezetesen, hogy a földalattiság, a peremhelyzet akarva-akaratlanul újratermelte az ezoterikus, csak a belső körnek szóló információátadás módozatait.¹⁰ Ha felütjük a kötetet az 58–59.

10 ■ Havasréti József: *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban*. Typotex, Bp., 2005, 50. old. Korábban György Péter vetette fel a titok és az oralitás szerepét a magyar neoavantgárd kapcsán, lásd György Péter: *A mongolok titkos története*. In: *Avantgárd, underground, alternatív. Popzene, művészet és szubkulturális nyilvánosság Magyarországon*. Szerk. Havasréti József, K. Horváth Zsolt. Kijárat – PTE Kommunikációs Tanszék, Bp.–Pécs, 2003. 107. old.

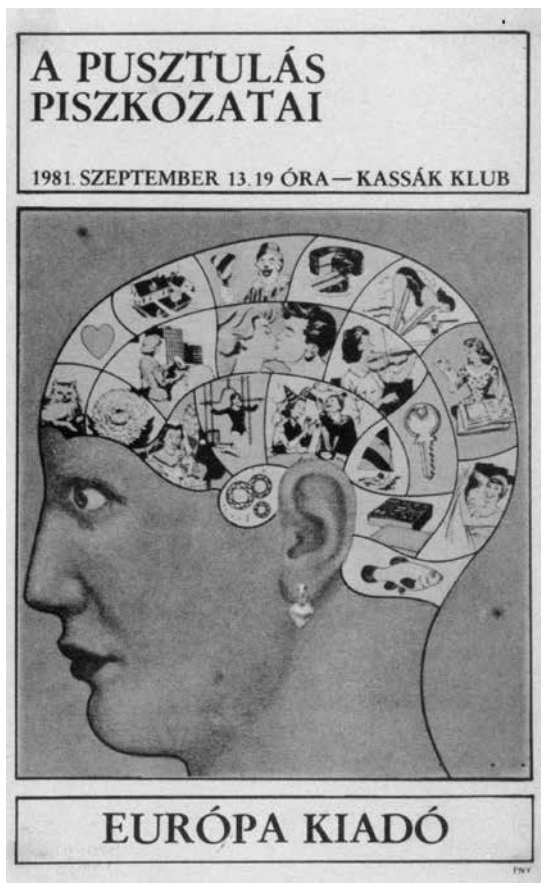
11 ■ Leo Strauss: *Az üldöztetés és az írás művészete*. In: *Az üldöztetés és az írás művészete*. Atlantisz, Bp., 1994. 27–44. old.

lapon, akkor könnyen érthetővé válik mindez: az Európa Kiadó két, egy 1982-es és egy 1986-os plakátja (terv: Kiss László, Menyhárt Jenő) egy-egy napilap apróhirdetés-rovatát választotta háttér gyanánt, amivel a koncert idejéről és helyéről szóló konkrét – tipográfiaiailag ugyan nagyobb betűmérettel készített – információkat elrejtik egy szövegtengerben. A megváltoztatandók megváltoztatásával ez a két plakát lehetne a straussi „sorok között olvasás” klasszikus

példája.¹¹ Klaniczay Gábor is erre utalhat, amikor úgy fogalmaz, hogy ezek a koncertplakátok nem fakultak meg, „legalábbis azok szemében, akik értik a plakátok utalásait, ismerik az ott hirdetett zenekarokat” (27. old.). Katona Anikó tehát lényegesnek, hangsúlyosnak tartja a hazai előzményeket. Úgy fogalmaz, hogy az 1950–1960-as évek fordulójától virágkorát élte a magyar plakátkultúra, így az a korcsoport, amely a nyolcvanas évek punk és new wave falragaszait készítette, valójában gyermekkorától ebben a vizuális környezetben nőtt fel, s értelmezte azt át a fotográfia, a kollázs, illetve a pop art eszközeivel; így alakult ki az a sajátos képi világ, amelyet Bakos Katalin „neoadának” nevezett el.

A hazai punk- és a new wave szcena fotográfiai emlékeit elemző tanulmányában Olta Kata abból a téziséből indul ki, hogy Magyarországon nem jött létre olyan tudatosan dokumentált korpusz, mint

Derek Ridgers punk- vagy Julia Gorton no wave-sorozata. Mint írja, „kevesen és keveset fotóztak” (244. old.) az 1970–1980-as években. Kivétel talán a Beatrice és a Fölőspéldány együttműködését dokumentáló, a közönségről is gazdag képanyagot magába foglaló korpusz, illetve a valahol állásban lévő, s kedvtelésből a deviáns szubkultúrákat követő fiatalok (Benkő Imre, Bánkuti András, Urbán Tamás, Horváth Dániel) fotográfiái. Jellegzetesnek inkább az nevezhető, hogy az egyes zenekarokkal együttműködők vagy baráti társaságukhoz tartozók készítettek képeket (Zátonyi Tibor, Gazsi Zoltán, Vető János), melyek bár esetlegesek és töredékesek, mégis óriási forrásértékük van. Ehhez a vonulathoz sorolható Szilágyi Lenke is, aki „kisképzőként” került

Európa Kiadó – Kiss László

kapcsolatba az undergrounddal, együtt mozgott a tagokkal, így naplószerű képei a „bennfentes” inkluzív szempontjából örökítik meg a szcéna életformáját. A legtudatosabb fotós Pácser Attila volt, aki Galántai György – mások által túlzottan komolyan nem vett – buzdtítására kezdte el „megörökíteni” a történeteket, mert érezni lehetett, hogy „történik valami”.

3. KORSZAKALKOTÓ UNDERGROUND?

Az igazi kérdés az, hogy az 1980-as évek underground kultúrájának vannak-e közös vizuális jegyei, melyek nemcsak magukról a koncertplakátokról, a fotográfiákról, a koncertekről és a szcéna zenéből táplálkozó játékfilmekről szólnak, hanem a kor *lenyomatának* is tekinthetők. Van-e itt valamilyen elvesztett, felfedezésre váró *jelentés*? Vajon tényleg csak azoknak szólnak ezek a dokumentumok, akik vissza tudnak emlékezni az adott eseményre, s – nosztalgikusan vagy tárgyilagosan – dekódolják az ott elhelyezett exoterikus és ezoterikus közléseket? Vajon a történeti, művészettörténeti, ikonográfiai értelmezés aprómunkája ki tud-e választani az undergroundra és a korra egyaránt jellemző sajátosságokat, s ezzel kapcsolatot teremteni a korszak társadalmi tapasztalata és vizuális nyelvezete között? Ha arra gondolunk, hogy a punk és a new wave műzumi kanonizációja megindult, s voltaképpen a bírált kötet is erre tesz kísérletet, úgy egyfelől, akarva-akaratlanul, be kell emelnünk a „korszak” mégoly nehezen definiálható történeti fogalmát, másfelől pedig kapcsolatot kell teremtenünk vizuális kultúrájával. Vajon feltételezett-e az underground vizuális művészet is valamiféle kognitív jártasságot, képértelmező gyakorlatot?

A gazdag dokumentáció ellenére a *Pokoli aranykor* egyetlen igazi hiányossága, hogy ezekkel a kérdésekkel nem tud igazán szembenézni: nem keretezi a korszakot, a tárgyalt zenei és vizuális dokumentumoknak nem készít kontextust, nem adja meg a szimbolikus kezdő- és végpontokat. Noha Szőnyi Tamás záró tanulmánya utal arra, hogy a „történet véget ért”, de mivel szinte máig szemlézi az egykori underground utóhatását, úgy tűnhet, mintha az egykori résztvevők jelenbeli aktivitása miatt ez máig élő szcéna lenne; ez természetesen erős túlzás. Említődik ugyan az 1990-es rendszerváltás, de egy mai egyetemista olvasónak, aki már az 1990-es évek közepén végén született, úgy tűnhet, mintha a kilencvenes évek újkapitalizmusa és az ennek nyomán megváltozó életforma érintetlenül hagyta volna ezeket a zenekarokat, eseményeket és a körük iródó vizuális kultúrát. A kiállításon bemutatott, fentebb már idézett dokumentumfilmekben is többen mondják, hogy már a kilencvenes években is egészen más kommunikációs formák működtek. Amit a nyolcvanas években még kis ügyeskedéssel megengedhettek maguknak (teleragasztott házfalak és aluljárók), azt piaci viszonyok között már nem igazán lehetett megcsinálni.

Azt hiszem, nem vitatható, hogy habár egyes zenekarok, mint a Balaton vagy az Európa Kiadó, mindmáig fellépnek, ez a multimedialitáshoz, életformához, stílárius jegyekhez kötődő underground lezárult, a hozzájuk kapcsolódó zenei, szöveges és vizuális anyagok pedig dokumentumokká váltak. Már csak az lehet a kérdés, hogy mikor kezdődött s mikor zárult le ez az időszak. Milyen körülményeket veszünk figyelembe a korszak meghatározásakor? A közbeszédben sokszor hajlamosak vagyunk a nagy politikai fordulatokhoz vagy ismert közéleti személyek nevéhez kötni egy-egy korszak kezdő- és végpontját, s még ha nem minden esetben illegitim is ez, itt egészen bizonyosan megtévesztő. 1989–1990-ben ugyanis az underground nemhogy véget ért volna, inkább a bevezetőben említett peremhelyzete vagy ellenzékiisége révén az érdeklődés középpontjába került. Ennek csúcspontja az URH együttes 1990. november 10-i, *Csak egy party* címen adott koncertje volt, ahol a közönség tagjai között feltűntek a szcénához akkor legközelebb álló Fiala Demokraták Szövetségének egyes parlamenti képviselői, a színpadon pedig megjelent Demszky Gábor, Budapest frissen megválasztott polgármestere. A politikailag jelentős fordulópontok azonban többnyire nem esnek egybe olyan eltérő ritmusú, belső logikával rendelkező alrendszerrel, mint a kultúra.

A *korszak retorikája* című, a rendszerváltás körüli években alapított magyar folyóiratnevek (*Századvég, Ezredvég, 2000*) kapcsán Kulcsár-Szabó Zoltán úgy fogalmaz, hogy a névadás mozzanata kifejezi az idő tapasztalatában azt a *viszonyt*, melyet a szerkesztők a múlt, a jelen és a jövő összjátékában az időről, illetve annak jelentéssel ellátott szakaszairól gondolnak. Hans Blumenberg közismert megállapításából kiindulva – ti. hogy a „korszakváltásoknak nincsenek szemtanúi” – ugyanis arra a következtetésre jut, hogy

12 ■ Vö. Kulcsár-Szabó Zoltán: A korszak retorikája. A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia. In: *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*. Szerk. Bednarcics Gábor, Bengi László, Kulcsár-Szabó Ernő és Szegedy-Maszácz Mihály. Osiris, Bp., 2000. 90–105. old.

13 ■ A századról és az évfordulóról mint kognitív eszközről, lásd Fernand Braudel: A történelem és a társadalomtudományok: a hosszú időtartam. In: *Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Szerk. Benda Gyula, Szekeres András. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2007. 163–192. old.; Daniel Milo: *Tahir le temps (histoire)*. Hachette, Párizs, 1997.; *Périodes: la construction du temps historique. Actes du Ve Colloque d'Histoire au présent*. EHESS, Párizs, 1988.

14 ■ Lásd Reinhart Herzog – Reinhart Koselleck (Hrsg.): *Epochenschwelle und Epochenbewußtsein*. Fink, München, 1987.

15 ■ Az 1945. év sokáig korszakfordulónak tűnt, ugyanakkor a történelemtudomány újabban egyre több kételyt fogalmazott meg univerzálisával kapcsolatban. Vö. Gyáni Gábor: Valóban korszakhatár 1945? *Levéltári Közlemények*, 86. (2015), 5–13. old.; Laczó Ferenc: Egy végtelen Bildungsroman vége? 1945 német és európai perspektívában. *Múltunk*, LXI. (2016) 1. szám, 4–18. old.

16 ■ Michael Baxandall: *Reneszánsz festészet – reneszánsz szemlélet* (1972). Corvina, Bp., 1986. 46–47. old. Továbbá uő: *The Limewood Sculptors of Renaissance Germany*. Yale University Press, New Haven – London, 1980. 143–163. old.

a korszakképzés *retroaktív értelemdadás*; akkor társíthatunk jelentést hozzá, ha már egyértelműen lezártnak tűnik.¹² A „korszak” tehát olyan kognitív eszköz, mellyel nem pusztán „kimetszünk” valamilyen szempontból egy intervallumot a kronológiából, hanem a feltételezett időbeli egység *belső* jellemzőiből kiindulva kapcsolatot teremtünk azokkal a politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális kontextusokkal, amelyek magát a korszakot körülírták, hatással voltak rá.¹³

Amennyiben a korszak utólagosan létrehozott, spekulatív jóság, úgy adódik, hogy az adott időszak alakítói, a szcena aktív szereplői nem élték meg akként; vagyis különbséget kell tennünk a korszak és a korszaktudat között.¹⁴ Mivel a korszak fogalma nem a kortársak tapasztalataiból indul ki, hanem dokumentumok felhasználásával az időszak köré írható jelentések sokaságából, a bevont források és a megalkotott kontextus függvényében a határok változhatnak; ezt nevezzük a korszak „vándorlásának”.¹⁵ E rövid kitérőt csak azért tettük, hogy világossá váljék, korántsem triviális eljárás zenei, vizuális, életformabeli elemek és stíláriis jegyek alapján meghatározni az underground „korszak” határait. Amennyiben a művészetet társadalmi és kulturális rendszerként kezeljük, úgy – minden módszertani buktató ellenére – talán érdemes megfontolnunk Michael Baxandallnak egy-egy művészetföldrajzi területre vonatkoztatva, a korszak látásmódjáról szóló érzékeny javaslatát (*period eye*). Az itáliai quattrocento festészet és a német reneszánsz faszobrászat példáján bizonyítja:

„az a szellemi készség, amellyel az ember rendezi vizuális tapasztalatait, személyenként változó, s nagy része függ az adott kultúrától, hiszen a társadalom hatással van az egyén tapasztalataira. Ezek közé a változók közé sorolandók azok a kategóriák, amelyekkel osztályozzuk vizuális ingereinket, azok az ismeretek, amelyek kiegészítik a közvetlen érzékelést, meg az attitűd, amelyet magunkra öltünk a szemlélt műtárgynak megfelelően”.¹⁶

A „korszak szemének” rekonstrukciója tehát nem más, mint azoknak a társadalmi, kulturális, politikai és gazdasági diszpozícióknak a számbavétele, melyek a műnek nemcsak a létrejöttét, de befogadását is vezérelték. Ennyiben a műre vetett értelmező tekintet nagyon is korhoz kötött, s az igazi történeti munka ezeknek a referenciáknak a feltárása.

Nyilván nehéz és kockázatos dolog megadni a korszak kezdő- és a végpontját, de ha elfogadjuk, hogy a „hosszú nyolcvanas évek” 1977–1978 körül kezdődött (a Lavina, a Spions és a Beatrice feltűnése), úgy az underground szcena és a hozzá kapcsolódó kulturális gyakorlatok szükségszerű átalakulása miatt azt mondhatjuk, hogy legkésőbb 1998 körül lett vége. Egy évvel korábban zárt be az egyik legfontosabb helyszín, a Fialat Művészek Klubja, valamint abban az évben halt meg a már idézett Nagy Atil-

la Kristóf, Kelényi Krisztián Tódor (kulturális szervező, a budapesti underground jellegzetes alakja, a NapNap Fesztivál és az EgoCentrum kezdeményezője), továbbá Pauer Henrik ismert színész, zenész is. A három, harmincas éveiben járó, közismerten az undergroundhoz és a new wave-hez kötődő, szimbolikus jelentőségű fiatal szereplő eltűnése egyetlen év alatt nyomatékossította, hogy valami véget ért.

Az 1998-as évek mint szimbolikus határnak az értelmezése mellett talán még egy fontos mozzanat szól, mely az underground végének nagyobb léptékű kontextusát adja. Ez pedig az akkor már harmadik éve Fidesz Magyar Polgári Párt néven működő jobboldali konzervatív politikai szervezet kormányra kerülése volt. Talán sokan nem tudják, de a nyolcvanas évek alternatív szcénája 1989 körül ideig-óráig „divattá” vált, s ebben 1990 után – bármilyen kínos is ezt ma már bevallani – jelentős szerepet játszott az akkori és mai kormánypárt politikailag és kulturális értelemben szöges ellentéte, jogi szempontból azonban a jogelődje: a Fialat Demokraták Szövetsége. Az akkori Fidesz és a hozzá tartozó Narancs Alapítvány a pályázatok és a klubhálózat segítségével összefogta az egykori underground és a hozzácsapódó fiatalabbak kreatív energiáit, amivel nemcsak meghosszabbította néhány évvel az underground immáron támogatott működését, de egyfajta virágkört is teremtett számára. Az 1992-es, Pécsen megrendezett Fidesz-kongresszus egyhetes kulturális fesztivál volt napi 3–4 koncerttel, kiállításokkal, beszélgetésekkel és szerzői filmek fesztiváljával. A Fidesz 1993–1994-re datálható jobboldali fordulata után a művészi aktivitásban testet öltő civil társadalmat természetesen már nem tekintette hátszíniségnek, hanem mindinkább az ellenségének, s úgy gondolom, ez is hozzájárult a szcena hanyatlásához. A korszak vége tehát bizonyosan korábban kezdődött, talán 1993–1994 táján, de a kilencvenes években megítélésem szerint mindenképp véget ért, még akkor is, ha az egykori résztvevők közül szerencsére sokan aktívak, és akár időnként, akár rendszeresen, máig színpadra állnak.

Ugyanakkor méltánytalan lenne egy ilyen gazdag és hiánypótló kötetben minden lehetséges szempontot számon kérni. Jóllehet a nyolcvanas évek zenei undergroundjáról jelentek meg monográfiák, tanulmánykötetek, folyóiratblokkok, a szcena vizuális hagyatékának ilyen volumenű feldolgozása és ilyen minőségű kiadása mégis rendkívül jelentős hozzájárulás az underground kutatásához. További kutatásokat igényel majd az, hogy valóban korszakként kezelhető-e a „hosszú nyolcvanas évekbe íródo” underground komplex művészeti, életformabeli teljesítménye, s ha igen, hol húzódnak a gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális értelemben vett határai? Ha megvonhatók ezek a határok, akkor érdemes lesz visszatérni a *Pokoli aranykor* című kötetben feldolgozott vizuális anyaghoz, s újra feltenni a kérdést: mit látott és látott a korszak szeme? □

ÖRÖKSÉGMÁNIA

LŐVEI PÁL

Sonkoly Gábor:

Bolyhos tájaink

A kulturális örökség történeti értelmezései

ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2016.

214 oldal, ár nélkül

A magyar örökségvédelem intézményrendszerének a 2010-es években lezajlott szétverését megelőlegezte az 1990-es években virágzó és még a 2000-es évek első évtizedében is jelentős műemléki könyv- és folyóirat-kiadás gyorsuló leépülése. A mára megszűnt publikációs tevékenység pótlása semmilyen más szervezettől, intézménytől, kiadótól nem várható el – de ha valamelyik akár csak egyetlen, a szakterületet érintő kötet kiadására vállalkozik, az örömteli és üdvözlendő esemény. Sonkoly Gábornak a kulturális örökséggel, ezen belül főleg a világörökségi helyszínekhez kapcsolódó vonatkozásaival foglalkozó munkáját az Eötvös Loránd Tudományegyetem kiadója jelentette meg. Közzétételét európai uniós támogatás tette lehetővé, így ára nincs, annak a kiadványok szélesebb körű szellemi hasznosulását semmiképpen nem segítő szabálynak/gyakorlatnak megfelelően, hogy az ily módon támogatott művek nem hozhatók kereskedelmi forgalomba.

A bevezetőben a szerző megfogalmazza munkája célját: a kulturális örökség folyamatosan bővülő rendszerében a 2000-es évek elején bekövetkezett változások keretében született egyik új konstrukció, a „történeti városi táj” fogalom- és recepciótörténeti elemzése. Témaválasztása kapcsolódik korábbi várostörténeti kutatásaihoz, egyben egyetemi oktatási programjaihoz is. Sonkoly témájához történészként közelít – a kulturális örökség és a történettudomány mint két „rivális tudásforma” kapcsolatrendszerére érdeklő. A bevezetőt követően hét fejezetre tagolt, majd „konklúzióval” lezárt munka forrásbázisát a különböző nemzetközi szakmai szervezetek által kidolgozott dokumentumok, karták, memorandumok, továbbá néhány magyarországi és közép-európai világörökségi helyszín (részletesebben Hollókő, Budapest, Pannonhalma, Tokaj-Hegyalja, Fertő/Neusiedlersee, Bécs) jelölési dokumentációi, kezelési tervei – száznál több tétel – alkotják. Ilyen tág körben ezeket a magyar szakirodalomban még senki sem vizsgálta. A kötetben található nyolc fénykép a szöveghez csak minimális hozzátételt jelent, az

együttesen harminc táblázat, ábra, grafikon azonban jelentős mértékben járul hozzá a szerteágazó téma áttekinthetőbb kezeléséhez.

Előre kell bocsátanom, hogy a Sonkoly Gábor által célul kitűzött olyasfajta vizsgálatokat illetően, mint „a történettudomány és a kulturális örökség közötti határ meghúzása”, illetve az a kérdés, hogy „milyen következményekkel járhat a kulturális örökség fogalmi bővülése a történettudomány számára” (mindkettő: 14. old.), művészettörténészként nem tartom magamat kompetensnek – a kötet ezirányú vizsgálatát rá kell hagynom a történészekre.¹ Nekem mindenesetre úgy tűnik, hogy a szerző a kulturális örökséggel kapcsolatos folyamatok regisztrálására és elemzésére vállalkozik („a kulturális örökség intézményesítheti a történelmietlen múltinterpretációkat” – 179. old.), de nem tesz érdemi javaslatokat arra, mit is kellene a történettudománynak lépnie: felvenni az új szemléletmóddal a küzdelmet, integrálni kellene azt, esetleg hasonlulnia hozzá? Annyi mindenesetre előre bocsátható, hogy ahogy a gyakran erősen történelmietlen szövegek, amelyek leginkább a vizsgált magyarországi – és némileg más hangsúlyokkal például a szlovákiai – világörökségi felterjesztésekben a szerző elemzései alapján az 1990-es évek második felétől megtalálhatók, jószerivel nem történészi közreműködéssel íródtak, ugyanúgy nem is a művészettörténet, de még csak nem is a műemlékvédelem korábban még létező intézményrendszere tudományos munkatársainak produkciói.

Az én nézőpontom meglehetősen egyoldalú: a műemlékvédelem, és ezen belül főleg a műemlékvédelem gyakorlata, illetve az utóbbi évtizedek műemlékvédelmi történései szempontjából próbálhatom csak megítélni a munkát. Ráadásul ezek a szempon-

1 ■ Jelen írás a szerző opponensi véleményének szerkesztett, jegyzetekkel ellátott szövege Sonkoly Gábor *A kulturális örökség történeti értelmezései* című, a kiadott kötettel lényegében azonos akadémiai doktori értekezéséről. A könyv angol nyelvű változata: Gábor Sonkoly: *Historical Urban Landscape*. Palgrave Macmillan, New York, 2017.

2 ■ Európai példákat követve a magyar országgyűlés 1881-ben fogadta el a műemlékek fenntartásáról szóló XXXIX. törvénycikket: Horler Miklós: Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872–1922). In: Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Bp., 1996. 102–105. old.

3 ■ Nemzetközi charta a műemlékek és építészeti együttesek konzerválására és restaurálására. Velence, 1964. + A nárai dokumentum a hitelességről (1995). *Műemlékvédelem*, 41 (1997), 42–44. old.

tok korántsem történeti elemzésen alapulnak, hiszen a vizsgált korszak lényegében egybeesik életpályámmal, sőt valójában még rövidebb is annál. Szempontjaim nem a történetírás – nem is az ebben az esetben azzal egyező érvényűnek gondolható művészettörténet-írás – körébe tartoznak, csupán az azt természet-szerűleg megelőző emlékezés, emlékezet fogalmaival írhatók le, vagyis meglehetősen szubjektívek, még azokban az esetekben is, amikor megjegyzéseim az intézményi emlékezet részeként jelennek meg. A kérdés egyáltalán nem lényegtelen: arról van szó, hogy lehet-e, szabad-e tárgyalni a közvetlen közelmúltat pusztán teoretikusan, vagyis attól eltávolodva, ami valójában történt, és aminek történeti számbavétele még meg sem kezdődött. Ez az eljárás részemről talán nem teljesen alaptalan, hiszen maga a szerző is megállapítja: a történészi foglalkozást a témával az indokolja, hogy „a társadalom egyre intenzívebb kortársiasságot, azaz kutatói tevékenységének egyre felhasználóbarátabb aktualizálását várja el a történettől” (18. old.).

A kötetet záró *Konklúzió* fejezetben az áll, hogy a kulturális örökség „magában foglalja a műemlékvédelem [...] hagyományát” (184. old.). A magyarországi politikai-kormányzati retorika, az intézményátalakítások, össze- és szétválasztások, az intézményi névadások szintjén ez persze így is van, arról azonban sajnos szó sincs, hogy bármiféle olyan bővítésről lenne szó, ami akár csak speciális esetként tartalmazná a régít is, például úgy, ahogy a nem-euklidészi geometriák az euklidészit. Az új nem a régihez hasonlóan pontosan meghatározott kritériumrendszert jelent, hanem a definíciók és szabályok hiányát – ahogy azt Sonkoly Gábor már az első fejezetben és később többször is hangsúlyozza, a kulturális örökség „bolyhos” (*fuzzy*), pontos tudományos meghatározással nem rendelkező és a használói által azt nem is igénylő fogalom. A műemlékvédelem jogi szabályozása azonban az első, XIX. századi törvények² óta pontosan definiált – idővel némileg változó, leginkább bővülő vagy táguló –, a történeti jelentőséget rendre kiemelő meghatározások alapján működik. A műemlékvédelem egyik – véleményem szerint talán legfontosabb – feladata az, hogy a művészet- és építészettörténet alapvető, részben az idő által véletlenszerűen megritkított, részben pedig tudós generációk által tudatos gondossággal kiválasztott forrásbázisát átörökítse a kutatók jövőendő nemzedékei számára is (s ezzel természetesen a társadalom minden nem tudományos alapon álló tagjának is rendelkezésére bocsátja). A dolgot persze bonyolítja az épületek használati értéke, a használat nélkül egyenesen ellehetetlenülő fenntarthatóságuk problémája, a környezet más – levéltári, könyvtári – forrásbázisokhoz képest sokszorosan romboló hatása és ezen hatások kivédésének vagy lassításának az épületek méreteiből is adódó nagy anyagi terhe. Ez nem fedheti el azonban azt, hogy a műemlékek összessége egy olyan, épületeket tartalmazó „levéltár”, amely az építészettörté-

net és társtudományai egyszer levont tudományos következtetéseit, „tégeit” mindig ellenőrizhetővé és újragondolhatóvá teszi – hasonlóan ahhoz, ahogy az okmányok újraolvasása, a későbbi tudományos következtetésekkel, módszerekkel végzett újbóli vizsgálata minden generációnak megadja a lehetőséget, hogy egyetértsen vagy sem a korábbi eredményekkel. A matematikai tételek ismételt bizonyíthatósága, a természettudományos kísérletek reprodukálhatósága a művészettörténet tudománya szempontjából a műalkotások megőrzésével, a műemlékek fenntartásával állítható párhuzamba. Ha igaza van Sonkoly Gábornak abban, hogy „a kulturális örökséget a jövőtől való félelem jellemzi” (27. old.), akkor érthető a műemlékvédelem háttérbe szorítása a kulturális örökség nevében, hiszen azt az „okmánytár” megőrizhetőségébe vetett, a jövőhöz optimistán viszonyuló hit éltette. Ez alkotta a háttérét annak, hogy egy rövid fél évszázadra a magyarországi műemlékvédelmi tudományos tevékenységben a műemléki épületkutatás gyakorlata fontosabbnak tűnt az elméleti vizsgálatoknál. Annak biztosan nem érezte szükségét a magyar műemlékvédelem, hogy mindent új elméleti alapokra helyezzen. Ha megteszi, és maga fordul a „borzas” fogalmak felé, az az események ismeretében annyi különbséggel járt volna, hogy önként szünteti meg mindazt, aminek kidobását így kénytelen volt a kormányzat maga elvégezni. Annyira nem kicsiny a történetiség elvesztésének és elvesztésének veszélye – s mi sem mutatja jobban a kötet témaválasztásának időszerűségét –, hogy a magyar műemlékvédelem területén jórészt már meg is történt.

A Sonkoly Gábor által „bolyhosnak” nevezett, általam gyakran parttalannak érzett kulturális örökséget – legalábbis Magyarországon – nem érdekli az eredeti, elég neki a csupán hasonló vagy az ilyen is lehetett volna. Érdekes a könyvben is említett „Narai dokumentum a hitelességről” recepcióját példaként felhozni. A dokumentum 1994-ben született egy világörökségi konferencián, amelynek apropóját az a kérdés adta, hogyan illeszthető be a világörökségi gyakorlatba, hogy Japánban egyes szentélyeket sok évszázad óta periodikusan lebontanak, és pontosan ugyanolyan formában építenek újjá. Az *authenticity*, az eredetiséggel lényegében szinonim hitelesség addig a műemlékvédelem nemzetközi szókincsében alig fordult elő – „minden karták atyja”, az 1964-ben a műemlékek és műemléki együttesek (korabeli fordítás) konzerválásáról és restaurálásáról megfogalmazott Velencei Karta is csak hiteles dokumentumot említett egyszer –, annál fontosabb helye volt azonban az 1972-es világörökség-konvenció kritériumrendszerében. Valójában tehát igencsak új fogalom, így a hitelesség elvének a szerző által tételzett visszaszorulása a nemzetközi örökségvédelmi diskurzusban (187. old.) csak egészen kortárs jelenség lehet. A Narai Dokumentum magyar fordítása 1997 elején jelent meg, tudatosan a Velencei Karta újraközlésével együtt,³ és a dokumentum és a világ-

örökség hitelesség kifejezése az 1990-es évek közepétől a magyar gyakorlatban villámgyorsan elterjedt,⁴ relativizálva az eredeti anyagi való – anyagi „szubsztancia” – műemléki megőrzésének alapelvét. Ma – legalábbis Magyarországon – hitelesnek mondott és műemlékek kiegészítéseként meg is építhető nemcsak a tudományos hipotézis, de a múlt vágyálma is. Várkapolnák ablakainak egyetlen töredékkel sem igazolható új mérműveibe rovásírásos feliratokkal ékes, historizáló üvegablakok kerülhetnek, falfestések körömnnyi nyomát sem hordozó helyiségeket a késő középkori zöld szobákat imitáló indadíszes mustrába öltöztethetnek más várak 1900 körüli bajor festő historizáló tervein alapuló kifestésének neohistorizáló másolatai segítségével,⁵ architektonikus ábrájú, gótikus kályhacsempét kétszeresre nagyítva és kőbe átültetve lehet műemléki kápolnarom szentségfülkéjét megalkotni. Ez egyébként ugyanaz a jelenség, mint amit Sonkoly Gábor is rendre felfedezett és kritizál is az általa vizsgált magyarországi (és külföldi) örökségvédelmi dokumentumokban, és amivel kapcsolatban François Hartog francia történész szemléletes „a történelem impotenciája” kifejezésére utal (185. old.).

Az örökségfogalom rátelepedett a műemlékvédelemre. Jelzésértékű, hogy Sonkoly Gábor könyvének 18 oldalnyi, 307 tételt számláló forrás- és irodalomjegyzékébe a néhai Országos Műemléki Felügyelőség / Országos Műemlékvédelmi Hivatal / Kulturális Örökségvédelmi Hivatal hivatalos publikációinak teret adó, 2016-ig 60 évfolyamot megélt *Műemlékvédelem*, az 1991 és 2004 között megjelent *Műemlékvédelmi Szemle*, a 15 kötetnyi *Magyar Műemlékvédelem* évkönyv, továbbá a kéttucatnyi műemléki konferenciakiadvány egyetlen írása sem került bele. Jól megfelel ez annak szemléletnek, amelynek jegyében a KÖH egyik elnöke a *Műemlékvédelem* folyóirat címet a divatos örökségfogalom értelmében már a 2000-es évek első évtizedében is teljesen elavultnak nyilvánította. A bibliográfia az egykori műemlékvédelmi szervezet mindössze három, már régóta halott munkatársának tartalmazza összesen hat írását, Levárdy Ferenc 1965-ben megjelent *Pannonhalma* könyvecskéjét, egy Mendele Ferenc által szerkesztett, a Nógrád Megyei Idegenforgalmi Hivatal által 1972-ben kiadott *Hollókő* kötetet, Mendele Ferenc, valamint Román András egy-egy tanulmányát *Hollókőről*, illetve a magyarországi népi műemlékek védelmének elveiről a szlovákiai műemléki évkönyv 1976. évi kötetében, Román András egy 1990-es kis könyvét *Hollókőről* – ezek mindegyike jóval korábban jelent meg, mint a kulturális örökség fogalmának tényleges magyarországi térnyerése –, és valamivel újabbnak egyedül Román András *487 bekezdés és 617 kép a műemlékvédelemről* című kötete számít.⁶ A magyarországiak egyike sem műemlékvédelmi kiadvány, és bár a két szlovákiai cikk megjelenési helye a szlovákiai hivatal évkönyve, de a jegyzékben a *Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok* sorozatcím több helyen is hibás lejegyzésű „átíratként” jelenik meg. Bármenny-

nyire az épületkutatás gyakorlata állt is a magyar műemlékvédelem tudományos kutatásainak közepontjában, ennél azért az elmélet terén is többet tett le az intézményrendszer az asztalra. De nem jártak jobban más európai országok műemléki folyóiratai sem. Egyedül az osztrák *Österreichische Zeitung für Kunst und Denkmalpflege* egyetlen, 1955-ben közölt cikke szerepel a hivatkozott művek között, pedig a dolgozatban hangsúlyosan szereplő Bécsi Memorandum kapcsán azt gondolhatnánk, hogy ahhoz csak volt valamennyi közülük az osztrák műemlékeseknek is. Annál is inkább, hiszen „a nagyváros mint műemlék” budapesti szempontból is fontos gondolatkörének kidolgozását Eckart Vancsa, az osztrák *Bundesdenkmalamt* munkatársa végezte el, összefüggésben többek között a műemléki topográfia munkáival. Gondolatait elég korán megosztotta magyar kollégáival is, például az Országos Műemlékvédelmi Hivatal és az ICOMOS (a műemlékvédelem nemzetközi civil szervezete) Magyar Nemzeti Bizottsága közös, 1988-ban Ráckeven rendezett *Denkmalschutz der Städte* konferenciáján, amelynek anyaga a következő évben meg is jelent.⁷ De a német műemlékvédelem sem kapott szerepet Sonkoly írásában. Egyedül Michael Petzetnek, az ICOMOS akkori elnökének a Velencei Karta 40. évfordulója alkalmából született, internetről letöltött elemzésével találkozni – ennek egyébként egy változata a Velencei Karta 40. évfordulója alkalmából Budapesten és Pécsen rendezett nemzetközi konferencián is elhangzott, és a *Műemlékvédelem* különszámán kívül a konferencia teljes anyagát közreadó, angol–francia kétnyelvű kötetben is megjelent.⁸ A két kiadvány is példa arra, hogy a magyar műemlékvédelem aktív szerepet játszott a kötet témájának nemzetközi alakításában. A Történeti Városok Védelmének Nemzetközi Kartája alapszövege egyenesen Magyarországon született, miután 1983-ban az ICOMOS döntött a szervezet Történeti Városok (később kibővítve: és Falvak) Bizottsága létrehozásáról, székhelyét mintegy húsz évre Egerbe helyezve, és az ICOMOS 1987. évi washingtoni

4 ■ Ennek első regisztrálása („a kilencvenes években új búvszó jelent meg a műemlékvédelem nemzetközi színterén, a *hitelesség*”): Román András: A Velencei Kartától a Nárai Dokumentumig. *Műemlékvédelem*, 41 (1997), 2–5. old. (az idézet: 2. old.)

5 ■ Mezei Emese: A középkor XXI. századi hazai képéhez. *BUKSZ*, 29 (2017), 31–33. old.

6 ■ Román András: *487 bekezdés és 617 kép a műemlékvédelemről*. Terc, Bp., 2004.

7 ■ Eckart Vancsa: Die Großstadt als Denkmal: Beispiel Wien. In: *Denkmalschutz der Städte*. Ráckeve, 36. Oktober 1988. (Az ICOMOS Magyar Tagozatának kiadványa). Ungarisches Landesinspektorat für Denkmalpflege – Nationalkomitee des ICOMOS Bp., 1989. 34–48. old.

8 ■ Michael Petzet: The Venice Charter – 40 Years Later. *Műemlékvédelem*, 48 (2004), a különszám kiegészítése, 31–34. old.; uő: The Venice Charter – 40 Years Later / La Charte de Venise – 40 ans plus tard. In: *The Venice Charter / La Charte de Venise 1964–2004–2044? The fortieth anniversary* (Hungary, May 22–27, 2004) / *Le quarantième anniversaire* (Hongrie, 22–27 Mai, 2004). Ed. by Erzsébet Kovács. Hungarian National Committee of ICOMOS, [Bp., 2005.] (Monuments and Sites XI) 138–142. old.

közgyűlése az alapító elnök, Román András vezetésével kidolgozott szöveget fogadta el. A világörökség stratégiai céljainak a könyvben is hivatkozott „4C” formáját – *credibility, conservation, capacity building* és *communication* (67. old.) – a Világörökség Bizottság budapesti ülésén, 2002-ben határozták meg, a *Budapesti Nyilatkozat a Világörökségről* című dokumentumban. Egyébként a tárgyalt nemzetközi dokumentumok némelyikének szövegezésében, soknak az elfogadásában részes magyar szakemberek publikált beszámolóit fontos háttéradatokkal is szolgálhatnának a folyamatokról, például az UNESCO és az ICOMOS viszonyáról, a nemzetközi intézményekből való kilépéseknek – így az USA UNESCO-távolmaradása – az anyagi következményeken keresztül a világörökségi tanácsadói munkát befolyásoló vonatkozásairól. A dolgozatban elemzett szövegek korántsem kizárólag szakemberek nemzetközi szellemi tornáinak eredményei, háttéralkuk és kamarillapolitika, egyéni ambíciók és nemzeti erőfeszítések eredőinek következményei – például az egyezmények, karták városokhoz kapcsolódó nevezéktanát tekintve. Más területen az ilyesfajta vizsgálatokat Sonkoly Gábor is indokoltan tartja, miszerint fontos lenne azonosítani a világörökségi feltevések jobbára névtelen feltevéseit, vizsgálni a feltevések időpontjára jellemző politikai viszonyokat. Ma ez a munka még viszonylag egyszerű lenne – a személyeket tekintve leginkább talán az *oral history* módszerével –, mert a szereplők még feltalálhatók. Évtizedek múlva a szövegek anonim szerzőinek azonosítása például a levéltári kiválasztódás során először sejtetett megbízási szerződések segítségével már alighanem reménytelen lenne.

Bibliográfiai kérdés az is, hogyan jelennek meg a könyvben a különböző nemzetközi dokumentumok, karták, ajánlások, deklarációk. Maximálisan dicsérhető, ha a szerző ezeket az eredeti vagy az egyik eredeti nyelvű változatban használta – munkájának egyik kiindulópontja egyenesen az, mennyire nem feleltethetők meg egyes kifejezések egymásnak különböző európai nyelvekben. Az is természetes, hogy a letöl-

tés időpontján kívül megadja a megjelenés évét is. Ugyanakkor szerintem egyáltalán nem lényegtelen kérdés ezen dokumentumok hazai recepciójának időrendje, magyar fordításuk, illetve kiadásuk, esetleges ratifikációjuk időpontja – ehhez még csak a *Műemlékvédelem* folyóirat időabló átlapolására sem lett volna szükség, hiszen az első ötven év tárgymutatóval is felszerelt repertórium is rendelkezésre áll,⁹ nem is beszélve az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága által megjelentetett *Karták könyve* Román András által gyűjtött, válogatott és szerkesztett 2002-es első, és a Fejérdy Tamás által kiegészített, 2011-ben megjelent bővített második kiadása vaskos köteteiről.¹⁰ Így például az 1964-ben Velencében rendezett II. Nemzetközi Műemlékvédelmi Kongresszusról még abban az évben megjelent a Velencei Karta szövegezésében is aktív szerepet játszó magyar résztvevők beszámolója, az 1931. évi Athéni Karta szövegének újra- és a Velencei Karta első közlésével,¹¹ és az sem érdektelen, hogy az 1994-ben megfogalmazott, a hitelességről szóló Narai Dokumentum 1997. évi magyarországi közzétételekor a műemlékvédelmi szakma a Velencei Karta újraközlését is szükségesnek tartotta. A Budapesti Nyilatkozat a Világörökségről természetesen már születésének évében, 2002-ben megjelent magyarul is.¹² Az ugyancsak jelentős magyar részvétellel megfogalmazott Krakkói Karta az épített környezet védelméről (2000) több naprakész beszámolóval, majd a szöveg gyors magyar nyelvű közlésével azonnal megjelent a műemléki szakirodalomban.¹³ Az 1976-os Nairobi Ajánlás magyar fordításának közzétételére ugyanakkor hat évet kellett várni.

A kulturális örökség fogalmi „bolyhossága” mint-ha Sonkoly Gábor könyvének írásába is belopakodott volna – ezt jól mutatja a jog, a nemzetközi jog, a jogrendszer kérdésköreinek kezelése. Függetlenül a különböző dokumentumok elnevezésétől, jogi érvényük csak azoknak lehet, amelyek a nemzetközi elfogadás/csatlakozás, majd parlamenti ratifikáció útján az országok jogrendjébe épülnek bele – ennek következtében legalább valamilyen mértékig például bírósági eljárásokban is hivatkozási alapot jelenthetnek. Ez a kötetben szerepel is, ahogy az is, hogy a nem ilyen természetű dokumentumok érvényességét gyakorlati alkalmazásuk igazolja (47. old.). Ugyanakkor arról is olvashatunk a műben, hogy az Athéni Karta és a Velencei Karta között eltelt, mintegy harminc évben nem született a városvédelemre vonatkozó nemzetközi jogi egyezmény (46. old., 103. jegyzet), pedig ezek maguk sem azok. Azt nem tudom ellenőrizni, hogy valóban egyre több-e az olyan nemzeti szabályozás, amely közvetve vagy közvetlenül a világörökségi mintát veszi alapul a helyi szabályozás érdekében, annyi azonban biztos, hogy a helyi – ezen itt az országos értendő – védelem előfeltétele minden világörökségi jelölésnek vagy védelemnek. A nemzeti parkok lassan másfél évszázados és a műemléki törvények közel kétszáz éves hagyománya ezt – már ott, ahol ez a hagyomány valóban élő – tudja is kezelni. A

9 ■ A *Műemlékvédelem első ötven évfolyamának repertórium* (1957–2006). Összeállította: Bardoly István. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, [Bp.] 2007.

10 ■ *Karták könyve. Műemlékvédelmi dokumentumok gyűjteménye*. Gyűjtötte, válogatta és szerkesztette: Román András, a válogatásban közreműködött: Lampert Rózsa. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság, [Bp.] 2002.; 2. bővített kiadás, a kiegészítést gyűjtötte, válogatta és szerkesztette: Fejérdy Tamás. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület, Bp., 2011.; ismertetése: *Műemlékvédelem*, 56 (2012), 225–226. old. (Lövei Katalin).

11 ■ Dercsényi Dezső – Horler Miklós: Beszámoló az 1964. évi velencei II. Nemzetközi Műemlékvédelmi Kongresszusról. *Műemlékvédelem*, 8 (1964), 193–217. old.

12 ■ *Műemlékvédelem*, 46 (2002), 254–255. old.

13 ■ Zádor Mihály: Krakkói Charta. *Műemlékvédelem*, 44 (2000), 171. old.; uő: A Krakkó 2000 nemzetközi műemlékvédelmi dokumentum előkészítése. Budapesti munkabizottsági ülés, május 5–6. *Műemlékvédelem*, 44 (2000), 185–186. old.; Krakkói Charta 2000. Az épített környezet védelmének és restaurálásának alapelvei. 2000. október 26. *Műemlékvédelem*, 45 (2001), 44–46. old.

világörökségi listáról az eddigi két törlés egyike éppen abból adódott, hogy az arabiai oryx antilop élőhelyeként nemzeti parkként védett területet az ománi kormányzat gazdasági megfontolásokból egytizedére csökkentette, ami a védelmi cél elérését alapvetően veszélyeztette. A jogi problémák éppen akkor adódnak, ha olyan új konstrukciók kialakítására kerül sor, mint például a kultúrtáj – véleményem szerint egyébként ennek népszerűvé válása nem kizárólag a tájfogalom eszméje kibővülésének köszönhető, hanem annak is, hogy a világörökségi lista korlátozott volta – a fejlődő világ egyre kevésbé szeretne például további európai városokat látni rajta – miatt egy ideig ez egyfajta menekülési útvonalat jelenthetett. Amíg a kultúrtáj igazán friss és még emlékekkel nem kitöltött kategória volt, segíthetett természeti emlékként vagy történeti városként „kigolyózott” európai helyszínek visszacsempészésében (például a Fertő-tó vagy Drezda esetében). A kultúrtáj magyarországi törvényi szabályozása, illetve a kultúrtájja nyilvánítással szembeni – alapvetően gazdasági megfontolásokon alapuló – helyi és kormányzati ellenkezés tetten érhető volt például a leginkább valóban ezzel a fogalommal körülírható Bábolna műemléki védelem alá helyezési kísérlete esetében: történeti tájként az egész együttes védelme zátonyra futott, és csupán néhány épület lett műemlék. A tokaji világörökség területén újra és újra felvetődő, annak intaktságát alapvetően veszélyeztető ipari hasznosítási tervek is egyértelműen mutatják, hogy a korábbi védési kategóriák mennyire nem fedik le – sem területileg, sem eszméileg – a világörökségnek jelölt és végül el is fogadott helyszínt. Arra, hogy milyen reális veszélyei vannak ennek, Drezda a jó példa, ahol az eredetileg világörökségnek jelölt egykori barokk város szempontjából a külső autópálya-körgyűrű befejezését szolgáló híd semmilyen vizuális kárt nem okozott volna, a végül elfogadott Elba-völgy kultúrtájban azonban megengedhetetlen beavatkozásként értékelték. Drezdának Bécs, Köln vagy akár Budapest mellé helyezése a kötetben egyébként éppen ebből a szempontból nem igazán indokolt, annyiban viszont nagyon is, hogy ugyanazt a politikai-beruházói gátlástalanságot jelképezi, amely a közösségre hivatkozva magánérdekeket igyekszik érvényesíteni. Köln és Bécs esetében sem volt szó arról, hogy a városok jobb élıhetősége – a dolgozatban a Bécs egyik legnagyobb büszkeségeként hivatkozott „városi életminőség” – vagy akár a városi táj szellemi tartalmai szempontjából bármilyen nyereséggel járt volna a magasházak építése, ahogy a Kopaszi-gátnál építendő magasházból is kizárólag a beruházónak és a különleges kilátást élvező néhány magánembernek lenne haszna. Drezdában a közérdeket csak szlogenként használó, arrogáns várospolitikusok nem arról kérdezték a városon áthaladó távolsági forgalomtól megcsömörlött, egyben azonban a világörökségi státusz fennmaradásában érdekelt lakosságot, hogy az autópályát a világörökségi szempontoknak teljes mértékben megfelelő alagút-

ban, vagy a kultúrtájhoz nem illeszkedő hídon kellene-e átvezetni az Elba völgye alatt, illetve benne, hanem arról, hogy legyen-e autópálya híddal együtt, vagy egyáltalán ne legyen. A város vezetése még a kérdésről végül döntő világörökségi ülés előtt egy héttel is azzal áltatta magát a német műemlékvédők éppen Drezdában rendezett éves országos konferenciáján, hogy a kancellár asszony majd úgyis közbelép, úgyszemint történhet meg, hogy a várost törlik a világörökségi listáról.

A könyv témája szempontjából tehát a kölni és a bécsi magasházak kérdéséhez hasonló – már a kiadást követő rapid – fejlemény a Kopaszi-gát területére tervezett, a budapesti Duna-partok védett látványába bezavaró magasház kérdése. Így a tudományos kutatás akár azonnali gyakorlati haszonnal is járhatna, ha az illetékesek elolvassák és végiggondolnák a szövegben foglaltakat, de már Budapest világörökségi védelemmel kapcsolatban kidolgozott eljárásrendje 1989-es dokumentumát is csak Sonkoly Gábor olvasta, amely már veszélyként nevezte meg az esetleges toronyház-építkezéseket. A kötet ezen fejezete egyébként 2015-ben már megjelent nyomtatásban,¹⁴ így ha valakit a hazai döntéshozók közül érdekelt volna, a Kopaszi-gáttal kapcsolatos önkormányzati szavazás során a tanulságai akár már érvényesülhettek is volna. Kérdés, hogy az első döntést követően nálunk képes lesz-e a bécsi városvezetésnél sokkal kevésbé autonóm budapesti önkormányzat arra, hogy a tervek erőteljes visszavágásával megismételje a bécsi megoldást. Annál is kérdésesebb ez, mert a budapesti világörökségi helyszín sokkal központibb területein, így a magterülethez tartozó budai várban és a pufferezónához tartozó Városligetben is egyre kevésbé érvényesülnek a magyar – nemzeti – műemléki védelem előírásai és szempontjai, amelyeket tervszerű munkával bont le a kormányzat a törvényi szabályozás szintjén is, alapvetően sértve a világörökségi egyezményben foglaltakat.

Sonkoly mindenesetre kissé egyoldalúan tárgyalja a bécsi fejleményeket. „Az archiváló műemlékvédelmi hagyományra épülő tárgyi örökség” (61. old.) kezelésének Ausztriában több mint másfél évszázadra visszatekintő műemlékvédelmi gyakorlata nélkül például aligha lehetett volna mindössze négy év alatt – ahogy azt a szerző kiemeli – 8%-ról 80%-ra emelni az óvárosban a védelem alatt álló épületállomány arányát (98. old.). Ehhez az osztrák műemléki szervezet, a *Bundesdenkmalamt* „statikus örökségfelfogásból kiinduló műemlékvédelmi szakembereinek” (vö. 71. old.) több évtizedes, vaskos katalóguskötetekben is kifejeződő inventarizációs és műemléki topográfiai gyűjtőmunkájára volt szükség. Az osztrák műemlékvédelem – a magyarországihoz hasonlóan – nem csupán az utóbbi évtizedek nemzetközi fejleményei kapcsán fordult az épületegyüttesek területi védelme felé, hanem példájával éppenséggel

14 ■ Sonkoly Gábor: Mennyiben bécsi a Bécsi Memorandum? *Korall*, 16 (2015), 190–223. old.

maga is alakította a könyvben tárgyalt korszak változásait, már jóval a Bécsi Memorandum előtt is. A *Bundesdenkmalamt*ot a 2005-ben Bécsben rendezett konferencia rendezői között valóban nem neveztették, az esemény tanácsadó testületében azonban ott volt az akkori bécsi Landeskonservator, és még inkább elődje, az akkor már a teljes hivatal szakmai vezetését ellátó Generalkonservator posztját betöltő, nemegyszer a könyvben csak érintőlegesen említett – Alois Riegl értékelméletének propagátoraként is fellépő – Eva-Maria Höhle. Az ő finoman határozott személyisége, a krízis idején már három évtizedes bécsi műemlékvédő gyakorlata és szakmapolitikai tapasztalata nagyon is tetten érhető a kompromisszumos döntésekben. Ezzel kapcsolatban azért nem árt hangsúlyozni, hogy a politikai-beruházói erőszakosság jeleként fennmaradt, mert már visszabonthatatlan egyetlen magasépülettől eltekintve a döntés a műemlékvédelem sikerét jelentette – a városvezetést csak annyiban, hogy a világörökségi státuszt nem vették el Bécstől.

Ha viszont már szóba került az osztrák műemléki topográfia, meg kell jegyezni, hogy az első részeként 1907-ben megjelent kremsi kötet nem azért tartalmazza a később kultúrtájként világörökségi státuszt elnyert Wachaut, mert már ezzel is a későbbi fejlemények tájfogalmát, még akár a bécsi óváros 2000-et követő városi tájként való felfogását kívánták előrevetíteni (82. old.), hanem azért, mert az osztrák topográfia munkálatai, az akkor már sok évtizedes német példákat követve, a politikai területiális egységek mentén alakultak, a nagyvárosok kivételével lényegében a járásokat (Magyarországon majd a megyéket) téve meg az egyes kötetek alapjául.

Sajnos nem csak a tréfa kedvéért kell megemlíteni, hogy a „magasság iránti vágy” valahogy együtt él a világörökség eszméjével, hiszen Hollókő önkormányzati vezetése is egyre magasabbra tör, és a falu világörökség-státuszának mind hivatalos, mind közönségi elfogadása során pozitívként kezelt várrom két évtizedenként egy-egy emelettel bővül, arányaiban mindenképpen egyre kevesebb eredeti falszöveggel. Fél évszázaddal ezelőtt mindenestre az eldugott kis falu helyi vezetése elfogadta a műemlékvédelem partneri segítségét, felismerve, hogy a műemléki beavatkozás kitörést jelenthet a településnek – nemcsak a turizmus szintjén, hanem olyan közösségi tereknek, infrastruktúrájának a műemléképületek egy részébe telepítésével, amelyeket e nélkül sokkal lassabban kaphattak volna meg. A természeti környezetét tekintve legalább ilyen adottságokkal rendelkező, az 1950-es években még hasonlóan intakt Tihany ugyanakkor más útra lépett, mert a balatoni lehetőségek ezt megengedték – viszont a település „szállodává alakítása” és a helyi lakosság életminőségét, komfortját világszínvonalúvá tevő, alapos modernizációja a földtörténeti jelentőségű táji adottságokkal együtt sem ad sok reményt arra, hogy a kötetben is hivatkozott várományosi listáról valódi világörökséggé lép-

jen előre. Sonkoly Gábor elemzése Hollókő kapcsán kiemeli, hogy a kulturális örökség szellemi és társadalmi gyakorlati jelentősége mára valójában elveszett, illetve egyfajta imitációként éledt újjá a fellendülő turizmus hatására. A keret, az épületek helyreállított együttese – mondhatni a műemlékvédelmi produkció – azonban jórészt ma is eredeti, jelezve, hogy a megőrzés gyakorlata szempontjából a műemlékvédelem kulturális örökségvédelemként való meghaladása egyáltalán nem igazolja a „felsőbbrendűség” tényét.

Nem mindenben állja meg a helyét az a szembeállítás sem, hogy a „tárgyi örökség” műemléki védelme mindenképpen ellentmondásban lenne a kulturális örökségnek a közösségi igényeket jobban figyelembe vevő, a történeti környezetben történő új építések elfogadásával jellemzett szemléletével. Maga a szerző emeli ki, hogy a budapesti világörökség 1989-es tanulmánya mennyire hangsúlyozta a város történetisége, annak kontinuitása szempontjából például az új dunai szállodasor, a Várpalota kulturális intézményei, a vári lakónegyedben alkalmazott „új épület régi környezetben” izgalmas építészeti feladata, az új Erzsébet híd példáit (139. old.). A magyar műemlékvédelem – egyébként a Velencei Karta szellemében – sosem tagadta a kortárs alkotások létjogosultságát a helyreállított műemlékeken és a műemléki területen, annál inkább elvetette viszont a historizáló megoldásokat. Fontos volt természetesen az „illeszkedés” kérdése, de nem annyira a műemlékvédelmi, mint építészeti-urbanisztikai szempontokból. Ami pedig az 1989-es dokumentumban ugyancsak szereplő, már említett toronyházépítési veszélyt illeti, ennek kiemelését a korábbi tapasztalatok már akkor indokolták. A történeti városmagok egyáltalán nem elmaradtak, a kortárs nemzetközi folyamatoknak nagyon is megfelelő területi védelme az 1960-as, 1970-es években minden előzetes szándék ellenére viharos gyorsasággal maga után vonta a környező, ugyancsak sok építészeti értéket hordozó városrészek részleges vagy akár teljes bontását, és a homlokzatmagasságot többszöröző lakótelep-beépítést például Székesfehérváron, Veszprém, Győrött, a helyi politika presztízsbetűházaiként megjelenő, a kezdetektől fogva számtalan szempontból problematikus magasházakkal együtt (Pécs, Veszprém, Gyöngyös, Szolnok).

A dolgozatban dokumentált fejlemények ismeretében elhamarkodottnak tűnik, de mindenképpen bizonyítást kívánna, hogy a közép-európai és ezen belül a magyar világörökségi helyszínek „sokszor *ad hoc*-nak tűnő, személyes vagy kisközösségi indíttatású nevezési kezdeményezések” eredményei lennének (134. old.). Legalábbis nálunk az állami hivatalosság, illetve a szakhivatalok szerepe fontosabbnak tűnik. Az 1987-es budapesti nevezési biztosan ilyen volt, a Hollókőről pedig maga a kötet mutatja ki az Országos Műemléki Felügyelőség két évtizedes szakmai munkájának – szerintem a nevezésben is megnyilvánuló – meghatározó voltát. Fertő esetében fontos szerepet játszott az önálló osztrák helyszíneként azt elfo-

gadtatni nem tudó szomszéd ország, ezen belül mind a természet-, mind pedig a műemlékvédelem társulási „meghívása”. A Hortobágnál egyszerűen nem látom azt a közösséget, amely a természetvédelem helyett ilyen kezdeményezéssel élhetett volna, és ez vonatkozik Aggtelekre is. Egyik lehetőségként azonban ezzel is lehet számolni: a korábbi években a tetőtereknek a területre máig talán legnagyobb veszélyt jelentő, meggondolatlan eladását végrehajtó kerületi önkormányzat kezdeményezte teljesen váratlanul a budapesti világörökség kibővítését az Andrássy úttal, és egyfajta személyi folyamatosság útján az ottani főépítész Esztergomba költözése adott hirtelen lökést az esztergomi váregyüttes egészen irreális világörökségi ambícióinak. Régészeti szakmai háttér mozgatja a római limes pályázatának 2018-ra várható benyújtását – az érintett települések egy részében a helyi önkormányzat legalábbis tartózkodó magatartásával, időnként határozott tiltakozásával. Ez utóbbi hasonló a Hegyalján érzékelhető tendenciákhoz, a szalma-tüzelésű erőmű és hasonló projektek „elkaszását” a településük jövőjének ellehetetlenítéseként érzékelő, ezért a világörökségből kilépni szándékozó önkormányzatokkal, illetve polgármesterekkel.

Meglepett, hogy csak a könyv végén (189. old.) került elő az örökségközösség fogalma – akkor is kizárólag egyes, a rájuk jellemző kulturális és társadalmi gyakorlatok folytonosságát őrző, városi lakossági csoportokra korlátozva. Ehhez kapcsolódik, hogy a kutatásaihoz különben nagyon sok – lényegében hiánytalan körű – nemzetközi dokumentumot felsorakoztató Sonkoly Gábor nem használta elemzéseikhez a 2005-ben Faróban elfogadott egyezményt a kulturális örökség társadalmi értékéről,¹⁵ pedig annak magyarországi ratifikációja a műemlékvédelmi szervezet 2010 utáni lejtmenetének talán egyetlen sikeres momentum. Megtalálhatók benne például a kulturális örökség és az örökségközösség – a „bolyhos” jelző szempontjából is – figyelemre méltó definíciói. A benne foglaltakhoz, egyben az Európa Tanácshoz kapcsolódva tudósok – a hasonló dokumentumok körében talán példa nélküli esetként teljes névsorral is dokumentált – köre 2007-ben közreadta az „Európai manifesztum a többszörös kulturális kötődésért” című, a hasonló szövegeknél jóval alaposabb és részletesebb megfogalmazású dokumentumot.¹⁶ A két szövegben az örökségközösség a Sonkoly által is gyakran használt közösség, helyi közösség fogalmakon messze túlmutató értelmet és értelmezést kapott, és éppen a világörökség szempontjából nagyon is fontos nemzetközi kapcsolódási viszonyrendszerbe került.¹⁷

Erősen kétlem, hogy a történettudományt és peremterületeit összehasonlító táblázatban az örökség kifejezés egyik német megfelelője a *Denkmalschutz* lenne (31. old.), még akkor is, ha az 1975-ben az Európa Tanács égisze alatt megrendezett európai műemlékvédelmi év német megnevezése – *Europäisches Denkmalschutzjahr* – az esemény most meghirdetett reinkarnációjának, a kulturális örökség 2018-

as európai évének elnevezésében – *Europäisches Jahr der kulturellen Erben* – mintha valóban az *Erbe* és a *Denkmalschutz* egyazon jelentését támasztaná alá. A *Denkmalschutz* a műemlékvédelemre két kifejezéssel is rendelkező német nyelvben a tevékenység törvényi-hatósági oldalát jelenti, és sem az *Erbe* (örökség), sem a *Kulturerbe* (kulturális örökség) nem feleltethető meg neki.

Egyébként az osztrák műemlékvédelmi szervezet és a 17 németországi tartományi műemléki intézmény közül 16 nevében szerepel a műemlékek óvását, kezelését tükröző *Denkmalpflege*, és egyedül Rajnavidek-Pfalz szervezetének neve tartalmazza a kulturális örökség kifejezést: *Generaldirektion Kulturelles Erbe*. Az intézmények által megadott angol nevek is többnyire a *Monument Conservation* vagy a *Preservation of Historical Monuments* kifejezésekkel élnek, csak Szász-Anhalt esetében szerepel a *Heritage Management*. Közép-Európa más nemzeti intézményei közül Szlovákiáé szlovákul és angolul egyaránt a műemlék kifejezést hordozza ma is (*Pamiatkový úrad* – *The Monuments Board*), ahogy Csehországban a cseh elnevezés is (*Národní památkový ústav*), igaz ott annak angol fordítása: *National Heritage Institute*. Nem magától értetődő tehát a már említett, 2001. évi magyarországi igyekezet a műemlékvédelem kulturális örökségre cserélésére.

Visszatérve a jogi vonatkozásokhoz: amennyire elfogadható, hogy Közép- és Kelet-Európában „a kulturális örökség fogalmának adaptálására általában a Világörökségi Egyezmény ratifikálásával” került sor, annál inkább kétségesnek érzem – legalábbis magyar vonatkozásban –, hogy erre egyben „az Európai Unióhoz való csatlakozási folyamat jogharmonizációs tevékenységének velejárójaként” került sor (126. old.). Az Arcanum adatbázisa igencsak segíti az internetes rákeresést a kulturális örökség kifejezésre, annak ellenére, hogy a műemlékvédelem publikációinak nem kis része egyelőre nincs digitalizálva. Az így is biztosnak látszik, hogy a kifejezés még az 1990-es években is jelentős százalékban külföldi konferenciák, nemzetközi események kapcsán fordul elő az irodalomban. Az örökség a kulturális jelző nélkül, például építészeti örökségként kezdett először megkapaszkodni, egyértelműen a védett műemlékeknél

15 ■ „Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society”: 199. számú Európa Tanácsi Keretegyezmény. A kulturális örökség társadalmi háttéréről. Faro, 2005. X. 27. Ford. Fejérdy Tamás. *Műemlékvédelem*, 54 (2010), 125–130. old.; *Karták Könyve* 2011. i. m. 447–455. old.

16 ■ „European Manifesto for Multiple Cultural Affiliation”: *Karták Könyve* 2011. i. m. 460–478. old.

17 ■ Vö. Gabi Dolff-Bonekämper: National – Regional – Global. Alte und neue Modelle gesellschaftlicher Erbekonstruktionen. *Acta Historiae Artium*, 49 (2008), 235–241. old.; uő: Nemzeti – regionális – globális? A társadalmi örökségkonstrukciók régi és új modelljei. Ford. és utószó: Marosi Ernő. *Magyar Szemle*, 18 (2009), 1/2. 35–50. old. A fordító megjegyzései: 48–50. old.; Lővei Katalin: A többszörös kulturális kötődés fogalma újabb nemzetközi dokumentumok tükrében. *Műemlékvédelem*, 55 (2011), 129–132. old.

szélesebb körű építészeti értékek összességének jelölésére. A világörökség mellett ebben fontos szerepet játszott az 1991-től az Európa Tanács kezdeményezésére, az Európai Unió támogatásával egyre több országban évente megrendezett Európai Örökség Napjainak programsorozata, amelynek magyarországi eseményei a Kulturális Örökség Napjai elnevezéssel ivódtak be a köztudatba. A jogharmonizáció viszont a kulturális területen igencsak soványka feladatot jelentett – a kultúrát az unió alapvetően nemzeti kérdésként kezeli. Amit azonban elvártak tőlünk, az a kulturális javak kivitelének és a restitúció kérdésének szabályozása volt. Ez a feladat vonta maga után a Kulturális Örökség Igazgatósága megalapítását 1998-ban – az 1997-ben, tehát egy évvel a következő választások előtt hozott törvény alapján –, amit a szakma központi igazgatását hiányoló régészetnek sikerült kihasználnia arra, hogy az Igazgatóságon belül a régészet is kormányzati bázist nyerjen. Ez a partikulárisnak tűnő lépés kapott váratlan megerősítést már a választások után, amikor a Művelődési és Köznevelési Minisztérium nevét Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumra változtatták – erre a két dologra Sonkoly Gábor is utal munkájában, mint esetleg a magyar politika európai uniós igazodásának jeleire (180. old.). Magam legalábbis a minisztériumi átnevezést egyértelműen a „nemzet mitikus interpretálása irányába” (180. old.) tett lépésként láttam akkor és látom ma is – semmilyen uniós igény nem magyarázta a közoktatás kifejezés eltüntetését a minisztérium nevéből. 2001-ben aztán a KÖI-t egy sor más kisebb intézménnyel együtt – a kormányzati intézményrendszer egyszerűsítésének szlogenjével – betagolták az Országos Műemlékvédelmi Hivatalba, de az elnevezésben az örökség „győzött”, így született meg a 2012-ben aztán megszüntetett Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. A szétveréssel az ettől függetlenül sokintézményes bázisra épülő régészet vesztett kevesebbet, a műemlékvédelemnek viszont az egyetlen, akkor éppen 140 éves múltra visszatekintő intézménye szűnt meg. A változásokat plakátszerűen jelezte az 1997-ben alapított hivatali tájékoztató újság *Műemléklap* címének 2002-es Örökségvédelemre, majd 2005-től egyszerűen Örökségre változtatása, végül a lapnak a hivatali felszámolást már 2011-ben megelőző megszüntetése. A műemlékvédelem név elvesztése – a Sonkoly Gábor könyvében is a számtalanszor használt örökségvédelemhez képest csak ritkán, többnyire a meghaladott múltra vonatkozó történeti összefüggésben fordul elő, akár még pejoratív hangsúllyal is – végül is az érdemi műemlékvédelmi tevékenység erős korlátozásához, napjainkra lényegében felszámolásához vezetett. Minderről természetesen nem a kulturális örökség kifejezés tehet, annál inkább az azt elsősorban csak divatként használó politika.

Egy kifejezés természetesen nem lehet bűnös, de a használata ágyazott meg a mai helyzetnek. Nem állítom, hogy ördögi összeesküvés okozta – a magyaror-

szági történésekre az utolsó két évtizedben nem volt jellemző még a középtávú tervezés és előrelátás sem –, de a parttalan eszmére alapozva parttalaná vált intézményrendszerben önállóságát veszített műemlékvédelem név nélkül már nem volt képes megőrizni önmagát: a műemléktulajdonosok, -használók, -tervezők egyhangú helyeslése közepette az ugyancsak erősen érintett politika minden korláttól megszabadította az érintetteket és mindenekelőtt saját magát. A kulturális örökség fogalmának magyarországi alkalmazása mára a műemlékvédelmi szervezet teljes, az állami műemlékvédelmi tevékenységnek pedig lényegében vett megszüntetését vonta maga után. A fogalom nem történeti vagy akár a történelemmel szemben álló konstrukcióként jelent meg ebben a folyamatban, hanem politikai döntések „fedőszerveként”. Így aztán egyáltalán nem létezik már olyan hatóság, amely a kötetben új nemzetközi fejleményként, illetve fogalomként leírt „vizuális integritás” szellemében vizsgálná például a budapesti magasház világörökségi veszélyeit, esetleg előírná a hatásvizsgálatot.

Véleményem szubjektivitásának hangsúlyozásával kezdtem a mondandómat, s erre is utalok, amikor befejezem. Amikor az 1970-es évek végén, a 80-as évek elején egy jelentős fejlesztés következtében generációból viszonylag sokan az Országos Műemléki Felügyelőség tudományos osztályára kerülünk, az ICOMOS körüli ügyek meglehetősen zavarosnak tünnek számomra és számunkra. A műemlékvédelemnek a kulturális örökség szempontjából Sonkoly könyvében egyfajta negatívumként említett szakmaisága, a műemléki épületkutatás módszerének kiteljesedése jegyében fel sem merült bennünk, hogy közünk lenne hozzá és feladatunk benne. Amikor már az 1990-es évek első felében a tudományos szerepet irányító Hokkyné Sallay Marianne ezt szóvá tette, rámutatva, hogy a Velencei Karta magyarországi generációjának erős tudományos háttérével szemben a mi generációnk távolmaradása káros lehet, néhányan beléptünk a szervezetbe. Hiába bizonyult azonban sikeresnek például a korábban már említett, 2004-es nagy nemzetközi konferenciánk, a különböző ICOMOS-rendezvények, élükön a szervezet munkájának irányt adó, tisztújító kongresszusokkal és a hozzájuk kapcsolódó konferenciákkal, a zavarosság érzetét egyáltalán nem csökkentették. Sonkoly Gábor munkája most keretet és formát adott ennek az érzésnek, amikor elemzéseivel rámutatott a kulturális örökség fogalmára alapozott egész változási irány terminológiai, a „bolyhos” jelzővel leírt jellegére. Ez a felismerés elősegítheti, hogy a hazai tudományosság, végső soron pedig a „bolyhos” fogalom parttalanága és megfoghatatlansága következtében bekövetkező örökségpusztítással szembesülő társadalom valamilyen a jövőben szükségét érezze a felszámolt magyar műemlékvédelem újrateremtésének. □

SZABADULÁS A NEMZETEK BÖRTÖNÉBŐL

TARAFÁS IMRE

Pieter M. Judson:

The Habsburg Empire

A New History

The Belknap Press of Harvard University Press,
Cambridge–London, 2016.

592 oldal, €30

A Habsburg Birodalom nincs többé. Megannyi jellegzetessége mellett legfontosabb tulajdonsága talán egész egyszerűen a megszűnésében keresendő. Ez a tény ugyanis kétféle módon nyomja rá bélyegét történeti értelmezésére és megítélésére. Egyrészt, minthogy megszűnt a birodalom, történéseit elsősorban megsemmisülésének okai foglalkoztatják, ami annak veszélyét hordozza magában, hogy végül a Monarchia megszűnését elkerülhetetlen katasztrófaaként jelenítik meg. Másrészt pedig a Monarchia romjain létrejött „nemzetállamok” azon törekvése, hogy nemzeti történelmükbe, tehát a független állami lét eszkatologikus narratívájába illesszék a birodalom történetét, jobbára olyan birodalomképet eredményez, amelyben elnyomott, öntudatos nemzetek függetlenségükért küzdenek – Tara Zahra szellemes megfogalmazásában az egykori nemzetek börtönét mint történetírási anyagot immár a nemzetek tartják börtönben.¹

A Monarchia összeomlása után két történeti munka született, amely a húszas-harmincas években döntően meghatározta a birodalomról alkotott képet: Josef Redlich 1926-os munkája,² valamint Jászi Oszkár 1929-es könyve.³ Mindketten a nemzetiségi kérdést helyezték elemzésük középpontjába. Benedict Anderson még a nyolcvanas évek elején is Jászi – méltán hatásos – könyvére építette a nacionalizmuskutatást azóta is nagyban meghatározó munkájának a dualizmus kori Magyarországgal foglalkozó fejezetét.⁴ A második világháború után ugyan – A. J. P. Taylor kivételével⁵ – nagyban javult a Monarchia megítélése, de a nemzetiségi kérdés dominanciája érvényben maradt: a legjellemzőbb példa Rober A. Kann kétkötetes,⁶ az angolszász szakmai közönség számára meghatározó munkája a birodalom nemzetiségeiről.

Amint arra azonban James Shedel rámutatott, a második világháború után született munkákban nemcsak az etnikai szemléletmód a meghatározó.

Ugyanilyen fontos jellemzőjük a *Sonderweg*-modell alkalmazása a Habsburg Birodalomra.⁷ E modellt elsősorban a hitleri Németország magyarázatára alkották meg. Lényege, hogy az angol-amerikai, valamint a francia modernitást a fejlődés normatív modelljeinek tételezik, amelyektől a németországi fejlemények eltértek: az iparosodás technikai feltételei mellől hiányzott a modernitáshoz szükséges társadalmi átalakulás és politikai kultúra. Bár Ausztriát ebből a szempontból kevésbé látták a kutatók deviánsnak, azt nem vitatták, hogy a „helyes útról” a birodalom is letért. Shedel meglátása szerint ez valamennyi jelentős birodalomtörténetre igaz, még a legkifinomultabb elemzéseket nyújtó C. A. Macartney-ra is.⁸ Ebben a vonatkozásban a kutatók közötti különbséget csupán az jelenti, hogy az 1848–49-es forradalmak utáni rendezésben (Kann), vagy a kiegyezésben (Erich Zöllner,⁹ Hugo Hantsch¹⁰) látják-e a végzetes eltérést.

Implicit módon az amerikai Carl E. Schorske mesterművében¹¹ is tetten érhető a *Sonderweg* koncepció, jöllehet ő elsősorban ennek sokszínű kulturális hatásaira mutatott rá. Az esszéi, majd a kötete nyomán fellendülő, szinte már külön szellemi „iparánagnak” tekinthető „századvégi/századfordulós Bécs” téma könyvtermésének színvonalas és kevésbé színvonalas darabjai is az anakronisztikus, omladozó, nemzetiségek által ostromolt birodalom képét nyújtják.¹² Többben Robert Musil legszarkasztikusabb idézeit segítségül hívva a Monarchiát roszakatag öregembernek láttatják, aki újonnan szabott

1 ■ Tara Zahra: Képzelt nemközösségek: a nemzeti közösség mint elemzési kategória. Ford. Berecz Ágoston *Regio* 25 (2017), 2. szám, 5–42. old. A tanulmány recepciótörténetét Berecz Ágoston dolgozta fel: Berecz Ágoston: Recepciótörténeti széljegyzet Tara Zahra tanulmányához. *Regio* 25 (2017) 2. szám, 43–50. old.

2 ■ Josef Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem: Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der Habsburgischen Monarchie 1848 bis zum Untergang des Reiches*. P. Reinhold, Leipzig, 1926.

3 ■ Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Ford.: Zinner Judit. Gondolat, Bp., 1983.

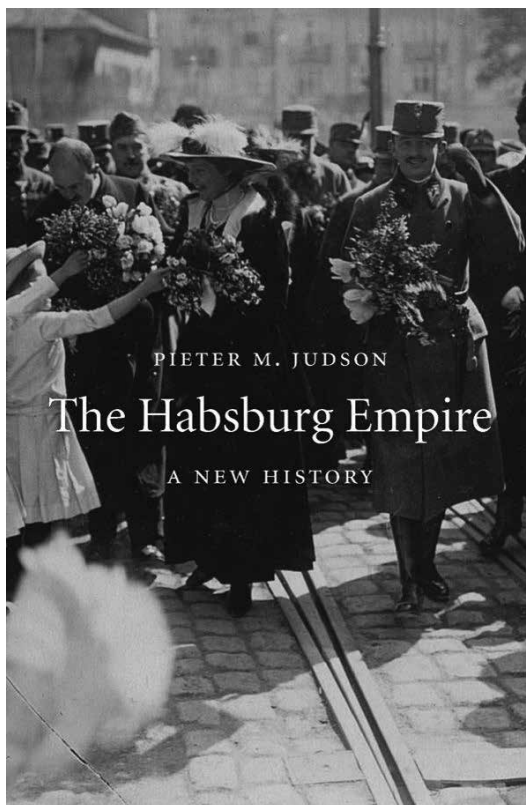
4 ■ Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. L'Harmattan, Bp., 2006.

5 ■ A. J. P. Taylor: *A Habsburg Monarchia, 1809–1918: az Osztrák Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia története*. Ford. Nagy György. Scolar, Bp., 1998.

6 ■ Robert A. Kann: *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918*. Columbia University Press, New York, 1977.

piros-fehér-zöld zakójában és fekete-sárga nadrágjában szeretne fiatal asszonyoknak imponálni.

Pieter M. Judson jelen kötetének már a borítóképe is ettől nagyon eltérő hangnemet üt meg: a fiatal trónörökös (Károly) mosolyogva, életvidáman és lendületesen halad előre, míg felesége nevetve fogadja el a fiatal lányok által feléje nyújtott virágcsokrokat. A szerző eddigi pályája során már több, a Habsburg Birodalommal kapcsolatos paradigmát kérdőjelezett meg. Doktori tézisének alapul, mintegy húsz éves kutatómunka eredményeként megírt monográfiája¹³ az osztrák liberálisok vonatkozásában tette mérlegre a *Sonderweg*-konceptiót. Rámutatva az 1860–1870-es évekre kiépülő gazdag egyesületi kultúrára, valamint a liberálisok általános megerősödésére, cáfolta azt a tételt, amely szerint a liberalizmus az osztrák társadalomtól alapvetően idegen – és ezért hosszú távon működésképtelen – importált eszméáramlat lett volna. A liberalizmus sokat emlegetett nyolcvanas évekbeli bukását is kétségbe vonta: pusztán arról volt szó, hogy a tömegpolitika korában újra kellett definiálni bizonyos alapvetéseket. Ezt a liberálisok meg is tették, univerzalista retorikájukat a német nacionalista diskurzussal váltották fel, ezzel egyfajta alternatívát nyújtva a szociáldemokraták internacionalizmusával, valamint az antiszemiták faji nemzetfogalmával

szemben. Ezzel a munkájával Judson csatlakozott azon kutatók – például David F. Good vagy Gary B. Cohen – sorához, akik cáfolják a *Sonderweg*-tétel tarthatóságát.

Következő fontos munkájában¹⁴ Judson azt vizsgálta, milyen szerepet játszott a nemzeti öntudat és a nacionalista aktivisták tevékenysége a kései Habsburg Birodalomban. Két vegyes nyelvű (német és cseh, illetve német és szlovén) területen vizsgálta a „nyelvhatár” fogalmát.

Következtetései szerint a nyelvhatár nem jelölt ki valóságos területet, a nacionalista aktivisták agyszüleménye volt azon területek körülírására, amelyeknek lakosai több nyelvet beszéltek. Csakis ezzel a fogalommal nyerhetett ugyanis értelmet a nyelvileg kevert terület a nacionalista gondolkodásban. A nyelvhatár fogalmával a nacionalista aktivisták az ügyük szempontjából rendkívül veszélyes nemzeti közömbösség (Judson terminusa: *national indifference*) ellen harcoltak. Míg a nacionalisták úgy próbálták meg látni a világot, hogy ott a nyelvhatárokon két nemzet küzd egymással a hegemoniáért, valójában olyan lakossággal találkoztak, amelynek tagjai – vélt vagy valós érdekeiknek megfelelően – hol mindkét, hol egyik nemzettel sem azonosították magukat. Judson azt

mutatta be, hogy a nacionalista aktivisták miként igyekeztek megváltoztatni ezt a gyakorlatot.

A *national indifference* fogalma köré szerveződő történeti irányzat (egyések szerint már iskola) tagjai arra töreksenek, hogy a Monarchiáról szóló diskurzust megszabadítsák a szerintük máig domináns etnocentrikus, nacionalista keretektől. Felfogásuk egyik sarokpontja, hogy a nacionalizmus elsősorban politikai, nem pedig kulturális jelenség: a Monarchia soknyelvűségéből még korántsem következett, hogy a különböző anyanyelvű polgárai e nyelvek által azonosítható nemzetek tagjaiként tekintsenek magukra. Ebben a nacionalista aktivistáknak és magának a birodalmi adminisztrációnak volt döntő szerepe. Az irányzat fontos előzménye Deák István munkássága, aki már a hatvanas években azt hangoztatta, hogy a Habsburg Birodalomban domináns nemzetiségekről nem, csak domináns osztályok, rendek, érdekcsoportok és intézmények létezéséről beszélhetünk. E szerzők szakítani kívánnak azzal a szemlélettel,

7 ■ James Shedel: *Fin de Siècle or Jarhundertwende? The Question of an Austrian Sonderweg*. In: *Rethinking Vienna 1900*. ed. by Steven Beller. Berghahn Books, New York – Oxford, 2001.

8 ■ C. A. Macartney: *The Habsburg Empire 1790–1918*. Weidenfeld & Nicolson, London, 1968.

9 ■ Erich Zöllner: *Ausztria története*. Ford. Bojtár Endre. Osiris, Bp., 2000.

10 ■ Hugo Hantsch: *Geschichte Österreichs 1648–1918*. Styria, Graz, 1968.

11 ■ Carl E. Schorske: *Bécsi századvég: politika és kultúra*. Ford. Györfy Miklós. Helikon, Bp. 1998.

12 ■ Pl. Allan Janik – Stephen Toulmin: *Wittgenstein's Vienna*. Simon and Schuster, New York, 1973.

13 ■ Pieter M. Judson: *Exclusive Revolutionaries: Liberal Politics, Social Experience, and National Identity in the Austrian Empire, 1848–1914*. University of Michigan Press, Ann Arbor, 1996.

14 ■ Pieter M. Judson: *Guardians of the Nation: Activists on the language frontiers of Imperial Austria*. Harvard University Press, Cambridge, 2006.

amely az egyes nemzeti történelmek részeként tárgyalja a Monarchiát – ehelyett a birodalmat átfogó, valóban birodalmi szempontból kívánják bemutatni. Mindezt nagyszabású, elméletileg és módszertanilag is megalapozott empirikus kutatásokkal teszik. Koncepciójuk elméleti alapját a nacionalizmus kutatásra vonatkozóan Rogers Brubaker elgondolásai jelentik. A már említett Judson mellett az irányzat legfontosabb képviselői Tara Zahra és Jeremy King. Zahra monográfiájában¹⁵ azt mutatta be, hogy a nemzeti aktivisták egyáltalán nemcsak a konkurens nemzet vagy nemzetek aktivistaival küzdöttek, hanem a népesség azon tagjaival is, akik közönyösek voltak a nemzeti gondolattal szemben vagy éppen rugalmasnak bizonyultak lojalitásukban. Zahra azt vizsgálta, hogy a cseh és német aktivisták miként küzdöttek azért, hogy befolyást gyakoroljanak a gyerekek nevelésére. E küzdelem során azokkal a szülőkkel is szembekerültek, akik gyerekeiket, társadalmi előrejutásuk lehetőségeit szem előtt tartva, többnyelvűnek kívánták nevelni (ez főleg a cseh szülőket jellemezte). Az aktivisták a világháború kitörésének idejére már felülbírálhatták a szülők döntését gyerekeik iskoláztatásával kapcsolatban. Jeremy King Budweis/Budějovice példáján mutatja be azt a folyamatot, melyben a lokális társadalmi identitás nemzeti identitássá alakult át, és az azelőtt önmeghatározásukban elsősorban a várossal azonosuló lakosokból csehek és németek lettek.¹⁶

A fenti szerzőket és központi fogalmukat éppen az a Gerald Stourzh kritizálta, akit ők az osztrák közigazgatás és a nyelvkérdés kapcsolatát elemző vizsgálatai miatt egyik előfutárúknak tekintenek. Stourzh – azon túl, hogy túlzásnak minősítette az eddigi Habsburg-historiográfia „nacionalistának” bélyegzését – a *national indifference* terminus használhatóságát vonta kétségbe, érvelése szerint ugyanis a fogalom legalább három, jelentősen különböző magatartásformára utal. Egyrészt azokéra, akik nem vagy még nem látják szükségét, hogy bármelyik nemzethez tartozzanak: az ő magatartásuk a nemzeti el nem köteleződés (*national non-commitment*) terminusával írható le. Másrészt azok magatartására, akik bizonyos jól megfontolt érdekektől vezérelve vagy kényszer hatására egyik „nemzetiségről” a másikra váltanak át, amit nemzeti rugalmasságnak (*national flexibility*) lehetne nevezni (ez a fogalom egyébként Judson monográfiájában is megjelenik). Végül pedig utalhat a nacionalizmussal szembeni közönyre is, ami leginkább a Zahra által bemutatott esetben jelent meg: jöllehet a vizsgált egyének csehként vagy németként határozták meg magukat, nem voltak hajlandók életük valamennyi aspektusát alárendelni a nacionalista politika céljainak – ezt Stourzh szerint érdemesebb lenne antinacionalizmusnak (*anti-nationalism*) nevezni.¹⁷

A jelen kötet másik fontos előzményét és keretét a birodalomtörténet-írás új útjai jelentik. Képviselői szerint nem tartható többé az a régóta domináns fel-

fogás, amely a nemzetállamot és a birodalmat a politikai szerveződés két teljesen különböző formájának tekinti. Az egyes birodalmakon belül zajló nemzetépítések nem feltétlenül törekedtek sem a birodalom felosztására, sem nemzeti homogenizálására, mivel a birodalmat gazdasági és politikai egységnek tekintették. A nemzetek területi, intézményes és kulturális fejlődése szoros kapcsolatban állt a birodalom egészének fejlődésével, a történelemtudomány ennek mégis inkább a negatív vonatkozásait hangsúlyozta, tehát azon eseteket, amikor a birodalom akadályokat gördített a nemzetépítési folyamat elé. Az új irányzathoz tartozó szerzők vissza kívánják állítani az egyensúlyt, azon esetekre is rámutatva, amikor a birodalom forrásokat biztosított a nemzetépítés számára.¹⁸

Már konkrétan a Habsburg Birodalom történetére vonatkozik az a közelmúltban egyre inkább érvényesülő tendencia, hogy a birodalomtörténet-írás nemcsak a nemzeti narratívák szemléletmódjával kíván szakítani, hanem azon – többnyire angol nyelvű – birodalmi összefoglalókéval is, amelyek a központ szempontjából vizsgálják a Monarchia történetét. A „nemzeti” közösségek és a birodalom harcának történetei, illetve a birodalom magaslatáról való széttekintés helyett e transznacionális megközelítés a többoldalú összefonódások felkutatására irányul. Ennek a koncepciónak ad teret az *Austrian Historical Review*, valamint a – többek között Judson által is szerkesztett – *Austrian Studies* könyvsorozat.

Mindennek magyar vonatkozásaként érdemes megemlíteni Deák Agnes munkáját az ötvenes évek nemzetiségi politikájáról, amely ugyancsak egyfajta birodalmi szemléletet érvényesít. Elszakadva a korszak hagyományos, az állami önállóság teljes felüggesztését, a forradalom utáni megtorlásokat és a passzív rezisztenciát hangsúlyozó narratívájától, Deák Agnes társadalomtörténeti érzékenységgel mutatta be a „nemzeti egyenjogúsítás” politikáját és hatását.¹⁹ A *national indifference* kategóriáját magyar anyagon Egry Gábor alkalmazta, bár nem a Monarchia korával, hanem a két világháború közötti periódussal foglalkozott.²⁰

Pieter M. Judson kötetének célja nem a grandiózus téma minden aspektusát átfogó történeti szintézis megalkotása volt, hanem egy érv, álláspont kifejtése. A birodalom egészéről szóló történeti munkában kívánta összegezni a fent bemutatott irányzat eddigi eredményeit. A műfajban ez az első, hiszen még a Judson által is nagyra becsült, éppen a közelmúltban tizenegy kötetessé bővülő *Die Habsburgermonarchie*²¹ sorozat is elsősorban nemzeti szempontok szerint szerveződött. Judson meglátása szerint, bár a történészek rég nem úgy gondoltak a nemzetre, mint a történelemben állandó etnikai csoportra, abban már kevésbé voltak sikeresek, hogy „birodalom” és „nemzet” fogalmát ne annak a bináris oppozíciónak lássák, amit az egykori naciona-

lista aktivisták alakítottak ki. Bár Judson nem idézi Reinhart Kosellecket az általa felvetett problémáról, a Judson által kritizált történészek lényegében ugyanazon ellenfogalmak alapján akarják megismerni a történelmi folyamatokat, mint amilyenekben az érintettek tapasztalták és értelmezték a világot. Ami azért nagy hiba, mert a szigorú ellentétpárok megalkotását politikai hatásosságuk reménye ösztönzi, épp ezért viszont a történeti kutatásban nem szabad a viszonyokat ebben a dualításban szemlélni és ezzel végérvényessé tenni.²²

Judson alapvető tételei a következők:

A nacionalizmus nem politikai következményekkel járó kulturális jelenség, hanem fordítva: a nacionalista politikának vannak kulturális következményei. Nem a birodalomban fennálló regionális és nyelvi különbségek teremtek meg a világ nemzetekre és etnikumokra felosztott képét, hanem a nacionalista aktivisták. Éppen ezért érdekesebb a nacionalisták és nem a nemzetiségek konfliktusairól beszélni. Erre utal az is, hogy az időről időre sikeresen felkorbácsolt nemzeti érzelmek hamar elsikkadtak a mindennapokban, és az emberek gazdasági és oktatási stratégiájukat egyáltalán nem állították az aktivisták által meghirdetett nemzeti célok szolgálatába.

A dinasztia próbálkozása a XVIII. század végétől az első világháborúig, hogy egységes államot alakítson ki, komolyan veendő vállalkozás volt, amely több esetben sikerrel is járt, és olyan tapasztalatot nyújtott a birodalmi polgároknak, amely átnyúlt a felekezeti és vallási megosztottságokon.

A továbbiakban a könyvnek e fő tételeire koncentrálok.

Judson „új története” felépítését tekintve hagyományos sémát követ. Mária Terézia uralkodásától kronologikus rendben tárgyalja a birodalom történetét, a végén rövid kitekintéssel a Monarchia rom-

jain felépült utódállamokra, a szerző kifejezésével élve: a „kis birodalmakra”. A birodalom kiépítése II. József alatt nemcsak a központosított bürokrácia szintjén valósult meg, mert már ekkor igény mutatkozott birodalmi identitás megteremtésére is. Még Mária Terézia alatt megszületett a királynő tanácsadójának tollából egy olyan röpirat, amely kijelölte az állampatrióta tudat kiművelésének feladatát. József alatt pedig Ausztria mint önálló entitás történetének tanítása is megkezdődött a Bécsi Egyetemen, jóllehet hamarosan áldozatul esett József takarékosságának. A napóleoni háborúk alatt mintegy véletlenül létrejött osztrák állam lakói jelentős részének fantáziáját tudta megragadni. Az 1811-es osztrák polgári törvénykönyv az „állampolgár” fogalmának bevezetésével kifejezte azt, hogy az emberek elsősorban a közös birodalomhoz tartoznak, és nem egyes kisebb területeihez, mint amilyen Csehország vagy Galícia. A lokális viszonyok és rendelkezések alapján meghatározott alattvalói státusz helyébe az egységes jogokat és kötelességeket nyújtó birodalmi állampolgáriság lépett. A birodalmi jogi terminusok szerint ezzel a Monarchia lakói egyetlen állam polgárai lettek. Az ellenszenv Metternich hírhedté vált birodalmi adminisztrációjával és a centralizáló törekvésekkel szemben egyedül Magyarországon tudott egyértelműen és programszerűen artikulálódni. Az 1846-os lengyel felkelés kimenetelét Judson azzal magyarázza, hogy a birodalomnak valóságos szimbolikus ereje volt a galíciai parasztok körében, akik úgy látták, érdekeiket sokkal inkább a központi kormányzat képviseli, mintsem a lengyel nacionalisták.

Az 1848-as forradalmakkal kapcsolatban Judson leszögezi, hogy – Magyarország és Itália kivételével – vezetőik nem utasították el sem a birodalmat, sem a Habsburgok szerepét: František Palacký nem volt egyedül azon véleményével, hogy a birodalomnak fenn kell maradnia, csak struktúrájának átalakítása szükséges. Emellett pedig – Magyarországot leszámítva – a nemzetre való hivatkozás igen problematikusnak bizonyult: például nem volt mindig világos, vajon a „cseh” csehországi, morva vagy sziléziai cseh jelent-e. Mindazonáltal Judson elismeri, hogy a nemzeti retorika jelentős szenvedélyeket inspirált, amire ismét Magyarországot említi példaként.

A kötet legeredetibb fejezetei a *Cultural wars and wars for culture* (Kulturális háborúk és háborúk a kultúráért) és az *Everyday empire, our empire* (Mindennapi birodalom, a mi birodalmunk) című részek. Judson rámutat, hogy míg egyes szituációkban a nemzeti szempont kétségkívül dominált, máskor szinte teljesen elhanyagolhatónak bizonyult. Meghatározta a közbeszédet, a tömegmédia különböző fórumait, a mindennapi élet területeire azonban sokszor képtelen volt behatolni. Judson az eltérő stratégiák megragadására vezeti be az *event driven nationalism* (eseményfüggő nacionalizmus), illetve a *situational nationalism* (helyzetfüggő vagy alkalmi nacionalizmus) fogalmát: egy választó például nacio-

15 ■ Tara Zahra: *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in Bohemian Lands 1900–1948*. Cornell University Press, Ithaca, 2008.

16 ■ Jeremy King: *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton University Press, Princeton, 2002.

17 ■ Gerald Stourzh: *The Ethnicizing of Politics and „National Indifference” in Late Imperial Austria*. In: uő: *Der Umfang der österreichischen Geschichte. Ausgewählte Studien 1990–2010*. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 2011; Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Gondolat, Bp., 2010. 283–232. old.

18 ■ Stefan Berger – Alexei Miller: *Introduction: Building Nations In and With Empires – A Reassessment*. In: uő: *Nationalizing Empires*. CEU Press, Bp., 2015. 1–30. old.

19 ■ Deák Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Osiris, Bp., 2000.

20 ■ Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika – magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Napvilág, Bp., 2015.

21 ■ Adam Wandurszka et al. (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie I–XI*. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1973–2016.

22 ■ Vö. Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus fogalmak történeti-politikai szemantikája*. In: uő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán, Szabó Márton. Atlantisz, Bp., 2003. 241–298. old.

nalista politikusra szavaz, ugyanakkor idegen nyelvvű szolgálot vesz fel, gyerekeit pedig elküldi nyelvet tanulni egy idegen családhoz – az utóbbi két lépést a nacionalista aktivisták mélyen elítélték. Vagy ide tartoznak az olyan hírhedt konfliktusok is, mint amilyeneket a badeni rendelet váltott ki, amely cseh nyelvtudást írt volna elő a kevert nyelvterületen szolgáló hivatalnokoknak, a német anyanyelvűeket egyértelmű hátrányba hozva. A válságos, szenvedélyes pillanatban sikerült ugyan rengeteg embert mozgósítani a nacionalista ügy mellett, a konfliktus elulésével azonban jelentősen megcsappan a nemzeti ügy iránti érdeklődés, amit világosan jelez a nemzeti szervezetek megcsappant taglistája.

Mivel a korabeli Európa többi országát is társadalmi feszültség és nyelvi sokszínűség jellemezte, eleve hibás az a megközelítés – írja Judson –, amelyik a birodalom különlegességét és sorsának kulcsát e körülményekben fedezi fel. A Monarchia Lajtán túli részének különlegességét valójában az a jogi és közigazgatási keret jelenti, amelyben a birodalom ezt a helyzetet kezelni kívánta. Az 1867-es alkotmányban meghirdetett nyelvi egyenlőség gyakorlati megvalósítása előtt számos akadály állt, arra azonban elegendőnek bizonyult, hogy a nyelvkérdés köré politikai mozgalmak szerveződjenek. Az osztrák bürokrácia pedig egyre inkább elismerte a nemzetet mint legális jogi szereplőt. Ebben jelentős szerepet játszott az a tény, hogy a császár és köre a különböző nacionalista konfliktusokat korántsem tartotta pusztán *event driven*nek. Mindet politikai földrengésként élték meg, amelyet kompromisszumos megoldásokkal kell lecsendesíteni. A nemzeti különbségek ezáltal egyre inkább beépültek az adminisztrációba és a lokális igazgatásba, amint azt az 1905-ös morva kompromisszum is mutatja.

Az *Everyday empire, our empire* című fejezetben Judson azt mutatja be, hogy az 1880-as évektől egészen a világháború kitöréséig a Monarchia polgárainak életében a birodalom intenzívebben volt jelen, mint valaha. Az iskolától a választásokon és a hadseregen át a birodalomszerte ünnepelt évfordulókig számtalan alkalom adódott, amikor az emberek egy közös birodalom polgárainak érezhették magukat. Összhangban eddigi munkásságával Judson továbbra sem lát *Sonderweg*et a birodalmi állam fejlődésében, hanem modernizációját egyenesen normálisnak ábrázolja. Az infrastruktúra, a mindennapi élet modernizációja erősítette a hitet a birodalom működőképességében és jövőjében – ez a nemzeti aktivistákra is igaz, akik többnyire csupán a birodalom megreformálására gondoltak, nemzeti keretek között. Feltűnő, hogy a kötetben nem kap olyan nagy szerepet a *national indifference*. Bár a koncepció kétségtől jelen van, maga a fogalom nem bukkan fel. Valószínűleg azért nem, mert a könyv talán legfontosabb üzenete a birodalom életrealitásának bizonyítása. Ezt egy pusztán negatív magatartás kimutatása (közöny a birodalmat bomlasztó naciona-

lizmus iránt) sokkal kevésbé teszi meggyőzővé, mint egy pozitív érzelem, a birodalmi patriotizmus valódiságának hangsúlyozása.

Nem meglepő, hogy szemben azokkal a történetekkel, akik a Monarchia felbomlását elkerülhetetlen, több évtizede vagy egyenesen több évszázada érlelődő eseménynek látják, csekély jelentőséget tulajdonítanak a világháborúnak és szinte alig tárgyalják, a birodalom életrealitását hirdető Judson a háborúval magyarázza a bukást. Véleménye szerint a háború egyáltalán nem elkerülhetetlen folyamatokat gyorsított fel, hanem olyan lehetetlen körülményeket teremtett a birodalmon belül, amelyek nemcsak lehetségessé, de valószínűvé is tették a bukást. A katonai vezetők a háború éveit arra használták, hogy visszafordítsák az elmúlt évtizedek demokratikus fejlődéseit, sokkal diktatórikusabb rendszert vezetve be, mint a többi háborús ország. A birodalom legitimációját aláásó legfontosabb tényező az volt, hogy az állam képtelen volt ellátni lakosságát, amit nagyban súlyosbított a Bukovinából és Galíciából az orosz invázió elől a birodalom belseje felé menekülő lakosság. Mindazonáltal a felbomlás még így is meglepésszerűen következett be.

A kötet egészével kapcsolatban két kritikai megjegyzést tennék. Először is hiányosságként látom, hogy a birodalmi identitás megteremtésére tett fáradozások számbavételekor Judson kihagyta az egységes birodalomtörténetek írására irányuló kísérleteket. Ezek mind a birodalmi patriotizmus szellemében fogantak, és céljuk hasonló patrióta érzelmek elültetése volt egy szélesebb lakosságban is. A kísérletezés első hulláma a Német-római Birodalom felbomlása után közvetlenül jött létre, ekkor még műkedvelő, nagy tehetségű arisztokraták és könyvtárosok vállalkozásaként. A második hullámot szintén egy jelentős történelmi megrázkódtatás váltotta ki: az 1848–49-es események. A kezdeményező ezúttal a Judson által egyébként bőven tárgyalt Leo Thun volt, akinek fő tanácsadója külön kötetben fejtette ki nézeteit a közös birodalmi tudatot megteremteni képes történetírás módszertanáról, amelynek művelésére Thun külön intézményt is létrehozott.²³

A másik kritikai megjegyzésem Magyarország története tárgyalásának hiányát érinti. Mielőtt erről rátérek, érdemes megjegyezni, hogy bevezetőjében a szerző figyelmezteti olvasóit, miszerint könyvének ambíciója nem a hatalmas anyag minden aspektusá-

23 ■ Alexander Josef von Helfert: *Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Österreich*. J. G. Calve, Prag, 1853.

24 ■ Varga Bálint: Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon. MTA BTK TTI, Bp., 2017.

25 ■ Louis Eisenmann: *Le compromis Austro-Hongrois de 1867*. Librairie Georges Bellais, Paris, 1904.

nak tárgyalása, és van valami telhetetlenség abban, ha elvárjuk, hogy a több szláv nyelven olvasó Judson magyarul is megtanuljon. Mégis meg kell említeni, hogy az egyébként kiváló és innovatív munka gyenge pontja éppen Magyarország. Ugyanis nem vonatkoztak rá azok a rendelkezések és bizonyos folyamatok, amelyekre a szerző érvelését alapozza. Már a Judson által a birodalmi identitás kifejlődésében nagy jelentőségűnek bemutatott 1811-es osztrák polgári törvénykönyv sem érintette Magyarországot, az 1867 utáni időre pedig mindez halmozottan igaz. A munkának a kiegyezés utáni periódust tárgyaló részeiben Magyarország érezhetően még kisebb figyelemnek örvend, mint a korábbi időszak tárgyalásakor. Az olvasónak némi hiányérzete támadhat annak láttán is, hogy a szerző, aki lenyűgöző kritikával szemléli a Lajtán túli nemzeti mozgalmakat, Magyarországra úgy tekint, mint a nemzeti érzés oázisára, ahol valóban olyan intenzitással és olyan mélységben valósult meg a nemzeti identitás, amiről egy Lajtán túli nacionalista csak álmodhat. Nem azt mondom, hogy Judson ebben téved, a tétele alapos kifejtése azonban elmarad, ami ellentétben áll műve általános színvonalával. Magyarország egyes kevert nyelvű területein egyébként találkozhatunk a *national indifference* bizonyos formáival, amint arról például Pozsony kapcsán olvashatunk Varga Bálint monográfiájában.²⁴ Mindemellett zavaró, hogy Judson úgy értekezik a birodalom egészségességéről, fennmaradásának lehetőségéről, hogy nem elemzi mélységében a Monarchia másik felében felmerülő komoly közjogi válságokat. A századfordulón élő kortársak, mint például a kiegyezés történetét elsőként nagyon magas színvonalon megíró, csehül és magyarul is beszélő Louis Eisenmann, Magyarország esetleges elszakadását látták a birodalmat fenyegető egyik legfontosabb veszélynek.²⁵ Magyarország és Ausztria kapcsolatának mélyebb elemzése további érdekességeket is rejthet, hiszen mégiscsak egyedülálló viszony jött létre egy decentralizált, birodalmi államalakulat és egy nemzetállami törekvésű ország között – még ha e kapcsolat nem is a világtörténelem legérdekesebb problémáinak egyike, ahogyan azt az ifjabb Andrássy Gyula látta a századfordulón.

Összességében elmondható, hogy valóban új történetet született, amely az elkövetkezendő években heves vitákat provokál majd – ám a munka eredetiségét és a történettudományt gazdagító erőit senki sem fogja vitatni. Pieter M. Judson kiválóan foglalta egységes narratívába az elmúlt évtizedek Habsburg Birodalommal kapcsolatos történeti kutatásai legizgalmasabb irányzatának eredményeit. A munka minden bizonnyal megkerülhetetlen lesz a közeljövőben: a nemzetiségi kérdésről vagy akár a birodalmi kormányzatról többé nem gondolkodhatunk ugyanúgy, mint annak előtte.

A könyv olvasása után már nem úgy jelenik meg előttünk a birodalom, mint egymással és a központi hatalommal szüntelenül küzdő, kitörni vágyó nem-

zeti közösségek csatateré. Ahhoz azonban, hogy valóban birodalmi egészként gondoljuk el, hiányzik a Monarchia másik felének hasonló színvonalú elemzése, és ezáltal annak komoly mérlegelése, vajon a Judson által bizonyított működőképesség kiterjedt-e a Lajta mindkét partjára. □

A KIEGYZÉS NEMZETI ÉS BIRODALMI LÁTÓSZÖGBŐL*

GYÁNI GÁBOR

A historizált magyar nemzeti öntudat örökölt ketős természete, a nacionalista és a birodalmi orientáció egyidejűsége és egymással folytatott szüntelen küzdelme a kiegyezés történetírói megítélését is hatalmában tartja. Ezt a diszkurzív mezőt igyekszem áttekinteni a mai történetiszemléleti perspektívák fényében.

A kiegyezés kiélezetten polarizált politikai körülmények között kötöttetett, és a dualista kor politikai élete szintúgy végig a birodalombarát hatalmi elit és a függetlenségi eszmékkel átítatott, kossuthianus közjogi ellenzék rivalizálása jegyében zajlott. Ennek egyenes következménye a kiegyezésről és a dualizmus koráról szóló történeti beszéd eredendő ketőssége, amely a közelmúltig kánonképző erővel hatott. A kánonok párviadalát szemlélve főként az országtörténeti mesterelbeszéléseket tartom szem előtt, mert ezekben képződik a tudományos kánon.¹ Napjaink történetiszemléleti fordulatát bemutatva elsősorban a transznacionális történetírás jegyében alkotott birodalomtörténeti mesterelbeszélésekre figyelek.

A kiegyezést és a dualizmus korát illető, birodalombarát felfogásként ismert történeti-történetírói kánon elsőként a két háború között rögzült. Szekfű Gyula, Gratz Gusztáv és Eckhart Ferenc munkáira, munkáik vonatkozó megállapításaira utalhatunk e tekintetben. Szekfű Gyula összefoglaló munkájában pozitív kicsengésű történelmi eseményként idézi fel a kiegyezést, mivel a lehetőségekhez képest maximálisan elérhetővé tette a magyar állami szuvereni-

tást. „Deák és Ferenc József műve [...] gyakorlatilag a nemzeti szuverenitást és autarkitát sokkal inkább biztosítja, mint 1526 óta bármely törvényünk, vagy akár Bocskay, Bethlen, Rákóczy György és Ferenc támadásai.”² A birodalom sajátos hatalmi eszközeivel ekként garantált magyar állami szuverenitás „Magyarország újkori történelmének leghosszabb békekorszakába” vezette az országot.³ Az utóbbi kijelentés értelmét Eckhart Ferenc világítja meg, midőn kijelenti: a kiegyezés a két szemben álló fél kölcsönös önmegtartóztatásán nyugvó „közjogi békét” teremtett a birodalom és a magyar nemzet között. Ez fontos magyar érdek is volt egyúttal, mivel a dualizmus kori magyar kormányzó elitre a közvetítés funkcióját ruházta rá. A dualista berendezkedés „[v]ezetőinek, a magyar kormányelnököknek a dinasztikus érdekek és az egyre követelőbb közhangulat közt kellett közvetíteni, állandóan abban a veszélyben, hogy ha a nemzeti kívánságokat, amelyek a közjogi ellenzék izgatásainak hatása alatt a teljes önállóságra irányultak, képviselik, az uralkodónál lesznek kegyvesztettek, avagy a közös intézmények erősebb védelmezése parlamenti helyzetüket teszi lehetetlenné.”⁴ Ennek a történetírói mainstreamnek az árnyékában a függetlenségi történetiszemlélet jegyében kifejtett kiegyezéskritika, ha ilyen akkortájt egyáltalán létezett, nem hatott komoly erővel a történetírásban.

Az ellennarratíva képviselőjében az emigráns Jászi Oszkár szólalt meg az Egyesült Államokban angolul közzétett könyvében. Munkájának azonban nem, vagy alig volt érdemi hatása idehaza. Jászi a kiegyezéssel közvetlenül nem foglalkozott, a Monarchia felbomlását viszont szükségszerű eseménynek tekintette, amelyet endogén okokkal magyarázott. Közvetett módon ezzel viszont a kiegyezés hosszú távú történelmi sikertelenségét sugallta. A centrifugális erők motorja Jászi szerint a nemzeti szeparatizmusok ellenállhatatlan ereje volt, melyet fennállása hosszú évtizedeiben a Monarchia képtelen volt semlegesíteni.⁵ Jászi koncepciója később komoly hatást fejtett ki; paradox módon az utódállamok nacionalista Monarchia-felfogásába is mélyen beivódott, holott Jászi *akkor sem* állt a történelem nacionalista paradigmájának talaján.

Hasonlóan marginális felfogást képviselt Németh László és nyomában Bibó István. Hadd szorítkozzam ezúttal Németh Lászlóra,⁶ kiemelve nézeteiből azt, hogy a kiegyezéssel átmentett Habsburg Birodalom nemcsak azért rossz konstrukció, mert „háromne-

* ■ Előadásként hangzott el a Debreceni Egyetemen 2017. november 8-án az *1867 – Történetiség, emlékezet és a politika vizuális nyelve* címmel rendezett konferencián.

1 ■ Vö. Dénes Iván Zoltán: A magyar nemzet története és a *Magyar történet* kánonjai, valamint Gergely András: Kísérlet mesterelbeszélés megalkotására: a „tíz-kötetes” Magyarország története. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A magyar történetírás kánonjai*. Ráció, Bp., 2015. 191–213. old.

2 ■ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. kötet. Írta: Szekfű Gyula. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1939. 466. old. Nem véletlen elírás, Bocskai és a Rákócziak ipszilonnal írva szerepelnek Szekfű idézett munkájában.

3 ■ Uo.
4 ■ Eckhart Ferenc: *Magyarország története*. Káldor Könyvkiadóvállalat, Bp., 1935. 292–293. old.

5 ■ Jászi Oszkár: *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Ford. Zinner Judit. Előszó: Hanák Péter. Gondolat, Bp., 1982., főként 74–82. old.

6 ■ A bibói felfogásról lásd Gyáni Gábor: Bibó István kiegyezés-kritikája. In: uő: *Nép, nemzet, zsidó*. Kalligram, Bp., 2013. 113–130. old.

gyed vagy hétnyolcadnyi függőség volt” a magyarokra nézve, hanem főként azért, mert „67 erkölcsi csapda volt, amelyből nem nyílt szabadulás”.⁷ Ezen pedig Németh azt értette, hogy: „A magyar népre 67 ebben a Habsburg-tákolmányban egész lehetetlen szerepet osztott ki: felelős lett azért, ami legjobban őt nyomta.”⁸ A kiegyezés átka szerinte ebben állt: „A Monarchiát egy élni akaró népnek sem lehetett elfogadni, mert az nem volt élő idea többé, csak ittmaradt keret, mely minden órában szétmállhatott.”⁹ Bibó azzal tette teljessé ezt az eredetileg Németh által intonált történeti felfogást, hogy rámutatott: ami a kiegyezéssel létrejött, az alapvetően hazugsággal telített helyzetet teremtett Magyarországon, ahol ezt követően mindvégig a fordított kiválasztás elve érvényesült. Ennek nyomán az öncsalásra, illúziókra épülő „hamis realizmus” politikája és ethosza vált döntő magyar attribútummá.¹⁰

Ez a szellemi hagyaték merőben új funkcióba került azután, hogy az 1940-es évek végétől a magyar történeti gondolkodást és az akadémiai történetírást a marxista-leninista szellemi vágányra állították át. A Révai József által szorgalmazott kanonizáció, melynek gyakorlati végrehajtása Andics Erzsébet kezébe volt letéve, a kiegyezés és a dualizmus megítélésekor két szemléletmódot párosított egymással: a függetlenségi eszmekört és az osztályelméletet. E koncepció szerint a Monarchia mint a népek börtöne nem csupán a nemzetiségeket nyomta el kíméletlen módon, de magát Magyarországot is gyarmati, legalábbis félgymati sorba taszította.¹¹ Ez a történeti kép 1956 után is tovább élt, áthatva a kiegyezésről alkotott történetfelfogások egyikét, amely azonban ekkor már éles vitában állt a birodalombarát koncepcióval. A sommásan Hanák-Szabad-vitaként számon tartott történészi diskurzus alaposan feldolgozott téma, így most szükségtelen részletesen taglalni.¹²

Lássuk, miről szóltak a vitapartnerek a polémia során. Szabad György nem rejtette véka alá véleményét, hogy 1867 valójában 1848 ígéretét vonta vissza: „A magyar birtokos osztály többségi pártjának a polgárság vezető rétegei által is támogatott politikai az 1848-as alaptörvények érvényesülését ünnepezték, de megcsonkítását rögzítették az udvarral és az osztrák nagybirtokosok, nagytőkések zömének bizalmát élvező bécsi kormánnyal kötött megállapodásban.”¹³ Ennek a marxista nyelven fogalmazott kiegyezéskritikának a szerzője elismerte, hogy „a korlátlan abszolutizmus felszámolása, a politikai konszolidáció az addiginál kedvezőbb feltételeket teremtett a kapitalista fejlődés továbbhaladása és a szerveződő munkásosztály jövődjének küzdelmei számára”;¹⁴ viszont kevesellte az utóbbiak előtt ekként megnyíló tényleges lehetőségeket. A nemzetállami szuverenitás korlátozottsága és a gazdaság modern fejlődését hátráltató körülmények egyaránt a kiegyezés negatív következményeiként jelennek meg Szabad előadásában. Később megfogalmazott álláspontja szerint a politikai kiegyezés olyan gazdasági „kiegye-

zés” eredményezett, ami a gazdasági önrendelkezés lényeges biztosítékaitól fosztotta meg az országot; ez volt, szerinte, az a „felár”, melyet Magyarországnak a kiegyezéssel létrehozott birodalmi együttélésért meg kellett fizetnie.¹⁵ Szabad ugyanezen a véleményen volt a *Magyarország története* IV., az ún. egyetemi tankönyvbe írt kiegyezés-fejezetének szerzőjeként, továbbá a tizkötetes *Magyarország története* hatodik kötetében általa írt fejezetben.¹⁶ Nem vitás: Szabad György képviselte mindeme országtörténeti mesterelbeszésekben az akkoriban hivatalos történetírói álláspontként számon tartott történeti kánont. Ez azért érdekes csupán, mert Szabad György önmagát és az általa képviselt történeti felfogást utóbb margóra szorítottként állította be, amely szerinte ugyanakkor a kutatásra alapozott „tisztá” tudományt képviselte (volna) az ideológiai és politikai megfontolásokat előtérbe helyező akadémiai történetírói főiránnyal szemben.¹⁷

A röviden vázolt szemléletmód szimptomatikus eleme volt a félgymati gazdasági függés tana, melyet Szabad is folyton hangoztatott, noha ő maga soha nem végzett rendszeres kutatásokat e téren.¹⁸ A tézis részletesebb kidolgozását kezdetben Sándor Vilmos, az 1960-as és 1970-es években pedig Tolnai György vállalta magára. A hamisítatlanul marxista, sőt kifejezetten révaiánus gondolati keretben, ilyen retorikával előadott koncepció lényegét tömören adja

7 ■ Németh László: *Szekfű Gyula*. Bolyai Akadémia, Bp., n. 2. kiadás. 54. old.

8 ■ Uo. 55. old.

9 ■ Uo.

10 ■ Gyáni: Bibó István kiegyezés-kritikája.

11 ■ A révaiánus, tehát egyszerre függetlenségi és osztályharcos történetfelfogás alapművei: Révai József: *Kossuth Lajos*. Szikra, Bp., 1944.; uő: *Marxizmus és magyarság. Tanulmányok, cikkek*. Szikra, Bp., 1946., különösen 118–123. old.; Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Bartsch Sándor, Bp., 1943. Ez utóbbi munkának számos új kiadása látott napvilágot az ötvenes években.

12 ■ Hanák Péter: A kiegyezés historiográfiájához. *Valóság*, 1973. 12. szám, 16–25. old.; 1974. 12. szám, 11–28. old.; uő: *1867 – európai térben és időben*. Vál., s. a. r. és bev. Somoogyi Éva. História – MTA TTI, Bp., 2001. 191–196. old.; Kövér György: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. Új Mandátum, Bp., 2007. 44–79. old.; Romsics Ignác: *Clió búvólejtében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Bp., 2011. 441–443. old.; Csorba László: *Ki lehet a jövőnek mestere? Hanák Péter és Szabad György kiegyezés-vitájáról – utolsó írásaik tükrében*. Kézirat. A vita anyagához lásd még: Cieger András (szerk.): *A kiegyezés*. Osiris, Bp., 2004. 395–591. old.

13 ■ In: Molnár Erik (főszerk.): *Magyarország története II. kötet*. Gondolat, Bp., 1964. 72. old. Szabad György ebben a hivatalos marxista történeti felfogást képviselő munkában szerzőként jegyezte az 1849 és 1890 közötti korszakot áttekintő fejezeteket.

14 ■ Uo.

15 ■ Szabad György felszólalása. In: *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Akadémiai, Bp., 1971. 96. old.

16 ■ Hanák Péter – Erényi Tibor – Szabad György (szerk.): *Magyarország története 1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora*. Tankönyvkiadó, Bp., 1972. 129–130. old.; Kovács Endre (főszerk.): *Magyarország története 1848–1890*. Akadémiai, Bp., 1987.

17 ■ Szabad György: *Aradtól az országgyűlésig*. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel 1991–1992. Magvető, Bp., 2017. 87–110. old.

vissza a következő kijelentése: „Az önálló tőkés fejlődésnek a kiegyezés alkalmával történt feladása lényegében Magyarország gazdasági és politikai függőségének a magyar földbirtokos osztály aktív közreműködésével történt törvényes alapra helyezése volt, a korábbi helyzettel szemben, amikor még az abszolutizmus fegyveres kényszere volt a függőség alapja.”¹⁹ Magyarán: a kiegyezés bizonyos időre tartósította, illetve a közben megváltozott feltételek között éltette tovább az ország koloniális alárendeltségét.

Az eredetileg Szekfű által is képviselt gondolat, amely reálpolitikai tettként értékelte a kiegyezést, röviddel 1956-ot követően éledt fel Csipkerózsika-álmából. Hanák Péter elsőként fogalmazta meg 1960-ban, hogy a kiegyezés – az adott körülmények között – *reális kompromisszum* volt. Ha bírálattal kell illetni a kettős Monarchiát, akkor az szerinte semmiképp sem irányulhat a magyar nemzetiségnek a birodalmon belüli megoldatlan helyzetére. Miért? „Egyrészt azért, mert a magyar önállóság ügyét rendezte viszonylag legkiterjedtebb mértékben, másrészt, mert nem indokolt a magyar önállóság csonkaságát a soknemzetiségű Monarchia nemzeti kérdésének egész komplexumától elválasztva vizsgálni.”²⁰ A *reális kompromisszum* koncepciója a realitás fogalmát egyrészt a kiegyezés idején ténylegesen fennálló nemzetközi status quo-ban rejlő valós lehe-

tőségekkel, másrészt azzal indokolta, hogy így vált egyedül lehetségessé a történeti országterület mint magyar nemzetállam megőrzése.²¹

Valamivel később egészült ki az argumentáció a Monarchia 1867 utáni gazdasági teljesítményének méltánylásával. Egyes történészek ugyanis arra a meggyőződésre jutottak, hogy a kiegyezés teremtette meg azokat a közös gazdasági (többek közt vámközösségi) kereteket, amelyekben a gazdasági modernizáció komparatív előnyei érvényesülhettek. Mindezek hiányában az ország nem érthette volna el azt a gazdasági fejlettséget, amelyre egyes-egyedül a Monarchia tett bennünket képessé. Szerintük ebből az utólagos történelmi perspektívából tekintve is reális kompromisszumnak bizonyult tehát a kiegyezés. Berend T. Iván, Hanák Péter, Katus László és Ránki György nevéhez kötődik ennek a növekedélmélet segítségével empirikusan is alátámasztani kívánt történeti diskurzusnak a művelése.²² Megjegyzem: az akkori országtörténeti mesterelbeszésekben a felsoroltak közül kizárólag Katus László birodalombárát gazdaságtörténeti megközelítése kapott helyet!²³

Ez utóbbi koncepció értelmében a dualista Magyarország semmiképp sem volt az Osztrák–Magyar Monarchia alárendelt helyzetű gazdasági régiója, mivel őrizte relatív nemzeti önállóságát a nagy birodalmi egészen belül. Végül azonban ez a felfogás sem torkollott a birodalom egyszerű apológiájába, amit részben a mélyén rejlő marxista szemlélet akadályozott meg. A mély marxista szemléleti beidegződést explicit módon elsősorban Galántai József képviselte a kiegyezés centenáriuma alkalmával írt összefoglaló könyvében. Ebből megtudjuk, hogy 1867 „helyes” megítélése csak Marxnak, Engelsnek, sőt Leninnek a témát érintő példamutató megállapításai alapján lehetséges.²⁴

A marxista osztályelmélet ugyanakkor egyaránt áthatotta a kiegyezés Szabad, illetve Hanák által képviselt felfogását. Hanák formulájában a magyar uralkodó osztályok társadalmi vezető szerepe és hatalmi monopóliuma ad magyarázatot a kiegyezés megkötésére. Ezt a társadalmi vezető szerepet és hatalmi monopóliumot azonban „nem a kiegyezés teremtett[e], hanem az teremtette meg a kiegyezést”.²⁵ A dualizmus politikai és társadalmi berendezkedése magyar osztályuralmon nyugvó rendszer volt, ahol „a szociális és a nemzeti elnyomás – ha nem is minden esetben, de többnyire – összekapcsolódott” egymással.²⁶ Az osztály- és nemzeti ségi elnyomás *par excellence* marxista szlogenje közös szemléleti elem gyanánt kötötte össze egymással a két rivális történeti felfogást, melyet – más téren – markáns különbségek választottak el egymástól. Szabad György megfogalmazása szerint például: „Kossuthnak a történelem által oly sokban igazolt logikáját áradó retorikájára mutatva szónokias, hatásvadászó gáncsoskodásnak ítélték a *szűk osztályérdekeket* érvényesítő politikusok” (kiemelés tőlem – Gy. G.), akik a kiegyezést megkötötték a bécsi udvarral.²⁷

18 ■ Egyedüli kivételként egy 1958-ban Budapesten rendezett nemzetközi tanácskozáson tartott német nyelvű előadása említhető (Szabad írása kötetben 1961-ben jelent meg csupán), amely ugyanakkor a gyarmati/félgymarmati függés tézisének a meghaladására tett kísérlet volt, az ellenkezőjét állította tehát benne Szabad, mint aminek később az egyik fő szószólója lett. Vö. Kövér: *Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye*, 46. old.

19 ■ Tolnai György: *A manufaktúrák pusztulása és a függő tőkés fejlődés kezdetei Magyarországon 1850–1867*. Akadémiai, Bp., 1980. 168. old.

20 ■ Így és ebben foglalta össze utóbb Hanák ott elhangzott előadását. Hanák: *A kiegyezés historiográfiájához*, 1974, 17. old.

21 ■ Hanák Péter – Lackó Miklós – Ránki György: *Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában*. In: *Vita*: i. m. 20–22. old.; Hanák Péter: *A dualizmus korának történeti problémái*. Tankönyvkiadó, Bp., 1971. 22–24. old.

22 ■ Berend T. Iván – Ránki György: *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéhez*. Magvető, Bp., 1974. 9–142.; Hanák Péter: *Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? Századok*, 1971. 5. szám, 903–931.; László Katus: *Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1913)*. A Quantitative Analysis. In: *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Akadémiai, Bp., 1970. 35–127.; Katus László: *Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányi és cikkei*. Szerk.: Nagy Mariann – Vértési László. Pécsi Tudományegyetem Történelem Tanszékcsoport, Pécs, 2008. 9–153. old.

23 ■ Kovács (főszerk.): *Magyarország története 1848–1890*, 2. köt. 913–1038. old.

24 ■ Galántai József: *Az 1867-es kiegyezés*. Kossuth, Bp., 1967. 145–152. old.

25 ■ In: *Vita*, 22. old.; Hanák: *A dualizmus korának történeti problémái*, 23. old.

26 ■ In: *Vita*, 23. old.

27 ■ In: Molnár (főszerk.): *Magyarország története II.* 72. old. Továbbá, In: Hanák–Erényi–Szabad (szerk.): *Magyarország története 1849–1918*, 129. old.; In: Kovács: *Magyarország története 1848–1890*. 2. köt., 767. old.

Már csak azért sem válhatta ki a dualista berendezkedés az akkori akadémiai és egyetemi történeszek feltétlen elismerését, mert kivétel nélkül mind a nemzeti történeti paradigma keretében gondolkodtak. Ha akkoriban egyáltalán szóba került a lajtántúli birodalomrész, akkor ez csupán a magyar kiegyezéstető alá hozó hazai politikai körök időnként módosuló tárgyalási pozícióinak a jobb megértéséhez megkívánt mértékben és módon történt; nem merült fel viszont, hogy magából a birodalmi kontextusból kiindulva érzékeltesék a „kiegyenlítő” magyar politika érvényesülését, vagy esetleges kudarcát. A hatvanas és hetvenes évek magyar történetírása ritkán és elvértve tudatosította ezt a nyilvánvaló egyoldalúságot.²⁸ Az sem tagadható viszont, hogy 1956 nemzeti forradalma után a függetlenségi, kossuthiánus történetírói nézet hangoztatása mondhatni pozitív politikai tartalmat hordozott, éles ellentétben a révaiánus koncepcióval, sőt olykor még magával az akkori birodalombarát történeti felfogással szemben is.²⁹

Hanák Péter majd csak évtizedekkel később jutott el a nemzeti látószög viszonylagossá tételéig, amikor utolsó, e tárgyban írt, már csak a halála után kiadott művében így fogalmazott:

„Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a Habsburgok birodalma még életképes volt, amit egyébként utolsó fél évszázadának fényes gazdasági és civilizatorikus eredményei, kulturális virágkora és sok pozitív reformja bizonyít. [...] Ha ez így volt, ha az egész korabeli európai szituáció a nyugalmi egyensúly fenntartásán alapult, s ha a korszellem *vagy* a birodalmi, *vagy* a nemzetállami koncepciókat sugallta, akkor miért és mennyiben volt az 1867. évi kiegyezés megalkotóival és híveivel együtt felelős a 20. század katasztrófáiért, a világháborúért, a felbomlásért?”³⁰ (Kiemelés tőlem – Gy. G.)

Az azóta napvilágot látott országtörténeti meszterelbeszélések szerzői vajmi kevéssel bővítették a hajdani diskurzust. Olykor feltűnően tartózkodnak a határozott véleményalkotástól, kijelentvén: „még mindig a kiegyezéssel közös történelmi korszakban élünk, tehát mai világunk alakulásával együtt szükségképpen változnak azok a szempontjaink is, amelyek alapján a »deáki békemű« előnyeinek és hátrányainak listáját időről időre felülvizsgáljuk.”³¹ Másvalaki elfogadja ugyan a „reális kompromisszum” tételét, de megtoldja azzal, hogy a „kiegyezéses rendszer” képtelen volt – és nem is akart – megbirkózni az egy idő után felmerülő problémákkal.³² Ezt leszögezi ugyan, de elmarad az egyértelmű történeti állásfoglalás a kiegyezés megítélésében, miután a megfogalmazás nyitva hagyja azt az égetően fontos kérdést, hogy a problémamegoldó képesség állítólagos hiánya a kiegyezés aktusába eredetileg is bele volt-e már kódolva,³³ vagy pedig menet közben vesztette el csupán a „kiegyezéses rendszer” ezt a képességét.

Hanák idézett kései, jóllehet tétova felvetése viszont némiképp megelőlegezi napjaink nemzetközi történeti diskurzusát, ahol a modern kori nem-

zetállami vagy birodalmi fejlődés alternatívája a megszokottól eltérő, új értelmet nyer. A globalizáció tapasztalatai is megerősítik, hogy a nemzeti historiográfiák súlyosan tévednek, amikor részben vagy teljesen feledésre ítélik, legalábbis kizárólag csak fekete színekkel festik le a közös birodalmi múlt emlékét. Eljárásuk szöges ellentétben áll ugyanakkor a történetírói historizmus deklarált elveivel, amelyeket hallgatólagosan a nemzeti történetírások is elismernek, nevezetesen hogy a történésznek a múltat annak saját értelem-összefüggéseiben kell feldolgoznia és elbeszélnie. Ez nem zárja ki ugyanakkor a történelmi teleológia rávetítését a felettébb kusza múltbeli világra. A kettő összekeverése nem kezeskedhet azonban azért, hogy a történelem fogalma koherens maradjon. Így nem csoda, ha olykor a birodalmi és leginkább a nemzeti látószög kerekedik felül egy-egy történeti beszámolóban.

Az egyelőre csak a nemzetközi történetírói színtéren végbemenő paradigmaváltás eredménye, hogy kétségessé kezd válni a nemzeti, nemzetállami modernitás állítólagos fölénye a birodalmi fejlődés történelmi alternatívájával szemben. A vagy nemzet, vagy birodalom szokásos, mondhatni kötelező elve, ami a birodalomnak a maradiság, a nemzetnek és a mindenkori nacionalizmusnak pedig a modernitás jegyét tulajdonítja, ezzel akár sutba is vágható. Így már el lehet végre gondolkodni azon, mikor és hol mi vitte inkább előre a XIX. századi európai modernitás állam- és társadalomfejlődését. Ha többé nem ragaszkodunk mereven a nemzeti, sőt nacio-

28 ■ Beszédes kivétel: Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Akadémiai, Bp., 1976.

29 ■ Erről a gondolati (ideológiai) kontextusról bővebben szövegek: Gyáni Gábor: A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai. In: uő: *Relatív történelem*. Typotex, Bp., 2007. 116–120. old. Fontos továbbá: Kovács András: Két kiegyezés (1991). In: Cieger András (szerk.): *A kiegyezés*. Osiris, Bp., 2004. 346–360. old.

30 ■ Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben*. História – MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2001. 192. old.

31 ■ Csorba László: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Korona, Bp., 1998. 342. old.

32 ■ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1999. 15. old.

33 ■ Ahogy Szabad György sugallja: „a Habsburg-hatalommal kötött kiegyezés szinte lehetetlenné tette, hogy a magyar politika erői az adott rendszer keretei között utat találjanak az együtt élő népekkel való megegyezéshez”. In: Kovács: *Magyarország története 1848–1890*, 1. köt. 768. old.

34 ■ Jörn Leonhard – Ulrike von Hirschhausen: *Empires and Nationalstaaten im 19. Jahrhundert*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2009.; Jürgen Osterhammel: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. Beck, München, 2009.; Stefan Berger – Alexei Miller (eds.): *Nationalizing Empires*. Central European University Press, Bp. – New York, 2015.

35 ■ Historiográfiai áttekintéshez vö. Simon Gunn: *History and Cultural Theory*. Pearson Education, Harlow, 2006. 173–178. old.; Stefan Berger: *Rising Like a Phoenix... The Renaissance of National History Writing in Germany and Britain since the 1980s*. In: Stefan Berger – Chris Lorenz (eds.): *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2010. 439–448. old.

36 ■ Gerald Stourzh: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs, 1848–1918*.

nalista történeti felfogás érvényességéhez, akkor a korábbiakhoz képest szabadabban és kreatívabban értelmezhetjük a XIX. századi európai birodalmaknak a maguk korában betöltött történelmi funkcióját. Nem mélyedhetünk el ez alkalommal ennek a szemléletváltásnak a beható taglalásában, így csak jelezzük, hogy ennek során egyebek közt a birodalmi, illetve a birodalmon belüli nemzeti entitás fogalma is új megvilágításba kerül.

A kérdés újabb szakirodalmában kiemelten kezelik a modernitás XIX. századi birodalmi opcióját.³⁴ A modernitást a történészek mint *birodalmi nemzetállam-építést* szemlélik immár, rámutatva, hogy olykor magában a birodalomban is létrejön, létrejöhét egy nemzet, sőt a birodalom magjában akár még az önálló nemzetállam is. Az utóbbi megtörtént egyébként a korabeli Brit Birodalomban is, amit a szigetszárvi nemzetállamiság fémjelez.³⁵ Egy másik történeti modellben a nemzetek (vagy a potenciális nemzetállamok) történetesen a birodalmi, a birodalmon belüli elhelyezkedésüket arra használják fel – gyakran nem is elhanyagolható sikerrel –, hogy idővel teljessé tegyék saját nemzeti (majd nemzetállami) mivoltukat. Ennek paradigmatis esete az Osztrák–Magyar Monarchia, ahol egyszerre van dolgunk birodalmon belüli önálló nemzetállam-építéssel, továbbá azzal, hogy a nemzeti (akkor még nemzetiségként, illetve *Volksstamm*ként [néptörzsként] azonosított) etnikai-kulturális, sőt nemegyszer politikai elkülönülés bátran és fokozottan építhetett a birodalmi intézményekre, mindeneke előtt a birodalmi alkotmány által

az egyes népcsoportok (néptörzsek) és egyedeik számára egyöntetűen biztosított szabadságjogokra, és persze a birodalom gazdasági-társadalmi-szellemi modernizálódásával előttük is megnyíló számtalan tárgyi lehetőségre. Mindezek együttes kiaknázása szükséges, ha nem is feltétlenül elégséges feltétele volt annak, hogy a birodalom egyes alkotóelemei, a tartományokat is beleértve, egy idő után valóban képessé váljanak a saját nemzeti, nemzetállami mibenlétük megvalósítására.³⁶

A kiegyezéssel megalkotott alkotmányos-liberális birodalom *keretein belüli* nemzetfejlődés egyik modellértékű példája volt a Magyar Királyság, a másik modellt pedig a horvát, a galíciai, a morvaországi és a bukovinai kiegyezés és ennél szerényebb módon egy sor további nemzeti-nemzetiségi autonómia törekvés valósította meg végül.³⁷

Az 1867-es kiegyezés valóban határkönek számított: a birodalom gyökeres átszervezése, az államélet modernizálása, a piaci alapokon nyugvó gazdasági és társadalmi fejlődés szabadjára engedése messzeemenően megfelelt a modern nemzetállami fejlődés, a modernitás korabeli európai követelményeinek. Nincs most hely a kérdés részletes kibontására, és szükség sincs rá, mivel itt nem a reáltörténelem, hanem a róla szóló történetési beszéd historikumát taglalom. Elég, ha az új keletű transznacionális birodalomtörténet-írásra utalok, melynek szellemi központja jelenleg az Egyesült Államokban van. Közép-Európában is mind nagyobb igény mutatkozik ennek a történeti látásmódnak a befogadására, amit egyebek közt Gerald Stourzh osztrák történész már említett munkássága, valamint a bécsi Akadémia és a Bécsi Egyetem megannyi *Habsburgermonarchie* néven futó kutatása is alátámaszt.³⁸ Az ily értelmű szellemi kezdeményezések újabban azonban átkerültek a tengerentúlra, mindeneke előtt Minnesotába, ahol a *Center for Austrian Studies* székel, és ahonnan az újító szellemi impulzusok többsége érkezik. Ennek a zömében amerikai történészek által művelt történeti diskurzusnak a jeles képviselői (Pieter M. Judson, Gary B. Cohen, Tara Zahra, Daniel L. Unowsky, John Deák, Jeremy King, az angol-osztrák Lawrence Cole, az angol Robert J. W. Evans, Mark Cornwall és sokan mások) a megszokottól eltérő birodalomtörténetet írnak, másfélét, mint jól ismert elődeik (Robert A. Kann, C. A. Macartney, A. J. P. Taylor és további mások).

Visszatérve az 1867-es kiegyezés új, birodalmi léptékű történeti recepciójához, Pieter M. Judson frissen megjelent birodalomtörténeti mesterelbeszéléséhez folyamodnék példáért. A Judson e munkáját a *BUKSZ* jelen számában ismertető írás feleslegesé teszi a részletező bemutatást, ezért ez alkalommal csak a könyvnek a kiegyezést tárgyaló rövid részével foglalkozom.³⁹

Pieter M. Judson a *Settlement* címet viselő fejezetben tárgyalja magát a kiegyezést. A megnevezés maga is némi magyarázatot követel. Az *Ausgleich*, a kiegye-

Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1985.; Andrea Komlosy: Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in the Habsburg Monarchy. In: Berger-Miller (eds.): *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe* 369–427. old.

37 ■ Stourzh: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs*; Uő: *The Multinational Empire Revisited: Reflections on Late Imperial Austria* (1992), továbbá *Ethnic Attribution in Late Imperial Austria: Good Intentions, Evil Consequences* (1994), továbbá *The National Compromise in the Bukovina* (1996). In: uő: *From Vienna to Chicago and Back. Essays on Intellectual History and Political Thought in Europe and America*. University of Chicago Press, Chicago, 2007. 133–176. old.; T. Millis Kelly: *Last Best Chance or Last Gasp? The Compromise of 1905 and Czech Politics in Moravia. Austrian History Yearbook*, 2003. 279–301.; Daniel Unowsky: „Our gratitude has no limit”: Polish Nationalism, Dynastic Patriotism, and the 1880 Imperial Inspection Tour of Galicia. *Austrian History Yearbook*, 2003. 145–171. old.; Rész Imre: Az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés. In: uő: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. L'Harmattan, Bp., 2004. 101–121. old.; Markian Prokopovych: *Habsburg Lemberg. Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772–1914*. Purdue University Press, West Lafayette, 2009.; Somogyi Éva: A dualizmus és a föderalizmus választóvonal 1871 októberében. *Történelmi Szemle*, 2010. 4. szám, 559–569.; Pieter M. Judson: *The Habsburg Empire. A New History*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2016. passim.

38 ■ A 2018-ban befejeződő *Habsburgermonarchie 1848–1918* addigra már 12 duplakötetes vállalkozása mellett a *Bürgerium in der Habsburgermonarchie* címen futó tanulmánykötet-sorozatot kell itt megemlíteni.

39 ■ Judson: *The Habsburg Empire*.

zés, valamint a *Compromise* más-más konnotációkkal jár.⁴⁰ Feltehetően Judson azért döntött a *Settlement* és nem a szokványos *Compromise* terminus használatára mellett, mert ez utóbbi döntően a magyar függetlenségi politikai tábor csalódottságát fejezi ki, s nem azt a kiegyenlítést, amely a német *Ausgleich* szóban is benne rejlik. Az a mód, ahogy Judson a *Settlement*-ként megnevezett közjogi aktust értelmezi, szintén ezt a feltevést látszik alátámasztani. A *Settlement* a magyarok számára – állítja Judson – a belügyek terén elérhetővé tette a teljes függetlenséget az ausztriai birodalomtól, amellyel együtt egy bizonyos időre a belülről alaposan megreformált birodalomhoz kötötte az ország sorsát. A *Settlement* egy akkor még liberális birodalmi politikai elit által kormányzott modern alkotmányos királyságot (császárságot) létesített a térségben, amely szakított az abszolutista alapokon nyugvó merev állami centralizmussal. Bár egyes uralkodói felségjogok továbbra is életben maradtak, ezek gyakorlását alkotmányos keretek közé szorították. Ezáltal a Habsburg Birodalom 1867-ben megmaradt területén olyan *nemzeti birodalom* keletkezett, amely a német és a magyar állami központosítás győzelmét eredményezte a tartományok által szorgalmazott föderalizmussal szemben. Az 1867-es kiegyezés ugyanakkor ezen utóbbiak szemében mindvégig követendő megoldásnak számított, és lankadatlanul nagy vonzerőt jelentett számukra. 1867 mint iránytű ennél fogva *nem* a birodalom szétverésének, hanem ez irányú továbbfejlesztésének lett a mintája a föderalisták és a tőlük ekkor még szinte megkülönböztethetetlen nacionalisták számára egyaránt. Bár az utóbbiak 1918-ig képtelenek voltak elérni ezeket a célokat úgy és abban a teljességben, ahogy az a magyaroknak 1867-ben sikerült, idővel a nyelvhasználatot, a helyhatósági önrendelkezést vagy az iskola- és a jóléti politikát illetően a birodalmon belül maradvák is számottevő autonómiára tettek szert. Ez pedig közvetlenül segítette őket a későbbi nemzetállam-építő erőfeszítéseikben. Ebből is kiviláglik, hogy Pieter M. Judson sokat merített az új keletű Monarchia-történetírás hozadékából (lásd a 35. jegyzetben hivatkozott munkák egy bizonyos részét).

A kiegyezés judsoni víziója gyökeresen különbözik attól, amit a nemzeti és kivált a nacionalista történetírás szokott előadni az Osztrák–Magyar Monarchia történetéről. Manapság tehát itt tart a kiegyezés fel tűnően átalakuló történetírói megítélése. □

40 ■ Ezen terminusoknak az eltérő jelentéseit taglalja: Alice Freifeld: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*. Woodrow Wilson Center Press, Washington, D. C. – Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2000. 212–213. old. Úgy tűnik, a kiegyezés szó fokozatosan váltotta fel a kezdetben inkább használt (békés) kiegyenlítés terminusát a XIX. század végi hazai politikai közbeszédben. Ezért a megfigyelésért Pajkossy Gábornak tartozom köszönettel.

A MŰVÉSZET A SZÓLÁSSZABADSÁG KÖRÉBEN

**A MŰVÉSZI SZABADSÁG ÖNÁLLÓ
ALAPJOGI NEVESÍTÉSÉNEK
ÉRTELMÉRŐL**

TÖRÖK BERNÁT

A művészi szabadság alapjogi vonásainak megragadása sajátos kihívás az elemzők számára. Természetesen nem az alkotmányos védetség meglétének vagy legfontosabb jellemzőinek meghatározása okoz fejtörést, hanem az, hogy pontosan hol helyezkedik el ez a szabadság az alapjogi rendben. Ez a magyar diskurzusban hagyományosan akként merül föl, hogy a szólásszabadság más megnyilvánulásaihoz képest különleges alapjogi helyzetet élveznek-e az irodalmi, művészeti alkotások, vagy pedig rájuk is a véleménynyilvánítás jogának szokásos szempontjai vonatkoznak. Egyfelől ugyanis a jogállami forradalmat követő magyar alkotmányos szabályozás a művészet szabad-

ságát kezdetől fogva önálló alapjogként nevesíti,¹ másfelől azonban

a tudományos vita résztvevői mind elvi jelleggel, mind pedig a joggyakorlat elemzésének tapasztalataiból kiindulva időről időre kétségbe vonják ennek jelentőségét. Nemcsak arról van szó, hogy egyes elemzések az önálló nevesítést pusztán szimbolikusként,² vagy akár „az esztétizálás kísértését” hordozó elkerülendő megoldásnak tekintik,³ hanem arról is, hogy a kiemelésnek jelentőséget tulajdonítók is kevéssé fókuszálnak az elkülönítés elvi alapjaira és lényegére.⁴

Ez az írás a művészi szabadság alkotmányos alapjainak tisztázására és e tisztázás gyakorlati jelentőségének érzékeltetésére vállalkozik. Nem célja tehát az alapjog tartalmának vagy szabályozásának részletes tárgyalása, csupán a kiindulópont lényegét határozza meg. Meggyőződésem, hogy a művészet szabadságának önálló alapjogi megjelenése az alkotmányszövegben nemcsak hogy értelmes tartalommal tölthető meg, hanem kifejezetten fontos elvi szempontok kibontására és jelentős gyakorlati következmények levezetésére is lehetőséget nyújt. Az irodalmi, művészeti alkotások alkotmányjogi helyének azonosításával a szólásszabadság doktrínájának fontos pontjait tisztázhatjuk, szemlélítve a véleménynyilvánítás alapjogi és „anyajogi” aspektusai közti különbséget. Mindeközben pedig annak demonstrálására is sort kerithetünk, hogy a doktrínán belüli önálló elméleti hangsúlyok nem pusztán teoretikus fogalmi játékok elemei, hanem fontos gyakorlati következményekre vezetnek.

A SZÓLÁSSZABADSÁG IGAZOLÁSA A MAGYAR JOGGYAKORLATBAN

A szólásszabadság hatóköre normatív természetű: a hétköznapi értelemben vett kommunikációs rengetegből a véleményszabadság alapvető alkotmányos értéke jelöli ki számunkra. Hogy ebből a szempontból mit tekintünk alkotmányos értéknek, az szoros összefüggésben áll a szólásszabadság elméleti igazolásaival. A már több helyütt rendszerezett igazolások⁵ alapján megállapíthatjuk, hogy közléseink alapvetően háromfajta értéket képviselhetnek: hozzájárulhatnak a közösen keresett igazság feltárásához, eszközei lehetnek személyiségünk szabad kibontakoztatásának, illetve részvétel jelenthetnek a demokratikus társadalmi életben.

1 ■ Lásd előbb az Alkotmány 70/G. § (1) bekezdését („A Magyar Köztársaság tiszteltetben tartja és támogatja a tudományos és művészeti élet szabadságát, a tanszabadságot és a tanítás szabadságát”), majd az Alaptörvény X. cikkét („Magyarország biztosítja a tudományos kutatás és művészeti alkotás szabadságát, továbbá – a lehető legmagasabb szintű tudás megszerzése érdekében – a tanulás, valamint a törvényben meghatározott keretek között a tanítás szabadságát”).

2 ■ Koltay András: Dorian Gray képmásához való jog: a művészet szabadságának önálló alapjogi jellegéről. In: Koltay András – Török Bernát (szerk.): *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején* 3. Wolters Kluwer, Bp., 2016. 13–95. old. Koltay nem elvi alapon, hanem a gyakorlatot vizsgálva jut erre a következtetésre.

3 ■ Solyom Péter: A művészet szabadsága és az esztétikai ítéletek. *Iustum Aequum Salutare*, 2007. 2. szám, 95–109. old., itt: 109. old.

4 ■ Csepőráns Zolt: A művészet szabadságával élő személyek alapjogi helyzete Magyarországon. In: Kocsis Miklós – Tilk Péter (szerk.): *A művészet szabadsága – alkotmányjogi megközelítésben*. Kodifikátor Alapítvány, Pécs, 2013. 40–55. old.; Tilk Péter: A művészet szabadságának szabályozási modellje az Alaptörvényben. In: Kocsis–Tilk (szerk.): *A művészet szabadsága – alkotmányjogi megközelítésben*; Zeller Judit: A tudomány és a művészet szabadsága. In: Chronowski Nóra – Drinóczi Timea – Petrétei József – Tilk Péter – Zeller Judit: *Magyar Alkotmányjog III. – Alapvető jogok*. Dialóg Campus, Bp.–Pécs, 2006.

5 ■ Az igazolásokat összefoglalóan lásd: Halmi Gábor – Tóth Gábor Attila: *Emberi jogok*. Osiris, Bp., 2003. 431–437. old.; Koltay András: *A szólásszabadság alapvonalai*. Századvég, Bp., 2009. 25–48. old.; illetve Sajó András: *A szólásszabadság kézikönyve*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Bp., 2005. 11–25. old. Ezek a rendszerező összefoglalásokon túl rövidebb, de annál markánsabb formában több cikk is érinti az igazolások kérdését a magyar szakirodalomban. Lásd pl. Hanák András: Szent szólásszabadság. *Fundamentum*, 2009. 4. szám, 49–68. old.; illetve a gyűlöletbeszédre fókuszálva Tóth Gábor Attila: Szólásszabadság és befogadó társadalom. *Pro Futuro*, 2014. 1. szám.

A magyar Alkotmánybíróság gyakorlata egyik érték fontosságát sem zárja ki a szólásszabadság hazai koncepciójából.⁶ Az Alaptörvény hatálybalépését követő alaphatározat, a 7/2014. (III. 7.) AB határozat a közéleti szereplők bírálhatóságával összefüggésben például kifejezetten utal mindhárom igazolásra, kifejtve, hogy az elemzett témakörben

„az Alkotmánybíróság nem az egyes igazolások közötti különbségeket tekinti relevánsnak, hanem azt, hogy a közügyek lehető legszabadabb vitatásához fűződő alapvető érdek egyértelmű találkozási pontja az elméleteknek. Az egyéni önkifejezés elsődlegességét hangoztató érvek értelemszerűen a közösségi ügyekben való megszólalás szabadságát is igénylik, az igazság közös keresésének, illetve a demokratikus közvélemény és akaratképzés fontosságának hangsúlyozása pedig legerősebben éppen a közügyek vitatásának minél teljesebb szabadságát követeli meg.”⁷

A kereskedelmi kommunikáció alkotmányos helyét kijelölő határozatok a dolog természetének megfelelően nem utalnak mindhárom megalapozásra: az „igazság keresését” elhagyják, ugyanakkor mindvégig együtt említik, hogy az Alkotmánybíróság a kifejezés szabadságát elsősorban az egyéni önkifejezés elengedhetetlen eszközeként, illetve a polgároknak a demokratikus társadalomban való részvételeként részesíti többletvédelemben.⁸

A gyűlöletbeszéd korlátozásának alkotmányos határáról döntő határozatok is mind a személyiség szabad kibontakoztatásának és a politikai közösség demokratikus működésének zálogát látják a véleménynyilvánítás szabadságában. A joggyakorlatot összefoglaló 95/2008. (VII. 3.) AB határozat e tekintetben azzal érvel, hogy a politikai közösség tagjainak alapjogi egyenlőségéből következően mindenkit egyenlően megillet a közlés joga és az, hogy véleménye a demokratikus kommunikáció során megjelenjen.⁹

Szövegszerűen a hazai gyakorlat tehát mindhárom értéket megjeleníti a szólásszabadság keretei között: az egyéni önkiteljesedés, valamint a demokratikus közvélemény alakításának szolgálata kifejezetten hangsúlyos tétele az esetjognak, és olyan releváns döntést is talál, amely az igazság keresésének szempontját is felvillantja. Egyfelől tehát a szólásszabadság magyar koncepciója nem veti el egyik lehetséges igazoló értéket sem, hanem változó súllyal, de mindegyiket felhasználja az érvelés megalapozásához. Másfelől azonban, ha a gyakorlat egészének lényegét szeretnénk megragadni, akkor ezeknek az értékeknek igazoló erejét meg kell különböztetnünk egymástól, és egyiküket mint a szólásszabadság igazolását markánsan meghatározó érvet kell kiemelnünk. A magyar Alkotmánybíróság judikatúrájában ez az érv kétségtelenül a szólásoknak a demokratikus társadalmi életben betöltött szerepe.¹⁰

Az Alkotmánybíróság alaphatározata, amelynek érvelését e tekintetben a testület mindmáig fenn tartotta és döntések sorozatában megerősítette, a szólásszabadság igazolását elsődlegesen a társadalmi eszmecsere felől fogalmazza meg. A szabad véleménynyilvánításhoz való jog azért különösen becses a plurális, demokratikus társadalom számára, mert mindenekelőtt ez teszi lehetővé az egyén megalapozott részvételét a társadalmi és politikai folyamatokban. Kitüntetett jelentősége abban áll, hogy az eszmék, nézetek szabad kifejtése, a demokratikus közvélemény kötetlen alakulása a fejlődni képes és eleven társadalom létezésének alapfeltétele. A véleménynyilvánítás, a demokratikus társadalmi gondolatcsere részvételi modellje ez, amelyből az a sokat idézett tétel következik, hogy a szólásszabadság a szabad kommunikációt – az egyéni magatartást és a társadalmi folyamatot – biztosítja, és nem annak tartalmára vonatkozik.¹¹

Ez az érvelés egyrészt megadja számunkra azt a megkülönböztető jegyet, amelynek alapján a releváns kommunikatív aktusokat a szólásszabadság hatálya alá vonhatjuk: ebben a tekintetben azok a közlések rendelkeznek alkotmányos értékkel, amelyek a nyilvános társadalmi kommunikációban vesznek részt. Másrészt az Alkotmánybíróság értelmezése világosan jelzi, hogy a hatókör kijelölése ezzel le is zárul – az nem múlhat máson, mint hogy a kommunikáció szóban forgó esetköre, típusa rendelkezik ezzel az attribútummal. A részvétel tehát nem tehető függő-

6 ■ Az Alkotmánybíróság az Alaptörvény hatálybalépését követően kifejtette, hogy az Alaptörvény mind a szólásszabadság igazolására, mind az alapjogok körében elfoglalt kitüntetett helyére vonatkozó értelmezéseket megerősítette, így gondolataink alátámasztásakor nyugodtan támaszkodhatunk csaknem harminc év alkotmánybírósági gyakorlatára. Vö. 7/2014. (III. 7.) AB határozat, Indokolás [23].

7 ■ 7/2014. (III. 7.) AB határozat, Indokolás [9]–[13].

8 ■ Összefoglalóan lásd a 23/2010. (III. 4.) AB határozatot.

9 ■ 95/2008. (VII. 3.) AB határozat, Indokolás III. 2. 1.

10 ■ Ennek részletesebb kifejtésére lásd: Török Bernát: A közlések alkotmányos alapértéke a szólásszabadság magyar koncepciójában. In: Koltay András – Török Bernát (szerk.): *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején* 2. Wolters Kluwer, Bp., 2015. 203–224. old.

11 ■ 30/1992. (V. 26.) AB határozat, Indokolás V. 3.

12 ■ A szólásszabadság doktrínájának és mögöttes értékeinek kapcsolatát elemző irodalom egyik meghatározó alakja, Robert Post ezt a szóba jövő értéket „lexikális prioritásának” nevezi. Robert C. Post: *Participatory Democracy as a Theory of Free Speech*. *Virginia Law Review*, 97 (2011), 3. szám, 477–489. old.

13 ■ Alexander Meiklejohn: *Free Speech and Its Relation to Self-Government*. Harper & Brothers, New York, 1948.

14 ■ Alexander Meiklejohn: *The First Amendment is an Absolute*. *Supreme Court Review*, 1961, 1. szám, 245–266. old., itt: 254. old.

15 ■ Meiklejohn: *Free Speech and Its Relation to Self-Government*, 22–25. old. Meiklejohn megközelítésének egyik kiváló mai lenyomata: Owen M. Fiss: *Liberalism Divided: Freedom of Speech and the Many Uses of State Power*. Westview Press, Boulder, 1996.

16 ■ Harry Kalven: *Metaphysics of the Law of Obscenity*. *Supreme Court Review*, 1960, 1–45. old., itt: 15–16. old.

17 ■ Harry Kalven: *The New York Times Case: A Note on „The Central Meaning of the First Amendment”*. *Supreme Court Review*, 1964, 191–221. old.; itt: 204–213. old.

vé a konkrét megszólalás eseti jellemzőitől, különösen nem a tartalmi elemeitől. Minden szólás, amely része a társadalmi gondolatcserének, a szólásszabadság hatókörébe tartozik – és minden közlés, ami nem része, nem tartozik oda.

A nyilvános kommunikációban és a társadalom életében való részvétel tehát más szempontoknál markánsabban és világosabban adja meg a szólásszabadság alkotmányos értékét. A véleménynyilvánítás jogának magyar felfogása az elmúlt csaknem harminc évben elsődlegesen ez alapján húzta meg a jog hatókörét. Mindez ugyanakkor egyáltalán nem jelenti azt, hogy más érvek ne lennének jelen, sőt ne játszhatnának akár meghatározó szerepet egyes kérdéskörök vagy esetek megítélésékor.¹² Csupán annyi állítható, hogy a demokratikus igazolás érvei segítenek nekünk a legtöbbet a véleményszabadság hatályának kijelölésében és a doktrína átfogó magyarázatában. Leszögezhető ugyanakkor, hogy az egyéni autonómia, a személyiség kibontakoztatása továbbra is lényeges értéke a szólásszabadság magyar doktrínájának. Egyrészt az egyéni önkifejezés értéke az átfogó koncepció, a demokratikus igazolás modelljére is nagyon jelentős érdemi hatással van: az a doktrína, amely érveléseiben a magyarhoz hasonló hangsúlyt fektet a megszólaló szempontjaira, egyértelműen kilép a demokratikus folyamatok objektív aspektusára építő elképzelés keretei közül, és a szubjektív elemeknek is nagy figyelmet szentelő részvételi modellbe illeszthető. Másrészt ez az érték önmagában is szerephez juthat egyes kérdéskörök meghatározó elveként – éppen ennek lesz példája számunkra a művészi kifejezés szabadsága.

A KÖZLÉSEK RELEVÁNCIÁJA A DEMOKRATIKUS IGAZOLÁSOK ALAPJÁN

A szólásszabadság magyar doktrínája tehát legerősebben azokhoz az igazolási elméletekhez kötődik, amelyek a megnyilatkozásoknak a demokratikus társadalmi életben betöltött szerepét tekintik kiindulópontnak. Mielőtt rátérnénk, hogy mindez mit jelent az irodalmi és művészeti alkotások magyar értelmezésére nézve, érdemes egy pillantást vetnünk arra, miként vonják meg ezek az igazolások az alkotmányjog számára releváns közlések körét. Annál is hasznosabb ezt megtennünk, mert az irodalmi, művészeti alkotások az e tekintetben legmeghatározóbb amerikai diskurzusban is kifejezetten fontos szerephez jutnak.

Alexander Meiklejohn korszakos művében a véleményszabadság kérdését egyértelműen a demokratikus önkormányzás eszméjéhez kötötte.¹³ Elméletének első kifejtésekor a szólásokra vonatkozó szabadságot – amelyet tudatosan nem jogként (*right*), hanem hatalomként (*power*) fogott fel¹⁴ – a falugyűlések példáját használva a közös döntéshozatalhoz nélkülözhetetlen vitára vonatkoztatta. Az önkormányzó polgárok nem az „akármikor, akárhon, akárhogyan való felszólalás” szabadságát vindikálják maguknak, hanem

azt, hogy a közösség politikáját meghatározó döntéseket minden szükséges információ birtokában, valamennyi releváns álláspont megismerését követően, minél bölcsebben hozhassák meg.¹⁵ Meiklejohn gondolatmenetében tehát a véleményszabadság hatókörébe kizárólag a közügyekben meghozandó közös döntéshez (*to decide matters of public policy*) szükséges megszólalások (közlések, álláspontok, információk) tartoznak bele.

Meiklejohn filozófiai elméletének Harry Kalven hamarosan azt vetette ellen, hogy nem nyújt magyarázatot arra a valóságban fennálló jogi helyzetre, amely a szólásszabadság szempontjából relevánsnak tartja az irodalmi és művészeti alkotásokat. Kalven a szorosra a döntéshozatalba kapaszkodó értelmezés gyengéjét éppen abban látta, hogy túlságosan élesen különbözteti meg egymástól a közügyekre vonatkozó és a magánjellegű közléseket, ugyanis a politikai akaratképzés szempontjából regényeknek, színdaraboknak, költeményeknek és festményeknek nincs jelentőségük – ezek mind lényegtelenek akkor, amikor a polgároknak közügyekben kell dönteniük.¹⁶ Azt maga Kalven is vallotta, hogy a szólásszabadság központi jelentőségét a közügyekről folytatott szabad vita (*debate on public issues*) adja, de álláspontja szerint ez nem vezet oda, hogy minden más közlés kívül esne a hatókörén. Ha másért nem, hát amiatt mindenképp szélesebb körre kell kiterjednie a véleményszabadság hatályának, mivel a jogalkalmazás során nem tudjuk kellő finomsággal meghúzni a határvonalakat.¹⁷

Meiklejohn a válaszában világossá tette, hogy értelmezése szerint az irodalmi és művészeti alkotások nem esnek kívül az általa korábban felrajzolt hatókörön. Személyes tanári meggyőződésének is hangot adva szögezte le, hogy az embereknek igenis szükségük van regényekre, színdarabokra, költeményekre és festményekre ahhoz, hogy jó döntéseket hozzanak. Épp e műveltség hiánya ronthatja le a sikeres demokratikus önkormányzás esélyeit.¹⁸ A polgárok a döntéshozatalhoz szükséges tudást, tájékozottságot

és érzékenységet az emberi kommunikáció változatos formáiból nyerik, ezért a szólásszabadság számára mindenképp releváns az oktatás, a filozófia és a természettudomány, az irodalom és a művészet, valamint a közügyek nyilvános vitája (*public discussions of public issues*).¹⁹ Észre kell tehát vennünk, hogy a szólásszabadság hatóköre még a demokratikus önkormányzáson, a közösségi döntéshozatalon kívülre nem tekintő Meiklejohn szerint is lényegesen többet ölel fel, mint a közügyek konkrét vitáját. A véleményszabadság ebben a szélesebb körben jelent számára abszolút kategóriát, ami alól nincs is helye kivételnek.²⁰

Robert Bork viszont a szólásszabadság (hatályának) politikai beszédre korlátozását képviselte, és éppen amiatt kritizálta Meiklejohn és Kalvent, hogy az általuk is elismert alkotmányos kiindulópontot – ti. hogy a véleményszabadság a demokratikus politikai folyamatok biztosításában nyeri el értelmét – nem képviselik következetesen, vagyis olyan közléseket is relevánsnak tartanak, amelyek már nem állnak világos („semleges”) kapcsolatban a polgárok önkormányzásával. Szerinte a megszólalások alkotmányos értéküket a politikai igazság megtalálásának és terjesztésének igazoló elvéből nyerik, amely azonban kizárólag a „kifejezetten és túlnyomórészt politikai” beszéd speciális kezelését és védelmét indokolja. Az irodalmi és művészeti alkotások bizonyos mértékben és közvetve nyilvánvalóan formálják az emberek politikai véleményét is, de ezen az alapon szerinte minden, az emberek egyéniségére hatással lévő aktivitásnak (például üzletelésnek, szexualitásnak, házasságkötésnek) relevanciája volna a szólásszabadság szempontjából. Az alkotmányos értéket kizárólag az alkotmányból levezető bírónak ezért a véleményszabadságot a közhatalom gyakorlását érintő, közvetlenül politikai kommunikációra kell vonatkoztatnia. A tudományos, irodalmi, oktatási tevékenység kívül esik ezen a körön.²¹

A XX. század derekának e nagy hatású vitája óta természetesen sok minden megváltozott. Ma már az általános gyakorlat nem csupán az irodalmi, művészeti alkotásokat, hanem még a kereskedelmi célú kommunikációt is a szólásszabadság hatálya alá vonja. A demokráciaalapú igazolás új, a szólásszabadság-doktrínát modern keretbe illesztő lehetőségét dolgozta ki Robert Post.²² Post számára a doktrína alapvető mögöttes értéke a demokratikus legitimáció (*democratic legitimation*), amin azt érti, hogy az állam a polgárainak véleményére, igényeire, gondolataira nyitottan, fogékonyan, rájuk válaszolva működik és szervezi a közösség életét (*responsive state*).²³ Az állami működés rezponzivitásának előfeltétele, hogy a polgárok szabadon vehessenek részt a társadalmi párbeszédben, gondolataikat nyilvánosan közölhesék. Post kulcsfogalma ezért a társadalmi diskurzus (*public discourse*), amely a közvélemény formálódásához szükséges kommunikációs aktusokat és csatornákat öleli fel. A társadalmi diskurzuson belül

biztosítani kell a megszólalások kötetlenségét annak érdekében, hogy az ily módon szabadon formálódó közvélemény demokratikus legitimációval ruházza föl a reá nyitott és fogékony államot.²⁴ Nyilvánvaló, hogy ez a demokratikus igazolásnak az állampolgárok társadalmi részvételére érzékeny,²⁵ a közösségi tanácskozást széles értelemező modellje, amely korántsem szűkíti le a szólásszabadság hatókörét a politikai témákra. Persze azok után, hogy a kereskedelmi kommunikáció is a véleményszabadság része lett, nem is maradt már választható alternatíva, de ezt mégis külön le kell szögezni, mert a kereskedelmi megszólalásokat illetően Post a szólásszabadság hatályát a tájékozottság, a demokratikus kompetencia (*democratic competence*) értékére vezeti vissza.²⁶ Azok a kommunikatív aktusok, amelyek pusztán ez utóbbi alapján tartoznak a hatálya alá, más megítélésnek és jogi rezsimnek vannak alávetve, mint a szólásszabadság demokratikus legitimációt biztosító alapvető köre. Láthatjuk azonban, hogy számára a véleményszabadság már a demokratikus legitimáció szempontjából nélkülözhetetlen tartományában is jóval szélesebb kört fog át a szűken értelmezett közéleti megszólalásoknál. A közélet demokratizmusát biztosító társadalmi párbeszédben az emberek lényegesen sokszínűbben vesznek részt, a nyilvánosságának szánt közlendőik sokkal szerteágazóbbak, mint a tisztán vagy legalábbis közvetlenül politikai megnyilvánulások.

A szólásszabadság tehát még a „közéletcentrikus” felfogás, vagyis a demokratikus állami és társadalmi berendezkedés követelményei felől közelítő elmélet számára is lényegesen többet jelent, mint a szűken

18 ■ Meiklejohn: The First Amendment is an Absolute, 263. old.

19 ■ *Uo.* 256–257. old.

20 ■ *Uo.* 253. old.; Alexander Meiklejohn: What Does the First Amendment Mean? *The University of Chicago Law Review*, 20 (1953), 3. szám, 461–479. old.; itt: 466. old.

21 ■ Robert H. Bork: Neutral Principles and Some First Amendment Problems. *Indiana Law Journal*, 47 (1971), 1. szám, 21–35. old.

22 ■ Robert C. Post: *Democracy, Expertise and Academic Freedom: a First Amendment Jurisprudence for the Modern State*. Yale University Press, New Haven, 2012.

23 ■ Robert C. Post: The Constitutional Status of Commercial Speech. *48 UCLA Law Review*, 2000. 1. szám, 1–57. old.; itt: 7. old.

24 ■ Robert C. Post: The Constitutional Concept of Public Discourse: Outrageous Opinion, Democratic Deliberation, and Hustler Magazine v. Falwell. *Harvard Law Review*, 103 (1990), 605–686. old.; itt: 601. old.

25 ■ Post: Participatory Democracy as a Theory of Free Speech, 477. old.

26 ■ Post: The Constitutional Status of Commercial Speech, 486. old.

27 ■ Összefoglalóan lásd a 7/2014. (III. 7.) AB határozatot és a 13/2014. (IV. 18.) AB határozatot.

28 ■ Müller és mások kontra Svájc (10737/84), 1988. május 24-i ítélet, 33. bekezdés.

29 ■ Otto-Preminger-Institut kontra Ausztria (13470/87), 1994. szeptember 20-i ítélet, 49. bekezdés.

30 ■ Wingrove kontra Egyesült Királyság (17419/90), 1996. november 25-i ítélet, 58. bekezdés.

31 ■ I. A. kontra Törökország (42571/98), 2005. szeptember 13-i ítélet.

értelmezett közügyek megvitatásának kötetlenségét. Ahol a reklámok is a véleménynyilvánítás potenciális védelme alatt állnak, ott ez a védelem nyilvánvalóan nem tagadható meg az irodalmi, művészeti alkotásoktól. Nagyon is valóságos kérdés azonban, hogy milyen védelem jár nekik, és e tekintetben a demokratikus igazolás komoly kihívásokkal néz szembe.

A véleményszabadság hatálya alá tartozó közléseket ugyanis korántsem illeti meg ugyanaz a védelem, mivel nem azonos mértékben és módon állnak kapcsolatban az igazolás alapvető értékével. A magyar doktrína szilárd tétele, hogy a közügyekkel összefüggő vélemény kinyilvánításának szabadsága a szólásszabadság legbelső védelmi köréhez tartozik, amelynek korlátozására csak a legszűkebb körben nyílik alkotmányos lehetőség.²⁷ Az Alkotmánybíróság ennek a tételnek következetesen érvényt szerez, vagyis gyakorlati szempontból is kulcsfontosságú elvről van szó. Az esetjogból teljesen egyértelmű, hogy bár a szólásszabadság hatálya a demokratikus nyilvánosságban megjelenő valamennyi közlésre kiterjed, a védelem körében lényegi különbségek vannak a megszólalások alkotmányos pozíciói között. Világosan kirajzolódik, hogy a szólásszabadságnak van központi magja, amelyre más mércék vonatkoznak, mint a védelem külső rétegeire. Itt a szólásszabadság mellett szóló alkotmányjogi megfontolásokat különös szigorral kell érvényre juttatni. Fontos kérdés tehát, hogy jut-e itt hely a művészi megnyilatkozásoknak.

A SZÓLÁSSZABADSÁG KÖZPONTI MAGJA ÉS A MŰVÉSZI KIFEJEZÉS

Mivel az Alkotmánybíróság gyakorlatában kevés kapaszkodót találunk az irodalmi, művészeti alkotások minősítésére, a leglényegesebb szempontok felvillantásához érdemes fogódzókat keresnünk az Emberi Jogok Európai Bíróságának (EJEB) esetjogában. Ezt annál inkább indokolt megtennünk, mert a hazai fórumok a szólásszabadság egyes témaköreiben egyébként is előszeretettel merítenek innen szempontokat. A strasbourgi gyakorlat ráadásul azért is különösen érdemes a figyelmünkre, mert a magyar alkotmányos szabályozással ellentétben az Emberi Jogok Európai Egyezménye a művészet szabadságát nem nevesíti külön jogként, így az EJEB a művészeti alkotásokat érintő korlátozásokat tisztán a véleménynyilvánítás szabadsága alapján ítéli meg, ez pedig fontos összehasonlításokra nyújt lehetőséget.

Mindenekelőtt a *Müller és mások kontra Svájc* ügy szolgált kiindulópontként, ahol a bíróságnak obszcén – emberek és állatokat egyaránt szerepeltető szodómiát és fellációt ábrázoló – festmények miatt alkalmazott bírságról és elkobzásról kellett döntenie. Az EJEB a szigorú szankciókat sem találta egyezményesértőnek, amiben kétségkívül szerepe volt annak a későbbiekben is hangoztatott szempontnak, hogy egységes európai mérce híján a bíróság a közérkölcst érintő kérdések megítélésében a szokásosnál

szélesebb mozgásteret enged a nemzeti hatóságoknak. Az indokolásból és a későbbi gyakorlatból azonban az is kiderül, hogy az engedékenység nemcsak ennek tudható be. Az ítélet indoklását érdekes ketősség jellemzi: egyfelől leszögezi, hogy a művészeti alkotások létrehozása és közzététele a demokratikus társadalomban elengedhetetlen gondolat- és véleménycseréje része, másfelől azonban nem hívja föl a szólásszabadság legszigorúbb védelmét előíró, a közügyek vitájának kötetlenségét óvó érveket. Elképzelhető, hogy a bíróság a közérkölcst melletti érveknek ebben az esetben mindenképp teret engedett volna, de ettől függetlenül tény: nem emelte a tétet a szólásszabadság „legerősebb csapatainak harcba küldésével”.²⁸

Hasonló érvelést figyelhetünk meg a művészeti szabadság egy érdekes strasbourgi esetkörében, a blaszfémiaával kapcsolatos ügyekben. Az *Otto Preminger-Institut kontra Ausztria* ügyben a bíróság szintén a szólásszabadság komoly korlátozását találta indokolhatónak, amikor nem ítélte egyezményesértőnek a – Szentháromságon és Szűz Márián való gúnyolódásával – mások vallási meggyőződését sértő film művészmozzi-vetítésének előzetes megtiltását és a film kópiáinak a jövőbeli vetítéseket is ellehetetlenítő elkobzását. Az EJEB itt sem hivatkozott a közvita kiemelkedő védelmének szükségességére, sőt az indokolásban kifejezetten arra utalt, mintha az ily módon sértő közléseket eleve nem tekintené olyanoknak, mint amelyek hozzájárulnak a közügyek vitájához.²⁹ A bíróság a *Wingrove kontra Egyesült Királyság* ügyben pedig az eddigiéknél is kevesebb kételyt hagyott a most vizsgált kérdésben. A nemzeti hatóságok ez esetben is amellett döntöttek, hogy nem teszik lehetővé az Avilai Szt. Teréz erotikus képzelmű ábrázoló videó forgalmazását. Az EJEB az indokolásban világosan utalt arra, hogy ebben az ügyben nem látja indokoltnak az addigra már egyre több ügyben felmerült szigorú közvita-teszt alkalmazását, ez pedig újfent a szólásszabadság jelentős korlátozásának érvényesüléséhez vezetett.³⁰ Mindezek után az *I. A. kontra Törökország* ügyben hozott döntés azért érdemel még kiemélést, mert ott az eddigiéknél talán még élesebben merülhetett volna föl a büntető elmarasztalásra vezető könyv társadalmi vitákhoz kötődő jellege. A filozófiai és teológiai nézetek irodalmi stílusban közlő szerző – amellet, hogy műve nem nélkülözte a Mohamed próféta nemi életére tett utalásokat sem – az iszlám vallást és az általa hőbortos agymosottaknak beállított hívőket gúnyolta, akik csupán szánalmas életüket igyekeznek primitív gondolatokkal színesíteni. A strasbourgi bíróság ahelyett, hogy a társadalmi viták védettségére utalt volna, azt ítélte perdöntőnek, hogy a könyv egyes részei kellő indokul szolgáltak szankcionálásához.³¹

Az eddig bemutatott joggyakorlat tehát azt mutatja, hogy bár az EJEB az irodalmi és művészeti alkotásokban a demokratikus gondolat- és véleménycseréje megnyilvánulását, a véleményszabadság fontos terü-

letét látja, a közlések eme jellege nem jár azzal, hogy a szólásszabadság legvédehetőbb körébe is sorolja őket. A gyakorlatból ugyanakkor természetesen az is világos, hogy a közlés irodalmi, művészeti megjelenési formája nem is fosztja meg a szólást annak esélyétől, hogy a közügyek vitájához való hozzájárulásnak minősüljön. A *Vereinigung Bildender Künstler kontra Ausztria* ügyben a bíróság közéleti megnyilvánulásként értékelte azt a festményt, amely az egyik parlamenti párt vezetőjét – többek között Teréz anyja, egy osztrák bíboros és párttársai társaságában – szexuális aktus közben ábrázolta. Az EJEB indokolása, elismerve a festmény súlyosan sértő jellegét, a közlést a fokozottan védett szólások körében vizsgálta, és a hatósági fellépést egyezményesértőnek ítélte.³²

Érdemes megemlíteni, hogy a Velencei Bizottságnak a szólásszabadság és a vallásszabadság összefüggéseit a blaszfémian keresztül elemző jelentése szintén felhívja a figyelmet a művészi alkotások és a közéleti véleménynyilvánítások közti érzékeny határvonal jelentőségére. Eszerint bár a két halmaznak kétségtől van közös tartománya, a korlátozások megítélésakor nem lehet összemosni őket.³³

A strasbourgi esetjog tehát határozottan alátámasztja azt a demokratikus igazolásokból fakadó elvi következtetést, amely szerint a szólásszabadság legvédehetőbb területét a közügyek vitájával szoros kapcsolatban álló közlések jelentik, márpedig az európai megközelítés szerint a művészi kifejezések önmagukban nem minősülnek ilyen közléseknek. A véleménynyilvánítás jogának szűkebb – nem „anyajogi” – doktrínája tehát éppen hogy nem támasztja alá sokak intuícióját, hogy az irodalmat és a művészetet speciálisan védett szférának kell tekintenünk.

A MŰVÉSZI SZABADSÁG ÖNÁLLÓSÁGÁNAK IGAZOLÁSA

A magyar Alkotmánybíróság elé mind ez idáig nem került olyan ügy, amely a strasbourgi esetjoghhoz hasonlóan iránymutatást eredményezhetett volna az irodalmi és művészeti alkotások alkotmányjogi megítélésében. Ugyanakkor a testület döntéseiben találunk egy-két olyan általánosabb kiindulópontot, amelyek alapján fontos megállapításokat fogalmazhatunk meg arról, hol lehet a helye a művészetnek a szólásszabadság, illetve a szélesebb értelemben vett alkotmányjog doktrínáiban.

Bár a művészet szabadsága a magyar alkotmányos szabályozásban kezdettől fogva önállóan nevesített alapjog, a véleménynyilvánítással nyilvánvalóan meglévő szoros kapcsolatát az Alkotmánybíróság korán azonosította. A 30/1992. (V. 26.) AB határozat sokat idézett megállapítása szerint a véleménynyilvánítás szabadsága az ún. „kommunikációs” jogok „anyajoga”, így tágabb értelemben része a művészi és irodalmi alkotás szabadsága és a művészeti alkotás terjesztésének szabadsága is.³⁴ Az „anyajog” és a külön nevesített jogok kapcsolatára ugyanakkor már nem találunk általános eligazítást. A későbbi gya-

korlat egy nagyon fontos tételt mégis megfogalmaz: a véleményszabadság különösen erős pozíciója nem terjed ki automatikusan valamennyi kommunikációs jogra. Ahhoz, hogy kitüntetett ereje, azaz más jogokkal szembeni elsőbbsége felhívható legyen, a szóban forgó jognak különösen szoros összefüggésben kell állnia az „anyajoggal”.³⁵ Ilyen szoros összefüggést azonosított például az Alkotmánybíróság a vallásszabadság esetében.³⁶ A művészeti alkotás szabadságára hivatkozó döntések alapján arra következtethetünk, hogy a szólásszabadság és a művészetek kapcsolatát hasonló közvetlenség jellemzi. A 24/1996. (VI. 25.) AB határozat a művészeti alkotások elidegenítés előtti kötelező bírálatát előíró szabály vizsgálatakor a véleménynyilvánítás és a művészet szabadságát érdemben el sem különítve állapította meg az alkotmányellenességet. A testület a művészi szabadság tartalmát a véleményszabadság keretein belül vizsgálta, amit az is jól illusztrál, hogy elvi utalást tett a strasbourgi bíróság ez irányú értelmezésére.³⁷ A 18/2014. (V. 30.) AB határozat a korábbi értelmezéseket az Alaptörvény hatálya alatt is fenntartotta, és megerősítette a véleménynyilvánítás és a művészeti szabadság szoros alkotmányjogi kapcsolatát, így vezetve le a Magyar Művészeti Akadémia működésére vonatkozó alkotmányos követelményeket.³⁸

A józan ész intuíciója mellett tehát néhány alapértelmezés is arra utal, hogy a művészeti alkotás szabadságára a véleménynyilvánítással meglévő szoros kapcsolatán keresztül érvényesnek tarthatjuk a szólásszabadság kitüntetett alkotmányos helyzetére vonatkozó érveket és tételeket. Igen ám, de az EJEB gyakorlata és a Velencei Bizottság megállapításai tükrében ezzel együtt sem jelenthető ki, hogy automatikusan vonatkoznának rá a szólásszabadság doktrínájának azok a megfontolásai, amelyeket az európai bírói fórumok a véleményszabadság legbelső védelmi körére dolgoztak ki. A szólásszabadság nyújtotta védelem ugyanis többretegű: bár a közéleti véleménynyilvánítás fontosságának hangsúlyozása nem jár azzal, hogy más típusú szólásokra

32 ■ *Vereinigung Bildender Künstler kontra Ausztria* (68354/01), 2007. január 25-i ítélet.

33 ■ Report on the relationship between freedom of expression and freedom of religion: the issue of regulation and prosecution of blasphemy, religious insult and incitement to religious hatred – Adopted by the Venice Commission at its 76th Plenary Session (Venice, 17–18 October 2008), CDL-AD (2008)026-e., 52.

34 ■ 30/1992. (V. 26.) AB határozat, Indokolás III. 2. 1.

35 ■ 21/1996. (V. 17.) AB határozat, Indokolás II.1.a). Az érvelés végén a konkrét ügyben az Alkotmánybíróság azt a következtetést vont le, hogy az egyesülési jog nem osztozik a véleményszabadság elsőbbségében más alapjogokkal szemben.

36 ■ 4/1993. (II. 12.) AB határozat, Indokolás I. 1.

37 ■ 24/1996. (VI. 25.) AB határozat, Indokolás II. 1.

38 ■ 18/2014. (V. 30.) AB határozat, Indokolás [1], [13] és [17].

39 ■ Lásd erről a közéleti vita jelentőségét elemző 7/2014. (III. 7.) AB határozatot, Indokolás [46].

40 ■ 24/1996. (VI. 25.) AB határozat, Indokolás II. 1.

41 ■ Sajó András szintén ezt az igazolást látja relevánsnak a művészi szabadság tekintetében. Sajó: *A szólásszabadság* *kézikönyve*, 16. old.

ne vonatkoznának a véleménysszabadság kitüntetett alapjogi helyzetét deklaráló megfontolások,³⁹ mégis sokszor van gyakorlati jelentősége annak, hogy egy közlés igényt tarthat-e a legszigorúbb védelemre. A művészeti alkotások, noha fontosak a társadalmi párbeszédben, nem tartoznak eleve a közéleti viták doktrínájának körébe, így a szólásszabadság jogának domináns logikája alapján nem védik őket a korlátozással szembeni legszigorúbb mércék. A strasbourgi esetjog összességében pontosan ezt mutatja. Én azonban amellet érvelek, hogy annak, aki valóban a végére jár a vonatkozó elméleti szempontoknak, más következtetésekre kell jutnia, azaz el kell fogadnia a szigorú védelem elvét.

Azt állítottam, hogy a szólásszabadság magyar doktrínájának legfontosabb, a jog hatályát is kijelölő alapértéke a demokratikus párbeszéd, amit az is megerősít, hogy a doktrína a közügyek vitájához kötődő közléseket részesíti a legszigorúbb védelemben. Azt is láttuk ugyanakkor, hogy – amint arra az Alkotmánybíróság érvelése újból és újból rámutat – a demokratikus igazolás nem jelent kizárólagosságot, vagyis a szólásszabadság elméletében és gyakorlatában ettől eltérő más érték, különösen a személyiség kibontakoztatásának értéke is fontos szerephez juthat. Az irodalmi és művészeti alkotások védelme épp erre lehet kiváló példa: jóllehet ezek közül több nem részesül a szűkebb közvitához tartozás előnyeiben, fokozott védettségük igazolását az egyéni önkifejezésben betöltött különösen értékes szerepük „pótolja”. Pontosán ezt érzékelteti a 24/1996. (VI. 25.) AB határozat indokolása, amely a művészeti élet szabadságának konkrét kibontásakor egyáltalán nem utal a demokratikus társadalmi párbeszéd vagy gondolatcsere fontosságára – ezt a keretet csupán a véleménynyilvánítás szabadságának „anyagjára” tett utalás rajzolja föl mögöttesen –, helyette a művészeti alkotómunka szabadságát, a művész bármely meg nem engedett korlátozástól mentes önkifejezésének alkotmányos értékét hangsúlyozza.⁴⁰

Az irodalmi, művészi kifejezés formáját magára öltő szólás alkotmányos alapértéke tehát mindenekelőtt az egyéni önkifejezés, a művészi megnyilvánulás kötetlensége, szárnyalása.⁴¹ Ezzel természetesen nem azt állítom, hogy a művész magának alkot, és alkotómunkájának nincs társadalmi jelentősége, pusztán az igazoló értékek önálló jelentőségére szeretnék rámutatni. Míg a véleménynyilvánítás joga elsődlegesen a demokratikus társadalmi párbeszédben való részvételre fókuszál, és a személyiség kibontakoztatásával szemben erre építi doktrínájának gerincét, addig a szólásszabadság „anyagjából” fakadó művészi szabadság már az egyéni önkifejezést helyezi az előtérbe.

Ezeknek az elméleti megfontolásoknak kidolgozásában és képviselésében akkor sem lennének eszköztelenek, ha a művészeti szabadság nem jelenne meg önállóan nevesített alapjogként az alkotmány-szövegben. A szólásszabadság körében releváns

többféle érték önmagában véve is engedne annyi mozgásteret, hogy az irodalmi, művészeti alkotások esetében a szokásoshoz képest eltérő módon („sorrendben”) építsünk rájuk. Így például az EJEB, ha kritika éri, amiért védtelenül hagy egy-egy művészi kifejezést, végeredményképpen nem hivatkozhat az önálló jog egyezménybeli megjelenésének hiányára. Az irodalmi, művészeti alkotások védelme melletti, a szólásszabadság doktrinális fősodrától némiképp eltérő érvelésnek azonban egyértelműen megerősítést, hangsúlyt ad az, hogy a magyar szabályozás a művészeti alkotás szabadságát önálló jogként nevesíti. Elméleti szempontból mindenképpen tisztább helyzetet jelent, hogy a művészi alkotómunka védelmét – a véleménysszabadság kereteibe illeszkedő, de sajátos szempontokra utaló – önálló alkotmányi rendelkezésre tudjuk alapozni. Az Alaptörvény szövege ezzel kifejezi és alátámasztja annak a dogmatikai finomhangolásnak a jelentőségét, amely meg kívánja különböztetni egymástól a szólásszabadság alapjogi és „anyagjogi” rétegeit.

Annak érzékeltetésére, hogy nem csupán öncélú alkotmányjogi dogmatikai játékról van itt szó, a korábban említett példákhoz is visszanyúlhatunk. A művészi közlés alkotmányosan nevesített szabadsága ugyanis fontos érveket ad a kezünkbe, hogy kimondjuk: a strasbourgi blaszfémiajogkorláthoz képest a magyar doktrína a korlátozás arányosságának sokkal körültekintőbb vizsgálatára szólítja föl a jogalkalmazót.

Láthattuk, hogy az *Otto-Preminger-Institut*-ügyben hozott ítélet indokolása szerint az EJEB nemhogy nem fogadta el a panaszos egyesület érvelését – mely szerint az ominózus filmet a saját mozijában, a progresszív művészetet értő, fizető, tizenhetedik életévüket betöltött nézők számára vetítette volna le –, de arra az álláspontra jutott, hogy az osztrák hatóságok mozgásteret még az elkobzásra is kiterjedt, ami lehetetlenné tette, hogy máskor, másutt is levetítsék. Ennek értelmében tehát nem minősült aránytalan korlátozásnak, hogy megtiltották a film bárhol, bármikor, bármilyen körülmények közötti vetítését. A *Wingrove*-ügyben a hatóságok szintén nagyon súlyos beavatkozással, a videó forgalmazásának előzetes „megtiltásával” reagáltak. Ennek arányosságát a panaszos kifejezetten vitatta, mondván, hogy a hatóságoknak lehetőségük lett volna speciális feltételeket szabni a forgalmazáshoz: előírhatták volna, hogy a videót csak különleges csomagolásban és kizárólag szexboltokban terjeszthetik, továbbá a film tartalmára vonatkozó jelzést is megkövetelhetek volna. Az EJEB viszont ez esetben sem talált arányossági problémát: mivel ez a megoldás volt az egyedüli, minden kétséget kizáró biztosítéka annak, hogy a videó semmilyen formában nem kerül a szélesebb nyilvánosság elé, jóváhagyta az állami aktust. A maga logikájában a strasbourgi bíróság, összehasonlítva a magyar gyakorlattal, könnyebben jutott ezekre a következtetésekre, mivel – indokolása szerint – az

ily módon kinyilvánított vélemények korlátozásával a közéleti vita nem szegényedik el.

Ezzel szemben lényegesen érzékenyebb mércéket kell működésbe léptetnünk akkor, ha az alkotmány arra szólít föl minket, hogy az egyéni művészi kifejezés megfogalmazásának és közlésének érdekét a szólásszabadság szokásos szempontjainál hangsúlyosabban tartsuk szem előtt. Bár bizonyos korlátozások létjogosultságát magam ez esetben sem vitatnám,⁴² ezek odáig már nem terjedhetnek, hogy eleve, minden körülmények között tiltsák az alkotás nyilvánosságra kerülését. Eszerint – az *Otto-Preminger-Institut*-eset példájával élve – nem lehetne akadálya annak, hogy a korhatári jelzéssel ellátott botrányfilmet a film lényegi tartalmáról előzetesen tájékoztatott, szokásos művészmozijukba betérő, műértő nézők számára levetítsék. De – hogy a *Wingrove*-ügyre térjünk – egy olyan videó szűk körű terjesztése sem lenne kifogásolható, amelyet a szokásos kategorizáláson túl adott esetben még a sokakat sértő vagy megbotrányozó tartalomra utaló jelzéssel is elláttak. A szóban forgó tartalmakat illetően az előzetes tájékoztatásra, illetve a bemutatás körülményeire, nem pedig a nyilvános közlés tiltására fókuszáló szabályozás jelenthetett volna arányos beavatkozást a művészi szabadság gyakorlásába.

LEZÁRÁS

Ennek az írásnak az volt a célja, hogy a művészi szabadság önálló alapjogi megjelenésének értelme mellett érveljen, feltárva az abban megnyilvánuló fontos elméleti szempontokat. Annak érzékeltetésére is törekedtem, hogy a dogmatikai tisztázás gyakorlati következményekkel jár. Ezzel persze korántsem értem a kérdéskör végére, sőt az önálló alapjogi státusz mellett érvelő álláspont további, izgalmas felvetések kiindulópontja lehet. Ha valóban tétje van az elkülönítésnek, akkor szükségszerűen fontos kérdésé válik, hogyan tehetjük ezt meg. Ki és milyen szempontok szerint dönthet arról, hogy egyes kifejezések művésziek, míg mások nem? E kérdés kellően pontos megválaszolhatatlanságát többen az önálló alapjogként kezelés elleni legfontosabb érvek közé sorolják.⁴³ Nem volt céлом ezeknek a szálaknak az elvarrása. Abban viszont szinte biztos vagyok, hogy nem bátortalanodhatunk el ezektől az egyébként jogos kételyektől. Ha ugyanis így tennénk, akkor a szólásszabadság más kérdéseinek tárgyalását is reménytelen vállalkozásnak kellene tartanunk. Ki és milyen szempontok szerint döntheti el például, hogy pontosan mi része a közügyek megvitatásának? Vagy: mikor és milyen feltételek között tartunk egy közlést becsületsértőnek, esetleg az emberi méltósággal összeegyeztethetetlennek? A véleménynyilvánítás jogának legfontosabb kérdései mindig a körülöttünk lévő társadalmi valóságra és közléseink kontextuális meghatározottságára vonatkoznak, ami szükségszerűen hoz jogi formuláinkba bizonyos fokú meghatá-

rozhatatlanságot. Ha azonban a döntéseinket vezérlő alkotmányos értékek, igazolások a helyükön vannak, akkor esélyünk nyílik arra, hogy a valóságot hűen tükröző, koherens doktrínát fejlesszünk. Ez az írás ennek az esélynek a megszerzéséhez próbált hozzájárulni. □

42 ■ Török Bernát: Védhetjük-e a vallás(oz)okat a blaszfémia-tól? In: Koltay–Török (szerk.): *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején*. Wolters Kluwer, Bp., 2014. 187–211. old.

43 ■ Sólyom: A művészet szabadsága és az esztétikai ítéletek, 97., 109. old.; Koltay: Dorian Gray képmásához való jog: a művészet szabadságának önálló alapjogi jellegéről, 66–67. old.

„MI IS CSALÁD LETTÜNK VOLNA”*

EGY KISLÁNYRÓL ÉS AZ ALAPTÖRVÉNY CSALÁDFOGALMÁRÓL

A család egyike azon kevés fogalomnak, amelyről bárki alappal

gondolhatja, hogy pontosan tudja, mit jelent. Ez az ismeret nem könyvekből vagy jogszabályokból származik, hanem a mindennapok során szerzett személyes tapasztalásból, és pontosan ez az, ami olyan magától értetődővé teszi. A klasszikus megfogalmazás szerint a család érzelmi és gazdasági közösség,¹ azonban sokkal több, és adott esetben akár sokkal kevesebb is ennél. Készen kapott és önkéntesen alakított kapcsolatok szövevénye emberek között, akik egymáshoz szeretettel vagy szeretetlenség módon, sőt esetleg teljes közönnyel viszonyulnak, egymás iránt anyagi felelősséget vállalnak, vagy ezt a felelősséget elutasítják, mégis összetartoznak.

Ez a puha szövet a maga ténylegességében törvényi definícióktól függetlenül létezik és változik. Az

PÁSZTOR EMESE

állam természetétől nem idegen, hogy a családot maga szándékozza

definálni, mégis, a család alapvetően öndefiníció kérdése – azokból a személyekből áll, akiket mi magunk családjunk tagjaként tartunk számon.

A család alapvetően nem jogi, de jogi vetületekkel is rendelkező² fogalma a jogrendszer több szintjén és ágában megjelenik, és minél magasabb jogforrási szinten bukkan fel, annál erősebb politikai töltetet hordoz. Szakjogági szinten az állam lényegében családfogalmakat alkot, amikor meghatározza, hogy ki lehet törvényes örökös, ki jogosult családi pótlékra, illetve ki követhet el hozzátartozóként kapcsolati erőszakot. Ezeknek a meghatározásoknak sajátja, hogy valamilyen meghatározott jog- és életviszony alapján töreksenek joghatást kiváltani. A Büntető Törvénykönyv hozzátartozó-fogalma³ például eldönti, hogy senki sem mentesülhet a hamis tanúzásért kiszabható büntetés alól,⁴ ha hazudott, mert nem akarta vallomásaiban volt férjét bűncselekménnyel vádolni; viszont attól még, hogy a Btk. fogalmai szerint a volt férj nem hozzátartozó, a Btk. egyáltalán nem hat ki arra, hogy volt férjünkről vélekedhetünk-e a válás után is családjunk tagjaként. A szakjogági családfogalmak az állam hagyományos funkcióinak ellátását közvetlenül szolgálják, hiszen a kórházi ápolószemélyzet nem sokat tud kezdeni az eszméletlen beteg szubjektív családképével, ha azt kell eldönteni, hogy adható-e felvilágosítás állapotáról a magát keresztanyaként bemutató látogatónak.

Ettől lényegesen különböző, a hagyományos állami funkciókon messze túlmutató szerepfelfogásról árulkodik, ha az állam a család lényegét minden életviszonyra vonatkozóan általános jelleggel akarja megragadni, sőt előíró jelleggel meghatározni. Magyarország Alaptörvénye határozottan ennek a törekvésnek a lenyomata. Az Alaptörvény nem áll meg a leírásnál, hanem ennél tovább megy: azt állítja, hogy a családi kapcsolat alapja a férfi és nő között elképzelhető házasság, illetve a szülő-gyermek viszony.⁵ Ez a meghatározás felülről, a tényleges szociológiai családfogalomhoz (másképpen fogalmazva: a valósághoz) laza szálakon kötődve⁶ kényszerít merev keretet a társadalomra, amely a lehető legmagasabb szabályozási szinten, az alkotmányos normába vésve minden szakjogági szabály közös forrásaként nyeri el jelentőségét.

Mondhatnánk, hogy az Alaptörvény szövege fényévekre van a mindennapok viszonyaitól, ez azonban

* ■ Idézet a tanulmány alapjául szolgáló ügy panaszosától, aki a 21. Budapest Pride megnyitóján ezzel a gondolattal zárta történetéről szóló beszédét.

1 ■ Mielőtt a konkrét rendelkezést az Alkotmánybíróság 43/2012. (XII. 20.) AB határozatával megsemmisítette, a családok védelméről szóló 2011. évi CCXI. törvény (a továbbiakban: Cstv.) 7. § (1) bekezdése is ezzel a formulával operált. Az érintett rendelkezés kimondta, hogy a család a természetes személyek érzelmi és gazdasági közösségét megvalósító olyan kapcsolatrendszer, amelynek alapja egy férfi és egy nő házassága, vagy egyenes ági rokoni kapcsolat, vagy a családba fogadó gyámság. A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:514. § (1) bekezdése az élettársi kapcsolatra vonatkozóan szintén feleleveníti az érzelmi és gazdasági közösséget mint az életközösség jellegadó sajátosságát.

2 ■ Csiky Ottó – Filő Erika: *Magyar családjog*. HVG-Orac, Bp., 2003. 11. old.

3 ■ A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény (a továbbiakban: Btk.) 459. § (1) bekezdésének 14. pontja szerint hozzátartozó:

a) az egyeneságbeli rokon és ennek házastársa vagy élettársa, b) az örökbefogadó és a nevelőszülő (ideértve az együtt élő mostohaszülőt is), az örökbe fogadott és a nevelt gyermek (ideértve az együtt élő mostohagyermeket is), c) a testvér és a testvér házastársa vagy élettársa, d) a házastárs, az élettárs, e) a házastárs vagy az élettárs egyeneságbeli rokona és testvére.

4 ■ Btk. 275. § (1) bekezdés a) pont.

5 ■ Az Alaptörvény L. cikk (1) bekezdésének a Negyedik Módosítás (2013. április 1.) óta hatályos szövege: „Magyarország védi a házasság intézményét mint férfi és nő között, önkéntes elhatározás alapján létrejött életközösséget, valamint a családot mint a nemzet fennmaradásának alapját. A családi kapcsolat alapja a házasság, illetve a szülő-gyermek viszony.”

6 ■ A Cstv. családfogalma kapcsán többek között erről az ellentétéről írt részletesen: Láposy Attila – Szabó-Tasi Katalin – Szajbő Katalin: A családban marad? Döntés után, avagy az Alkotmánybíróság családképe. *Családi jog*, 11 (2013), 2. szám.

nincs így. Az alkotmányok éppen a mindennapokhoz adnak kereteket, amikor kijelölik állam és polgár mozgásterének határait. Az Alaptörvény családfogalmával az állam az egyes individuumok személyes észlelésétől teljesen függetlenül, korlátlan hatalommal írja elő, hogy kik azok az emberek, akiket családtagként magunkhoz tartozónak kell éreznünk. A választás lehetőségének többé nem kell a polgárt nyugtalanítania – döntési szabadsága mindössze arra korlátozódik, hogy megválassza, akar-e családot, vagy sem. Ha családi életét az Alaptörvény adta keretektől eltérően alakítaná, megteheti, de hiába is számít arra a védelemre, amelyet az alkotmány az Alaptörvény szerinti értelemben vett családok számára biztosít.

Ez az alkotmányból leszivárgó absztrakt védelem (vagy annak hiánya) a jogalkalmazás konkrét szintjén akkor jelentkezik, amikor az egyszeri polgárnak egy állami szervvel akad dolga. A következő esettanulmány egy ilyen ügyről szól. Nati meghiúsult örökbefogadása rávilágít arra, hogy az Alaptörvény családfogalma igenis emberi sorsokat alakít, és alkalmas arra, hogy komoly károkat okozzon.

A GYERMEK LEGJOBB ÉRDEKE

Dr. Molnár Adrienn örökbefogadási ügye a 21. Budapest Pride megnyitója óta vált közismertté.⁷ A történet Adrienn szemszögéből az online média jóvoltából már részleteiben is eljutott a nyilvánossághoz,⁸ mostanra azonban az alapvető jogok biztosának az ügygel foglalkozó jelentése is elkészült.⁹

A jelentés által megállapított tényállás és az interjún keringő részletek alapján tudható, hogy Adrienn és élettársa, Szilvia többéves együttélés után közösen döntöttek úgy, hogy gyereket szeretnének örökbe fogadni. Az örökbefogadás jelenleg hatályos, több jogszabályban szétszórta, szerteágazó szabályanyaga¹⁰ az egyedülálló örökbefogadó személy és a házasságban élő örökbefogadók¹¹ kategóriáit ismeri. Ennek egyik következménye, hogy aki élettársával szeretne örökbe fogadni – legyen bár partnere tőle különböző, vagy vele azonos nemű személy –, élettársával közösen ezt fennálló kapcsolatának keretein belül nem teheti meg. Különböző nemű párok esetében a közös örökbefogadás egyedül házasságkötéssel lehetséges, az azonos nemű párok számára azonban erre egyáltalán nincs mód.¹² Adrienn tehát jogi szempontból egyedülállóként jelentkezett örökbefogadó szülőnek, azonban már az eljárás kezdetén, 2015 januárjában tájékoztatta az örökbefogadási tanácsadót arról, hogy vele azonos nemű személlyel él élettársi kapcsolatban, és partnerével együtt szeretné a gyermeket nevelni. Ezen a ponton még úgy tűnt, hogy ez nem lesz akadálya az örökbefogadásnak, így Adriennnt jelentkezőként regisztrálták a nyilvántartásban.

Adrienn részt vett az örökbefogadás előtti tanácsadáson, elvégezte a tanfolyamot, az örökbefogadásra pedig mind a pszichológiai vélemény, mind a kör-

nyezetanulmány alapján alkalmasnak minősült. Orvosként praktizál Pécsen, élettársa szintén dolgozik, jövedelmi viszonyaik átlagon felüliek, háttérükkel kapcsolatban az eljárás során egyetlenegyszer sem merült fel olyan körülmény, amely egy örökbe fogadott gyermek fizikai, értelmi és érzelmi fejlődését bármilyen szempontból hátrányosan érinthette volna.

Az év végén az események felgyorsultak, mivel felbukkant a rendszerben egy örökbe adható kislány. Az örökbefogadási eljárás fontos vezérelve, hogy nem a reménybeli örökbefogadó számára keresnek „alkalmas” gyermeket, hanem az érintett gyermek számára kutatják fel a megfelelő örökbe fogadó szülőket.¹³ A besorolási sorrend szerint Adrienn állt az első helyen, azonban a kiejánlás sorrendiségéről döntő szakmai munkacsoport a besorolásban második helyen álló házaspárt az első helyre sorolta át, mivel a Ptk. úgy rendelkezik, hogy a kiskorú gyermek érdekében a gyámhatóság elsősorban a házasságban élő örökbefogadók általi örökbefogadást engedélyezi.¹⁴ Az akkor 16 hónapos Natáliát tehát kiejánlották a házaspárnak, akik azonban a gyermeket elutasították. Ennek okait az ombudsman jelentése nem részletezi, a történet szereplőinek informális elmondása azonban sejteti, hogy a gondozatlan terhességből született, roma származású, magzati alkoholszindrómás,

7 ■ <https://www.youtube.com/watch?v=JfYpAc-HiY>

8 ■ Például: http://divany.hu/szuloseg/2016/07/27/jobba_gyereknek_allami_gondozasban_mint_leszbikus_szulokkal/ http://amelegedo.blog.hu/2016/08/15/alljunk_ki_egyutt_az_igazsagtalansag_ellen

9 ■ Az alapvető jogok biztosának Jelentése az AJB-485/2017. számú ügyben. Dr. Molnár Adrienn panaszát a Háttér Társaság Egyesület képviselte az eljárásban.

10 ■ A legfontosabb vonatkozó jogszabályok: a Ptk.; a Gyermek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezmény kihirdetéséről szóló 1991. évi LXIV. törvény (a továbbiakban: Egyezmény); a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény (Gyvt.); a gyámhatóságokról, valamint a gyermekvédelmi és gyámügyi eljárásról szóló 149/1997. (IX. 10.) Korm. rendelet (Gyer.); a gyermekvédelmi és gyámügyi feladat- és hatáskörök ellátásáról, valamint a gyámhatóság szervezetéről és illetékességéről szóló 331/2006. (XII. 23.) Korm. rendelet (Gyár.); és a személyes gondoskodást nyújtó gyermekjóléti, gyermekvédelmi intézmények, valamint személyek szakmai feladatairól és működésük feltételeiről szóló 15/1998. (IV. 30.) NM-rendelet (a továbbiakban: NM-rendelet).

11 ■ Ptk. 4:132. § (2) bekezdés.

12 ■ A bejegyzett élettársi kapcsolatról, az ezzel összefüggő, valamint az élettársi viszony igazolásának megkönnyítéséhez szükséges egyes törvények módosításáról szóló 2009. évi XXIX. törvény 3. § (2) bekezdése szerint a bejegyzett élettársakra a házastársak közös gyermekké fogadására vonatkozó szabályok nem alkalmazhatók.

13 ■ Lásd pl. az Emberi Jogok Európai Bíróságának az E. P. v. Olaszország ügyben hozott döntését (*E. P. v. Italy*, judgment of 9 January 2003, Application no. 34558/97).

14 ■ Ptk. 4:120. § (5) bekezdés. A Ptk. megfogalmazása rimel az Egyezmény terminológiájára, melynek 21. cikke kimondja, hogy az örökbefogadás során a gyermek mindenekfelett álló érdekét kell szem előtt tartani.

15 ■ A Ptk. 4:120. § (1) bekezdése szerint az örökbefogadáshoz az örökbe fogadni szándékozó személynek, a gyermek törvényes képviselőjének egyező kérelme és a gyermek szüleinek, valamint a házasságban élő örökbe fogadó házastársának a hozzájárulása szükséges.

koraszülött Nati körül nem tolongtak a lehetséges örökbefogadók. Adrienn a házaspár elutasító nyilatkozata után kapott lehetőséget a gyermekről készült dokumentáció megismerésére, és a szakmai felügyelet mellett zajló első személyes találkozásra, amelyet követően rögtön úgy is nyilatkozott, hogy szeretné Natit rendszeresen látogatni.

A barátkozási folyamat 2016. április 13-án jutott el addig a pontig, hogy a gyermek hivatalosan kirendelt gyermekvédelmi gyámja és Adrienn a kijelölt gyámhatóság előtt személyesen terjesztették elő egybehangzó kérelmüket az örökbefogadás iránt, ami az örökbefogadás törvényi feltétele.¹⁵ A kérelem előterjesztésének másnapján, 2016. április 14-én a gyámhatóság¹⁶ végzésben kért tájékoztatást a gyermekvédelmi szakszolgálattól¹⁷ arra nézve, hogy a gyermek kiejánlásakor volt-e az egységes örökbefogadási nyilvántartásban az illetékességébe tartozó alkalmas, házasságban élő, örökbe fogadni szándékozó személy, vagy ennek hiányában a szakszolgálat megkereste-e az országos örökbefogadást elősegítő szervet. A szakszolgálat válaszában elmondta, hogy az illetékességébe tartozó, alkalmasnak látszó, házasságban élő pár a kiejánlást elutasította, így Adrienn következett a sorrendben. A szakszolgálat úgy érvelt, hogy mivel a jelentkező, a gyermek számára

alkalmasnak látszó, örökbe fogadni szándékozó személy lakóhelyét tekintve a szakszolgálat illetékességébe tartozott, nem volt szükség az országos szerv megkeresésére. A szakszolgálat válasza 2016. április 18-án kelt, ezt követően, tíz nap elteltével, 2016. április 28-án a gyermekvédelmi gyám indokolás nélkül visszavonta az örökbefogadás engedélyezése iránti kérelmét. A gyámhatóság határozata lenyűgöző gyorsasággal, már másnap, 2016. április 29-én elkészült, amelyben elutasította Adrienn kérelmét Nati örökbefogadásának engedélyezésére. A határozat az elutasítást azzal indokolta, hogy a gyermekvédelmi gyám hozzájárulásának hiányában az örökbefogadás objektív törvényi feltételei hiányoznak.¹⁸

A szakszolgálat gyermekvédelmi gyámja meghozatalakor döntését nem indokolta, később azonban, az alapvető jogok biztosának megkeresésére meglepő okfejtéssel állt elő. A választ szó szerint idézve: „Figyelemmel a Ptk. 2013. évi 5. tv. 4:120 §-ára és Magyarország Alaptörvényének L) cikkére, mely szerint a családi kapcsolat alapja a házasság, e kettőt együttesen mérlegelve azt a döntést hoztam, hogy visszavonom kérelmemet.”

A kiejánlási sorrenddel kapcsolatos szabályozási bizonytalanságokra az alapvető jogok biztosa is rámutatott jelentésében,¹⁹ ugyanakkor úgy tűnik, hogy az eset szempontjából mindez mellékszál, mely legfeljebb ürügyet szolgáltatott az örökbefogadás megakadályozásához, de indítóokként nem szolgált.

Noha sem a gyámhatóság, sem a gyermekvédelmi gyám nem ismerte el, hogy ok-okozati összefüggés lenne a megkeresés eredménye és a kérelem visszavonása között, az időbeli egybeesések miatt az alapvető jogok biztosa is úgy találta, hogy más indokkal a történet nehezen magyarázható, és a gyámhatósági eljárás összességében a szexuális irányultságon alapuló hátrányos megkülönböztetés tilalmába ütközik.²⁰ Ezek alapján nagy bizonyossággal állítható, hogy a gyámhatóság és a gyermekvédelmi gyám egyeztetett az örökbefogadás megghiúsítása érdekében, egyéb magyarázat híján kifejezetten Adrienn és partnere szexuális irányultsága lehetett az örökbefogadás akadálya. Azt, hogy ebben az egyeztetésben ki lehetett a kezdeményező fél, a körülmények alapján szintén nem nehéz felfejteni. A gyermekvédelmi gyám az eljárás kezdetén megadta a hozzájárulását, tette mindezt Adrienn és párja kapcsolatának ismeretében. Hozzájárulását később tartalmilag a vonatkozó alkotmányos kontextusra utalva egy jogilag releváns, de formailag hivatkozási hibáktól hemzsegető érveléssel vonta vissza. A gyermekvédelmi gyám jogász érvelését és laikus jogi helyesírását látva több mint valószínű, hogy ő csak szócsöve volt valaki másnak. Ahogyan azt Adrienn a gyámhatóság munkatársainak szóban elhangzott tájékoztatása alapján állította – „valakinek »fent« kifogása van az ellen, hogy »leszbikusként« örökbe fogadjon egy gyermeket”, de „ezt így nem lehet kimondani”,²¹ ezért szükség volt egy eljárási hibára (jelen esetben a gyermekvédelmi gyám

16 ■ A Baranya Megyei Kormányhivatal Pécsi Járási Hivatal Gyámhivatala.

17 ■ A Baranya Megyei Gyermekvédelmi Központ és Területi Gyermekvédelmi Szakszolgálat.

18 ■ Utalva itt a Ptk. 4:120. § (1) bekezdés által megkívánt egyező kérelemre.

19 ■ A jelentés összegzi, hogy a hatályos örökbefogadási szabályok három preferenciakritériumot állítanak fel az örökbefogadó kiválasztására vonatkozóan. Ezek szerint a belföldiek előnyt élveznek a külföldiekkel szemben [Ptk. 4:129. § (2) bek.], a helyben lakók előnyt élveznek az ország más részein élőkkel szemben [Gyvt. 141/F § (2) bek.], és a házaspárok előnyt élveznek az egyedülállókkal szemben [Ptk. 4:120. § (5) bek.] (AJB-485/2017., 30. old.). Az ügyben a szakszolgálat és a gyámhatóság egymással ellentétesen értelmezte a helyben lakók és a házaspárok előnyben részesítésének sorrendiségét. A szakszolgálat úgy érvelt, hogy az örökbefogadási eljárás egészét és az utánkövetést is jelentősen hatékonyabbá teszi, ha az örökbefogadás a megyén belül zajlik. A gyermek helyzetét megkönnyíti, ha kulturális-lokális önazonosságát legalább részben megőrizheti, a problémák észlelése a megyén belül gyorsabban megtörténik, és az örökbe fogadó szülők is szívesebben fordulnak segítségért a szakszolgálathoz, ha a személyes ismeretség adott. A szakszolgálat szerint tehát a helyi illetőség kritériuma fontosabb a házaspárok előnyben részesítésénél. A gyámhatóság a feltételeket úgy interpretálta, hogy ha a megyén belül nincs lehetőség házastársak általi örökbefogadásra, a megyén belül alkalmas egyedülálló személy helyett az országos listáról kell alkalmas házaspárt keresni, tehát a gyámhatóság szerint a lokációra vonatkozó feltételt a házaspárok előnyben részesítése felülírja. Ahogyan erre az alapvető jogok biztosa is rámutatott, az ilyen értelmezés gyakorlatilag kiüresíti az egyedülálló személyek örökbefogadási lehetőségeit (AJB-485/2017., 25. old.). Eppen ezért az ombudsman a jogbiztonság védelmében felkérte az illetékes minisztert, hogy tekintse át a preferenciaszabályok ellentmondásait, és kezdeményezze egyértelművé tételüket, lehetőség szerint oly módon, hogy a belföldiség után a helyben lakás legyen a második helyen alkalmazandó preferenciaelv (AJB-485/2017., 30. old.).

20 ■ AJB-485/2017., 22–23. old.

21 ■ AJB-485/2017., 4. old.

hozzájárulásának hiányára), mely az örökbefogadást megakaszthatta.

A homoszexuális személyek gyermeknevelése kapcsán létezik tudományos konszenzus²² arra nézve, hogy a szülők szexuális irányultsága nem befolyásolja hátrányosan a gyermek fejlődését. Létezik az egyenlő bánásmód követelményével a jogrendszer egészét átható módon biztosító jogszabályi keretrendszer,²³ és Magyarország az elvek szintjén igyekszik is az egyedülálló személy általi örökbefogadás szabályait a szexuális irányultságtól és nemi identitástól függetlenül biztosítani.²⁴ Adriennék alkalmasságát szakvélemények és környezettanulmányok sora igazolta, és bizonyítottan kötődés alakult ki köztük és a gyermek között. Család lehetnek volna, de az Alaptörvény miatt mégsem lettek – költői kérdés, mennyiben szolgálta mindez Natinak az eljárás során mantraként ismételtetett legjobb érdekét.²⁵

ABBÓL FŐZÜNK, AMINK VAN

Az ügy az örökbefogadás hatályos szabályozásával és az esettel kapcsolatban is számtalan kérdést vet fel, kezdve onnan, hogy miért kell egyedülállónak címkézni embereket, akik nem azok; mi garantálja, hogy a gyermek legjobb érdekét az szolgálja, ha házaspár fogadja örökbe; egészen odáig, hogy hogyan lehetséges, hogy az eljárásban ügyféli státusszal nem rendelkező gyermekvédelmi gyám a hozzájárulását indokolás nélkül visszavonja, és ennek alapját, valamint lehetséges joghatását még a jogorvoslati eljárás során sem firtatja senki. A jelentés ezekre a kérdésekre változó mélységben ugyan, de egyaránt kitér – ez a mostani tanulmány azonban egyedül azt vizsgálja, hogy az Alkotmánybíróság (és az Alkotmánybíróság nyomán az alapvető jogok biztosa) miként viszonyul az Alaptörvény L) cikkének (1) bekezdéséhez, és milyen következtetés vonható le mindebből.

A jelentés szerint a gyermekvédelmi gyám „önkényes módon, személyes értékrendje alapján az Alaptörvény szövegére, annak alkotmányosan nem értelmezhető tartalmú egyéni értelmezésére támaszkodva” hozott döntést. Az alapvető jogok biztosa szerint, noha az Alaptörvényben szereplő alapjogi normákat „a jogalkalmazók sem hagyhatják figyelmen kívül”, mindez „nem vezethet saját belátáson alapuló érveléshez és értelmezéshez”, egyebek mellett azért sem, mert Magyarországon az Alaptörvény mindenkire nézve kötelező értelmezésének forrása csak az Alkotmánybíróság lehet, és az egyes jogalkalmazók értelmezése „nem mehet szembe az Alkotmánybíróság álláspontjával”.²⁶

A gyermekvédelmi gyám (vagy aki „felülről” szólt általa) mindenesetre valahogy értelmezte az Alaptörvény L) cikkét, tette pedig mindezt nem *erga omnes* hatállyal, azaz mindenkire kötelezően, hanem kizárólag magának. Az alapvető jogok biztosa szerint az Alkotmánybíróság eddigi gyakorlatából már a napnál is világosabb, hogy a gyermekvédelmi gyám értelme-

zése nem volt helyes. Vessünk is akkor egy pillantást erre a gyakorlatra.

Az ombudsman érvelésében a testület gyakorlatából elsőként a 1097/B/1993. AB határozatot hívja fel, melyben az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a család alkotmányos védelme nemcsak a házasságon alapuló családra, hanem a szociológiai értelemben vett családi életre is vonatkozik, érvelését pedig túlnyomórészt a 43/2012. (XII. 20.) AB határozatra alapítja, mely kimondja: az Alaptörvény L) cikkéből nem következik, hogy az egymás gyermekeiről gondoskodó és őket felnevelő élettársaknak a tágabb, dinamikusabb szociológiai családfogalomba tartozó, azonos célra irányuló, kölcsönös gondoskodáson alapuló, tartós érzelmi és gazdasági életközösségére ne vonatkozna ugyanúgy az állam intézményvédelmi kötelezettsége. Ebben a felfogásban a család egy rugalmas, nyitott, befogadó keret, és a család fennállása sokkal inkább ténykérdés, semmint jogi kérdés.²⁷ Itt a család nem az, ami illeszkedik az alkotmányozó által meghatározott formulába, hanem a család valami, amire az alkotmányozó formulájának illeszkednie kell. Ez az attitűd rokonságban áll az Emberi Jogok Európai Bíróságának családeértelmezésével,²⁸ és benne rejlik ugyanaz a felismerés, amelyet az ENSZ Gyermekjogi Bizottsága ajánlásaiban rendszeresen említ: azazhogy nincsenek olyan megoldások és merev formulák, amelyek minden helyzetre mechanikusan alkalmazhatók, és amikor bármilyen formában gyerekek sorsáról kell döntenet, ott az egyéni bánásmód elvét kell érvényesíteni.

22 ■ A jelentés 27. oldalán idézi: American Psychological Association (2005): Lesbian & Gay Parenting. <http://www.apa.org/pi/lgbt/resources/parenting.aspx>

Hasonló következtetésekre jutott: Laura Benkov: *Reinventing the Family – The Emerging Story of Lesbian and Gay Parents*. Crown Publishers, New York, 1994.; David K. Flaks et al: Lesbians Choosing Motherhood: A Comparative Study of Lesbian and Heterosexual Parents and Their Children. *Developmental Psychology*, 31 (1994), 105–114. old. Wardle egyike azoknak a ritka megszólalóknak, akik – létezésének elismerése mellett – megalapozatlannak tartják ezt a szakmai konszenzust, vö. Lynn D. Wardle: The Potential Impact of Homosexual Parenting on Children. *University of Illinois Law Review*, 1997. 833–919. old.

23 ■ A jelentés 14. oldalán hivatkozik a diszkriminációnak az Alaptörvény XV. cikkének (2) bekezdésében rögzített tilalmára és az Alkotmánybíróság 42/2012. (XII. 20.) AB határozatában kifejtett álláspontjára, miszerint az Alaptörvény XV. cikke a korábbi alkotmányhoz képest változatlan tartalommal tartja fenn az egyenlőség általános követelményét.

24 ■ Az Európa Tanács tagjaként Magyarországot is érinti a Miniszteri Bizottság CM/Rec(2010)5. sz. ajánlása a tagállamok számára a szexuális irányultság, illetve nemi identitás alapján történő diszkrimináció leküzdését célzó intézkedésekről. <http://igazsagugyiinformaciok.kormany.hu/download/c/fd/30000/CM-Rec-2010-5-ajanlas.pdf>

25 ■ Nati sorsa egyébként a konkrét ügy alakulásától függetlenül rendeződött. Elszakítása Adriennától és párjától a gyermeket pszichésen traumatizálta (4. old.). A trauma miatt várni kellett azzal, hogy egy újabb örökbefogadási eljárás megindítható legyen, idén tavasszal azonban egy újabb eljárás Nati sikeres örökbefogadásával zárult (8. old.).

26 ■ AJB-485/2017., 20. old.

27 ■ Dombos Tamás – Polgári Eszter: Zavaros progresszió. Az Alkotmánybíróság a családok védelméről szóló törvényről.

Ezt a viszonyulást elnézve, és összevetve az Alaptörvény jelenleg hatályos L) cikk (1) bekezdésével, a család jelentésének két párhuzamos valósága tárul fel – az egyik a nemzetközi és európai sztenderd felé kacsintgató Alkotmánybíróság és egy egészen másik, az alkotmányozó értelmezésében. Sajnálatos módon ez a párhuzamosság időben azonban nem teljesen érvényesül. Az alapvető jogok biztosa magától érteendő természetességgel hivatkozik az Alkotmánybíróságnak a családfogalom körében idézett határozataira, megelégedve annnyival, hogy „az Alaptörvény vonatkozó rendelkezéseinek szövege az Alaptörvény Negyedik Módosításának hatályba lépését követően továbbra is nagyrészt megegyezik az Alkotmányban foglaltakkal”.²⁹ Hogy „nagyrészt” megegyezik, azt nehéz is volna vitatni, ugyanakkor az Alaptörvény családokra vonatkozó normatartalma az Alkotmányhoz és a Negyedik Módosítást követően az Alaptörvény eredeti szövegéhez képest is jelentősen változott. A 43/2012. (XII. 20.) AB határozat esetében a helyzet különösen pikáns, hiszen a határozatban az Alkotmánybíróság által alkotmányellenesként megsemmisített Cstv. családfogalma a Negyedik Módosítás óta nemhogy nem Alaptörvény-ellenes, hanem szövegszerűen az Alaptörvény részévé vált. Mindezt nehéz lenne másként értelmezni, mint az alkotmányozó tudatos szakításaként az Alkotmánybíróság családfogalommal kapcsolatban kifejtett elképzeléseivel. Másképpen fogalmazva: noha az Alaptörvény szövege az emberi méltóság, egyenlő bánásmód és a gyermekek jogai szintjén lényegileg a korábbi Al-

kotmánnyal megegyező védelmet biztosít, a családfogalom Alaptörvénybe iktatása az Alaptörvényen belülről áll szemben ezekkel az alapjogokkal.

Az Alkotmánybíróság az L) cikk (1) bekezdését a családfogalom kodifikációja óta egyetlenegy esetben érintette többé-kevésbé érdemben. Noha a 14/2014. (V. 13.) AB határozat kerüli a karakán megfogalmazásokat, az egész döntés azt a benyomást kelti, hogy az Alkotmánybíróság a változások ellenére is próbál legalább a lehetőségek határáig az európai sztenderd felé fordulni, és feltett szándéka, hogy összeegyeztesse a családfogalmat az összeegyeztethetlennel – az Alaptörvény diszkriminációt tiltó és a gyermek jogait védő rendelkezéseivel.

KRITIKA HELYETT

A jelentést olvasva határozott a benyomás, hogy az ombudsman is érzi, a Negyedik Módosítás kirántotta a szőnyeget az eddig lassú, de folyamatos fejlődést mutató alkotmánybírói gyakorlat alól. Az alapvető jogok biztosa hosszasan idéz az európai folyamatokra jól rezonáló kommentárirodalomból és a Szakértői Javaslatból,³⁰ érzékelhetően azzal a szándékkal, hogy az Alaptörvény L) cikke által okozott károkat a lehető legkisebb mértékűre szorítsa.

A jelentés maga is értelmezi a család fogalmát, de nem az Alaptörvény L) cikke, hanem az európai sztenderd alapján. Erőfeszítése emberileg példaeértékű. A jogalkalmazó „abból főzhet, amije van”, márpedig ebben az esetben az Alaptörvényt nem lehet kihagyni a hozzávalók közül. Fájón nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az új Polgári Törvénykönyv tervezetéhez készült Szakértői Javaslat, vagy a Ptk. Kommentárja, legyen szakmailag bármilyen színvonalas is, nem fogja felülírni a jogforrási hierarchia csúcsáról árnyékot vető Alaptörvényt, az Alkotmánybíróság közepesen lelkes alapjogvédő tevékenysége pedig nem sokáig lesz elég arra, hogy ellenálljon az európai és a hazai alapjogvédelmi sztenderd széttartó folyamatainak.

Az Alaptörvény L) cikk (1) bekezdésének az Alkotmánybíróság alkotmányértelmezésével tudatosan szakító szövegezése alapján a jogalkalmazóra nehezedő felelősségtől mentesen, mintegy tét nélkül kimondhatjuk, hogy a gyermekvédelmi gyám jól látta: az Alaptörvény értelmében Nati, Adrienn és Szilvia nem család. Natinak, amennyire tudjuk, *szerencséje volt*, végül lett családja. Kettőt viszont még két éves kora előtt elveszített – ebből egyet az Alaptörvény vett el tőle. □

Fundamentum, 2013. 1. szám, 60. old. A cikk az alkotmánybírói gyakorlat számos ellentmondására rámutat, ugyanakkor a 43/2012. (XII. 20.) AB határozatra előrelépésként tekint az Alkotmánybíróság korábbi álláspontjához képest, mely, ha nem teljes következetességgel is, de hajlamos volt a gyermekek nevelésére a család fennállásának feltételeként tekinteni [154/2008. (XII. 17.) AB határozat].

28 ■ *Marckx v. Belgium*, judgment of 13 June 1979, Application no. 6833/74.; *Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the UK*, judgment of 28 May 1985, Application no. 9214/80; 9473/81; 9474/81. A *Schalk and Kopf v. Austria* ügyben az Emberi Jogok Európai Bírósága kimondta, hogy a stabil de facto kapcsolatban együtt élő azonos nemű pár életközössége a „családi élet” fogalma alá tartozik, ugyanúgy, mint ahogy egy azonos helyzetben lévő külön nemű pár esetében történne. (*Schalk and Kopf v. Austria*, judgment of 24 June 2010, Application no. 30141/04, par. 94.) Lukashovich cikkében az ügy jelentőségét értékelve egy új európai családról ír, és álláspontja szerint az EJEB indoklása előrevetíti, hogy a Bíróság, érzékelve a növekvő európai konszenzust, egyre közeledik az azonos nemű párok házasságkötéshez való jogának elismeréséhez: Vasily Lukashovich: Egy új európai család. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának Ítélete a Schalk és Kopf kontra Ausztria esetében. *Fundamentum*, 2010. 3. szám, 123. old.

29 ■ AJB-485/2017, 11. old.

30 ■ A jelentés 15. oldala hosszasan idézi és elemzi a családfogalom rugalmas értelmezése mellett álló szakirodalmi forrásokat: Weiss Emília: A törvény célja. In: Petrik Ferenc (szerk.): *A családjogi törvény magyarázata*. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1988. 24. old.; Kőrös András: A családjog alapelvei. In: uő: *A családjog kézikönyve I.* HVG-Orac, Bp., 2007. 12. old.; Kőrös András: *Alapelvek*. In: uő (szerk.): *Az új Ptk. magyarázata. III/VI.* HVG-Orac, Bp., 2013. 25. old.; Vékás Lajos (szerk.): *Szakértői Javaslat az új Polgári Törvénykönyv tervezetéhez*. CompLex, Bp., 2008. 396. old.

PIO ATYA ÉS GEMMA GALGANI LEVELEI

PLÁGIUM VAGY LELKI AZONOSULÁS?

Pio da Pietrelcina (1887–1968), vagyis Pio atya, vagy ahogy a világon ismertté vált: Padre Pio a XX. század legismertebb és legnépszerűbb szentje. Olaszországban kevés olyan katolikus templom van, ahova ne került volna be kegyképe vagy szobra. II. János Pál pápa 2002-ben avatta szentté, de az ereklyéit őrző dél-olaszországi, apuliai kapucinus kolostort, a San Giovanni Rotondót már évtizedek óta zarándokok milliói keresik fel évente.

Padre Pio népszerűségének központi forrása, hogy stigmatizált volt: miután testén 1918 szeptemberében csodás módon megjelent a keresztre feszített Krisztus öt vérző sebe, e sebeket egy fél évszázadon át, majdnem egészen haláláig hordozta. A természetfeletti okokra visszavezetett stigmatizáció csodája először Assisi Szent Ferenc alakjához kapcsolva jelent meg a középkori kereszténységben (1224), mint a Krisztus szenvedéseivel való azonosulás leglátványosabb formája. Minthogy a teológiai magyarázat szerint Krisztus az emberiség bűneinek megváltása érdekében szenvedte el a kereszthalál kínjait, Szent Ferenc stigmatizációja egyúttal azt is jelentette, hogy ezáltal ő is részt vállalt a megváltás művében.¹ Bár a ferences rend hosszú ideig ragaszkodni próbált ahhoz, hogy ez a csoda egyedül az ő – „másik Krisztusnak” tekintett – rendalapítójukkal történt meg, napjainkig több mint négyszáz stigmatizált lépett a nyilvánosság elé a kereszténységben. Közöttük Padre Pio az egyik legismertebb, aki a ferences rend kora újkori reformághoz tartozott, és pályafutása során sokan egy „új Szent Ferencet” láttak benne.

A néhány kiválasztott misztikus testén megjelenő stigmák a legmegdöbbentőbb csodák közé tartoznak: látható bizonyosságot kínálnak Isten létéről és arról, hogy az odaadó tisztelet révén néhány hívó érdemesé válhat arra, hogy osztozzon Krisztussal a szenvedésében (ténylegesen, saját testében átvállalva annak egy részét) és egyúttal a megváltó szerep dicsőségében is részesüljön. Nem véletlen, hogy ezt sokan, a hívők között is, már Szent Ferenc óta szentségtörésnek tartották. A stigmatizációk történetét végigkísérte a kétely, a kritika, a csalást kiáltó vádaskodás.

A Padre Pio stigmái körül kialakult vita az egyik leghevesebb volt e polémiák közül. Mielőtt Pio atya leveleiről és a körülötte kialakult plágiumvitáról írnék, érdemes néhány szóban bemutatni ezt a történetet, amelyről a közelmúltban magyarul is megje-

KLANICZAY GÁBOR

lent egy részletesen dokumentált könyv: *Vizsgálat Pio atya ügyében*.

Vatikáni titkos akták. Meglepő tények Pio atyáról címmel (érthetetlen módon a könyv összeállítója, a jeles egyháztörténészként is működő apuliai pap, Francesco Castelli neve nem szerepel a könyv borítóján vagy belsejében, csak az apróbetűs kolofonban bukkann fel mint „a fordítás alapjául szolgáló” mű szerzője).²

Francesco Forgione egy közép-olaszországi faluban, Pietrelcinában született 1887-ben, sokgyermekes szegény családban. Kisgyerekként olyan nagy benyomást tett rá egy nagy szakállú kapucinus barát prédikációja, hogy elhatározta, belép a rendbe, amit 16 éves korában, 1903-ban meg is tett, ekkor vette fel, szerzetesként a Pio nevet. Pio furcsa szerzetes volt: több mint egy évtizeden keresztül súlyos betegségeire hivatkozva sorozatosan felmentést kért és kapott az alól, hogy egyik vagy másik kapucinus rendházba beköltözzön, és külön engedéllyel otthon maradt falujában. Teológiai tanulmányokat folytatott, és ezek végeztével 1910-ben pappá szentelték. Az első világháború alatt több ízben behívták katonának, de ingatag egészségi állapota miatt a katonai szolgálat alól is felmentést kapott. 1916-ban a Foggia melletti hegyvonulat, a Monte Gargano oldalában fekvő San Giovanni Rotondo rendházba költözött, és élete végéig ott élt.

Pio atya betegségei már 1910 óta természetfeletlinek tartott megnyilvánulásokkal keveredtek: ördögi megpróbáltatásokra, éjszakai démoni támadásokra panaszkodott, másrészt látomásai voltak arról, több ízben, hogy megkapta Krisztus szent sebeit, melyek a kérésére láthatatlanok maradtak. (Ez emlékeztet a késő középkori misztikus, Sienai Katalin kívülről

1 ■ Klaniczay Gábor: Az emberi test mint kép a szenvedő Krisztusról: a stigmatizáltak. *BUKSZ*, 26 (2014. tavasz), 1. szám, 34–44. old.

2 ■ *Vizsgálat Pio atya ügyében. Vatikáni titkos akták. Meglepő tények Pio atyáról*. Ford. Tekulics Judit. Etalon, Bp., 2016. Eredetije: Francesco Castelli: *Padre Pio sotto inchiesta. L'autobiografia segreta*. Ares, Milano, 2008. A legjobb történeti feldolgozás Padre Pio életéről: Sergio Luzzatto: *Padre Pio. Miracoli e politica nell'Italia del Novecento*. Einaudi, Torino, 2007.

3 ■ *Vizsgálat Pio atya ügyében*, 259–260. old.

4 ■ *Uo.* 178. old.

5 ■ *Uo.* 260. old.

6 ■ *Uo.* 99–101. old.; Luzzatto: *Padre Pio*, 126–132. old.; Francesco Castelli: *Padre Pio e il Sant'Uffizio (1918–1939). Fatti, protagonisti, documenti inediti*. Studium, Roma, 2011. 62–63. old.

7 ■ Castelli: *Padre Pio e il Sant'Uffizio*, 40–42. old.

láthatatlan stigmáira, ami a történelem folyamán többtucatnyi követőre lelt a stigmatizáltak körében.) Újabb, még drámaibb jelenések nyomán viszont 1918. augusztus 5-én Pio atya úgy érezte, hogy egy „titkzatos lény” tüzes törrel átdöfte a szívét (hasonlóan Avilai Szent Teréz „transzverberációjához”), majd szeptember 20-án a következő történetről számolt be:

„...a kóruspadban imádkoztam, miután a szentmiseáldozatot bemutatam. Akkor egy édes álomhoz hasonló érzés ragadt el engem. Külső és belső érzékeim, lelkem leírhatatlan nyugalmat éltek át. Körülöttem és bennem teljes csend honolt, hatalmas békesség áradt szét egész bensőmben, semmit sem érzékelttem a körülöttem lévő világból. Egy pillanat alatt minden megszűnt létezni körülöttem. S ebben a pillanatban feltűnt előttem egy rejtélyes személy, olyan, mint akit augusztus 5-ének estéjén láttam, csak azzal a különbséggel, hogy e személy kezén, lábán és oldalán vér csorgott le. E látvány megrémített. El sem tudom mondani, mit éreztem akkor. Úgy éreztem, menten meghalok, és bizonyára úgy lett volna, ha az Úr nem sietett volna lelkem segítségére, és nem erősítette volna meg szívemet, amely majd kiugrott a helyéről. A jelenés ekkor eltűnt, és észrevettem, hogy kezemet, lábamat és mellkasomat valamely rejtélyes tárgy lyukasztotta át, és a sebhelyekből vér csöpögött. Gondolják csak el azt a kint, amelyet akkor átéltem, és amelyet azóta majd minden nap megtapasztalok. A szívemen lévő sebből állandóan szivárog a vér, különösen csütörtök estétől szombat reggelig...”³

Három évvel később, a nagy feltűnést keltő stigmák ügyében elindult inkvizíciós vizsgálat során tett tanúvallomásaiban Pio atya ugyanerről a következőképp számolt be:

„...a szentmise után, a kóruspadban az előírt hálaadást végeztem, amikor hirtelen heves remegés fogott el, majd végtelen nyugalom érzése töltött el. Ekkor megláttam a mi Urunkat, amint a kereszten függött. Először észre sem vettem a keresztet. [...] Nyilvánvaló volt számomra, hogy nagyon szenved, és szándékában áll szenvedéseiben másokat is részesí-

teni. Arra kért, hogy vegyek részt szenvedéseiben és elmélkedjek rajta, ugyanakkor munkálkodjak minden erőmmel embertársaim üdvösségén. Ezután nagy együttérzés és szomorúság töltött el Megváltónk szenvedései iránt, és megkérdeztem Tőle, mit kell tennem. A Hang e szavakat mondotta: »szenvedéseim részesévé teszek téged«. Ezt követően a jelenés eltűnt, én újra magamhoz tértem. Esméletemnél voltam, és ezeket a sebeket pillantottam meg testemen, amelyekből friss vér csepegett...”⁴

Pio atyát, lelki vezetőjének Benedetto atyának írt levele szerint a „külső jelek jelenléte leírhatatlanul és kibírhatatlanul felkavarja és megalázza”.⁵ A csoda híre azonban futótűzként terjedt, a távoli falut és benne a kolostort hamarosan zarándokok, hívők, kíváncsi újságírók tömege leperte el. A magasabb egyházi és világi hatóságok tartózkodóan fogadták a hírt, és a lelkes hívek csodákról beszámoló csoportja mellett a helyi lakosok egy csoportja a középkorias babonáság feléledésére és szemfényvesztésre panaszkodott. A foggiai patikus feljelentő levelet írt az egyházi hatóságoknak, hogy Pio atya rendszeresen – és titokban – fertőtlenítő gyógyszerkészítményeket (fenolsavat, más néven karbolsavat, jódtinktúrát, majd veratrint) szerzett be tőle, amelyek hozzájárulhattak a sebek állandóvá tételéhez.⁶

A rend felkérésére több orvosi vizsgálat foglalkozott Padre Pio sebeivel: két odaadón hívó orvos, Luigi Romanelli és Giorgio Festa részletes jelentésükben kiálltak amellett, hogy „természetes okokkal nem lehet magyarázni Pio atya sebeit”, tehát azok természetfeletti eredetűek. Egy világiasabban gondolkodó harmadik doktor, Amico Bignami viszont úgy vélekedett, hogy a sebek dermatológiai eredetűek, amelyeket azután a fertőtlenítő folyadék használata alakított stigmaszerűvé, a kézfejek sebeihez mintegy „hozáadva” a lábfejen találhatóakat, és azt javasolta, hogy tiltsák meg Pio atyának e szerek használatát, és helyezzenek kezeire egy hétre lepecsételt kötést. (E kísérlet azonban nem hozta meg a várt cáfolatot, az egy hét múltán kibontott kötésből kikerülő sebek hevesen vérezni kezdtek.)⁷

A legélesebb vitát egy tekintélyes ferences barát, Agostino Gemelli robbantotta ki, aki a Szentszék megbízásából rövid látogatást tett San Giovanni Rotondóban, és Padre Pio stigmáiról nagyon negatív benyomásokat szerzett. Gemellinek orvosi és pszichológusi végzettsége is volt, ő volt a milánói és római Sacro Cuore katolikus egyetem alapítója. Ekkor már évek óta foglalkozott Szent Ferenc stigmáinak és általában a csodahitnek a magyarázatával, többször igen kritikus véleményt fogalmazva meg a „hamis misztikusokról”. Padre Pióról készített szakvéleményében leszögezte, hogy „a misztikus spiritualitás semelyik jellegzetes vonását nem találta meg benne”, szerinte Pio „egy szülőkórú, pszichológiailag terhelt személyiség, monoton gondolkodásmóddal”. Lelki vezetője, „Benedetto atya szuggesztíói akarva-akaratlanul hisztérikus reakciókat produkáltak ebben a zavarodott személyiségben.”⁸ Gemelli független kórházi orvosi vizsgálatot javasol a rejtélyek tisztázására, és azt tanácsolja, hogy Piót válasszák el az őt befolyásoló lelki vezetők és a lelkes hívek szűk csoportjától.

Ennek a véleménynek nyomán, amelyet a környező vidék több magas rangú egyházi embere, például Pasquale Gagliardi manfredóniai érsek is osztott, hosszan elhúzódó inkvizíciós vizsgálat indult Padre Pio stigmáiról. Francesco Castelli magyarul is olvasható, az inkvizíciós vizsgálat hivatalos jelentéseiből és tanúvallomásaiból készített dokumentum-összeállítása érdekes képet ad arról, hogyan vitatkoztak az 1920-as évek olasz egyházi emberei a racionális kritika érveivel, hogyan szembesült a csodahit és a kétely a modern világgal.

Padre Pio népszerűsége a hivatalos egyházi ellenérzések ellenére (vagy épp ezért) töretlenül emelkedett. A sikeres prédikátorhoz, odaadó gyóntatóhoz, az első stigmatizált paphoz, „Krisztus földi másához” a helybeliek többsége szenvedélyesen ragaszkodott. Népfelkeléssel fenyegetve megghiúsított minden olyan kísérletet, amely egy másik, távoli kolostorba próbálta volna száműzni az egyház számára kényelmetlenül nagy hírverést okozó barátot. Mind ebben a zaklatott politikai helyzet is szerepet játszott: a háború utáni években heves összeütközés volt Olaszországban az előretörő szocialista baloldal és az ugyancsak felemelkedő fasiszta mozgalom hívei között. San Giovanni Rotondo a szocialisták választási győzelme után 1920 októberében a „vörösök” és a „Krisztus merész csapata” (Arditi di Cristo) néven szerveződő fasiszták utcai összecsapásának és egy 11 halálán áldozatot követelő rendőrsortűznek a színtere lett (melynek áldozatai mind a baloldali tüntetők közül kerültek ki).⁹ A kapucinus rendháztól pár száz méterre zajló összecsapásokban a barátok semmilyen formában nem vettek ugyan részt, de utólag többen vádolták Padre Piót, hogy néhány nyilvános gesztussal (például azzal, hogy stigmatizált kezével áldást osztott a jobboldali frontharcosok zászlaira) az „Arditi di Cristo” mozgalmát támogatta.¹⁰

Az inkvizíciós vizsgálatok végül is eredmény nélkül függőben maradt. Padre Piótól 1923-ban megvonták a jogot, hogy misét celebráljon és gyóntasson, és előírták, hogy teljesen zárkózzon el a nyilvánosságtól. Pio atya körül ugyanakkor kialakult a hívők lelkes és energikus csapata, mely folyamatos küzdelmet folytatott a stigmatizált lelki vezető rehabilitálásáért, olykor fenyegetésekkel kényszerítve megátalkodásra Pio ellenfeleit az egyházi hierarchiában. Alkalmanként sikerült elérniük, hogy enyhítsenek az inkvizíció korlátozó rendszabályain, majd néhány évre megint érvényesült a vatikáni hierarchia ellenszenvé. Az elhúzódó vizsgálat, további orvosi szakvélemények nyomán 1926-ban a ferences orvos-professzor, Agostino Gemelli újabb, részletes kritikai értékelést készített, melyben a következő indulatos véleményt fogalmazta meg: „Padre Pio a Szent Ferencéhez hasonló sebeket maga produkálta, öntudatlanul és szuggesztíó hatására. Fenntartom, hogy Padre Pio pszichopata, bár egyelőre nem tudom pontosabban jellemezni e pszichopátia fajtáját és természetét.”¹¹

A harmincas évek derekától azonban Padre Pio háborítatlanul folytathatta egyre szélesebb köröket elérő tevékenységét, és 1941-ben teljesen rehabilitálták. Zarándokok ezrei keresték fel az apuliai kopár sziklás hegyen épült kolostort, kigyóztak a sorok oda, ahol Pio atya szinte éjjel-nappal gyóntatott. Szerzetessége drámaian népszerűvé tette, hogy a kezén a stigmától átvért kötéssel emelte magasba a szent ostyát: Krisztus testét. Egy másik népszerű kezdeményezése az „imaköröknek” nevezett testvérületek

8 ■ Angelo Maria Mischitelli: *Padre Pio e il caso Gemelli*. Ammiski, Roma, 2009. 108–109. old.

9 ■ Luzzatto: *Padre Pio*, 240–275. old.

10 ■ Mario Guarino: *Beato impostore. Contro storia di Padre Pio*. Kaos edizioni, Milano, 1999. 55–63. old.

11 ■ Uo. 196–197. old.; Luzzatto: *Padre Pio*, 186–190. old.; Castelli: *Padre Pio e il Sant'Uffizio*, 49–68. old.

12 ■ Luzzatto: *Padre Pio*, 347–357. old.

13 ■ Jan Margry: Merchandising and sanctity: The invasive cult of Padre Pio. *Journal of Modern Italian Studies*, 7 (2002), 88–115. old.

14 ■ Melchiorre da Pobladora – Alessandro da Ripabottoni: *Padre Pio da Pietrelcina. Epistolario*. 4. vol. Edizioni «Padre Pio da Pietrelcina», San Giovanni Rotondo, 1975–1984.; Gerardo Di Flumeri: *Le stigmate di Padre Pio da Pietrelcina. Testimonianze – Relazioni*. Edizioni «Padre Pio da Pietrelcina», San Giovanni Rotondo, 1984.; Uő (cur.): *Atti del convegno di studio sulle stigmate del servo di Dio Padre Pio da Pietrelcina* (San Giovanni Rotondo, 16–20 settembre 1987). Edizioni «Padre Pio da Pietrelcina», San Giovanni Rotondo, 1988.; Luigi Peroni: *Padre Pio da Pietrelcina*. Borla, Roma, 2002.; Emanuele Brunatto: *Padre Pio. Mon père spirituel. Le destin extraordinaire du premier fils spirituel du stigmatisé*. L'Orme Rond, Bry-sur-Marne, 2012.; Cleonice Morcaldi: *Elettem Pio atya közelében. lelki napló*. Ford. Tekolics Judit. Etalon, Bp., 2012.

15 ■ *Pio atya levelei. Egy misztikus szent vallomása lelki vezetőihez*. I. A szent sebhelyek. II. Jézus társa a szenvedésben. MECS Családközösségek, Bp., 2008.

16 ■ Giandomenico Mucci, S.I.: Santa Gemma Galgani e San Pio da Pietrelcina. Plagio o identificazione? *La Civiltà Cattolica*, 154 (2003), 5 aprile, 362–369. old.

17 ■ Rudolph M. Bell – Christina Mazzoni: *The Voices of Gemma Galgani. The Life and Afterlife of a Modern Saint*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 2003.

18 ■ *Pio atya levelei*, 28–29. old.

szervezése volt, szerte a világon. Legnagyobb szabású vállalkozása a második világháború után bontakozott ki: hívei segítségével adományokat gyűjtött, majd 1947 és 1956 között megépíttette San Giovanni Rotondóban a kapucinus rendház mellett az orvosi szempontból igen elmaradott vidék legnagyobb és legkorszerűbb kórházát, mely a „Szenvedések enyhítésének háza” (Casa sollievo delle sofferenze) nevet kapta.¹²

Padre Pio egészen 1968. szeptember 23-án bekövetkezett haláláig igen népszerű maradt, nemcsak Olaszországban, de külföldön is. Egyes pápák, mint XXIII. János (1958–1963), újfent gyanakvással és ellenszenvvel szemlélték a stigmatizált barát népszerűségét, mások, mint VI. Pál (1963–1978) és mindezekelőtt II. János Pál (1978–2005), kultuszának, majd szentté avatásának lelkes előmozdítói lettek. Az utóbbi, aki már 1947-ben, fiatal papként is elzarándokolt Padre Pióhoz Lengyelországból (aki megígérte neki, hogy egy nap övé lesz „a legmagasabb tisztség az Egyházban”), 1999. május 2-án boldoggá, majd 2002. június 16-án szentté avatta. Ezt melegen támogatta fő tanácsadója, Joseph Ratzinger bíboros, aki XVI. Benedek néven utódja lett (2005–2013), és a kultuszt felkarolta Ferenc pápa is, aki 2015-ben egy nagyszabású, milliokat megmozgató szertartás keretében Pio atya ereklyéit ünnepélyesen Rómába utaztatta, hogy a hívek a Szent Péter-bazilika előtt tiszteletüket tephessék Szent Piusz egy héten át kiállított koporsójánál.

Pio atya kolostora az apuliai San Giovanni Rotondóban már életében igen népszerű zarándokhely lett – a helyi krónikák szerint hosszú élete folyamán 1 200 000 hívőt gyónatott meg, szinte éjjel-nappal gyónatószekében ülve. Ez a népszerűség a halála után is megmaradt, a szentté avatás nyomán pedig elképesztő méreteket öltött. A hajdan elszigetelt kis kapucinus kolostor mellé előbb egy nagy templom épült, majd a szentté avatáskor egy hatalmas bazilika, melynek tervezője az egyik leghíresebb olasz építész, aki a párizsi Beaubourg tervezésében is részt vett, Renzo Piano volt. E szent helyeket, melyekhez a hatalmas kórházépület és a kegytárgyakat árusító piac is hozzákapcsolható, ötszázalagos és szerényebb szállodák, turistairodák sokasága veszi körül, az eseményeket a 24 órán át sugárzó Padre Pio TV és a „Padre Pio hangja” (*Voce di Padre Pio*) elnevezésű rádió támogatja. Pio kultusza lett nap-

jainkra a legsikeresebb és legnépszerűbb szentkultusz Olaszországban.¹³ A helyi kiadók sorra jelentetik meg a könyveket – visszaemlékezéseket, történeti elemzéseket, tudományos konferenciákat Pio atya személyéről, írásairól, stigmáiról.¹⁴

Épp egy ilyen kiadvány, Pio atya – részben magyarra is lefordított – levelei¹⁵ körül tört ki egy kisebbfajta botrány, nem sokkal Pio atya szentté avatása után, 2003-ban. Az ekörül kialakult vita adta

az apropót arra, hogy Pio írásairól a *BUKSZ*-ban is beszámoljunk. Egy jezsuita egyháztörténész-professzor, Giandomenico Mucci megjelentetett egy cikket a *La Civiltà Cattolica* című folyóiratban, melyben kimutatta:

„San Pio da Pietrelcina leveleskönyvének első kötetében, mely lelki vezetőivel 1910 és 1922 között folytatott levelezését gyűjti össze, van tíz levél, melyekben hosszabb részek szent Gemma Galgani (1878–1903) leveleskönyvéből

és egyéb írásából lettek átmásolva, anélkül hogy erre hivatkozott volna. Ezek közül a levelek közül Pio nyolcat Agostino da San Marco in Lamis atyának (1880–1963), kettőt pedig Benedetto da San Marco in Lamis atyának (1872–1942) írt.”¹⁶

Mucci pontos táblázatot közöl a népszerű XIX. század végi olasz misztikus Gemma Galgani¹⁷ és Pio atya írásainak azonos részeiről, és utána kísérletet tesz ennek a „váratlan jelenségnek” a magyarázatára: „Miért használja saját lelkiállapotának bemutatására egy szent egy másik szent leveleinek másolatát? Hogy elkerüljük azt, hogy plágiumról beszéljünk, a jelenség pszichológiai dimenzióiból kell kiindulni.” Mucci bemutatja ezek után, hogy az a három év, melynek során a 23–25 éves Pio e leveleket írta, a fiatal szerzetes súlyos lelki válságának az éveit voltak: a családján belüli problémák (húga, Pellegrina leányanya lett) s az ebből kialakuló konfliktus megakadályozta, hogy szerzetesi fogadalma jegyében rendházba vonuljon. Nem hagyta ott ebben a helyzetben családját. Ugyanezekben az években számol be először az egyelőre láthatatlan, de fájdalmas stigmáiról: 1911. szeptember 8-án írt levele leírja: „Mindkét tenyerem közepén megjelent egy kis piros folt, akkora, mint egy pénzdarab, és a piros folt közepén heves, nyílaló fájdalmat éreztem...”¹⁸

Több jel is arra mutat, hogy a stigmatizáció jelensége Szent Ferenc nagy hatású példája mellett épp Gemma Galgani mintája miatt kezdte el foglalkoztatni Piót: a luccai misztikus 1899-es stigmatizációjának

híre nagy visszhangot keltett a kortárs katolicizmusban, különösen azután, hogy Gemma négy évvel később, 25 éves korában elhalálozott. 1909-ben jelent meg Gemma Galgani levelezése lelki atyjával, Padre Germanóval,¹⁹ s ez hamarosan Pio egyik kedves olvasmánya lett. Erről tanúskodik az is, hogy 1910 után Gemma mondatai, sőt élményei, látomásai több alkalommal felbukkannak Pio két lelki vezetőjéhez írt leveleiben: Pio ugyanazokkal a szavakkal számol be arról, hogy milyen éjszakai jelenései voltak Szűz Máriáról és Jézusról, hogyan társalkodott velük, mint példaképe, Gemma Galgani. Álljon itt két példa, melyek filológiai egybeesését Gemma szövegével egy másik jezsuita teológus, Luca Lucchini, Mucci nyomán egy még sokkal részletesebb tanulmányban, egy egész könyvben dokumentálta.²⁰

1912. december 29-én például a következőket írja 111. számú levelében Padre Agostinónak:

„Jézus megengedte, hogy erősebben halljam a hangját a szívemben: »Fiam, a szeretet a szenvedésben ismerszik meg: erősen fogod érezni lelkedben és még erősebben a testedben.« Nem tudom, mit jelentenek ezek a szavak, atyám.”

E szavak mindenesetre szinte szóról szóra megegyeznek Gemma 50. számú, 1900 októberében kelt levelében olvashatókkal – mutatis mutandis: „fiam” (figlio) helyett az eredetiben „lányom” (figlia) áll.²¹ 2013. február 1-jén, 114. számú levelében Pio atya még részletesebben ír a stigmatizáció felé vezető spirituális diszpozíciójáról – ismét csak szó szerint Gemma Galgani „elragadtatásairól” adott beszámolójának szavaival:

„Jézus, amikor tudtomra akarja adni, hogy szeret, szenvedését szokta megismertetni velem: sebeit, töviseit, kínjait. Amikor örömet akar szerezni, eltölti szívemet azzal a lélekkel, amely csupa tűz, és boldogságról beszél; amikor viszont azt akarja, hogy én szerezzek örömet neki, akkor a szenvedéseiről szokott beszélni, és arra hív – kérlelve s ugyanakkor parancsolóan –, hogy testemet szegezzem [a keresztfára] s így enyhítsem szenvedését.”²²

A két olasz teológus e zavaró egyezéseket úgy próbálja magyarázni, hogy a fiatal kapucinus barát a végsőig azonosulni próbált példaképének lelki élményeivel, és amikor ennek eredményeként hasonló tapasztalatai lettek, és ezekről be akart számolni, ezt nem mindig tudta saját szavaival megtenni, s ezért kölcsönvette példaképének szófordulatait. Egy-éle „misztikus szimbiózis” alakulhatott ki kettejük között, írja Luca Lucchini.²³ A Padre Piót mentegető jezsuita szerzők szemében nem minősült plágiumnak az a tény, hogy hivatkozás nélkül kölcsönvette spirituális példaképe, Gemma Galgani szavait, látomás-élményeiről adott beszámolóit – hiszen végső soron a stigmatizáció maga is utánzás, Krisztus szenvedéseinek kegyes célú imitációja.

Padre Pio Gemma Galganival végbement lelki azonosulásának öntudatlan voltára mindenesetre némi árnyékot vet az a tény, hogy miközben Pio leve-

leiben már 1911 óta felbukkantak Gemma Galgani hivatkozás nélkül átvett mondatai, bekezdései, látomásai, 1912. május 2-án Padre Benedettónak írt, 77. számú levelét a következő kéréssel zárja: „Kérnék Öntől egy szívességet: nagy vágyam, hogy olvassam a *Lettere ed estasi della serva di Dio Gemma Galgani* című könyvet, és az ugyanazon Isten szolgálója által írt *L'ora santa* című könyvet. Biztosra veszem, hogy megérti ezt a vágyamat, és beszerzi nekem őket...”²⁴

Ha azt gyanítjuk, hogy Pio ekkor már birtokában volt Gemma leveleinek, akkor könnyen meg tudjuk érteni, hogy egy szigorú kritikusa, Mario Guarino miért „Santo impostore” címmel írt róla könyvet.²⁵ □

19 ■ *Lettere ed estasi della serva di Dio Gemma Galgani*, raccolte dal p. Germano di S. Stanislao passionista. – Tipografia pontificia dell'Istituto Pio 9. Artigianelli S. Giuseppe, Roma, 1909.

20 ■ Luca Lucchini: *Nella comunione dei santi. Santa Gemma Galgani – San Pio da Pietrelcina*. Libreria Editrice Vaticana, Città di Vaticano, 2005.

21 ■ *Pio atya levelei*, 42. old.; Lucchini: *Nella comunione*, 90–91. old.

22 ■ *Pio atya levelei*, 46. old.; Lucchini: *Nella comunione*, 93. old. (Gemma Galgani, *Estasi* 31)

23 ■ Lucchini: *Nella comunione*, 28–32. old.

24 ■ Lucchini: *Nella comunione*, 134. old.

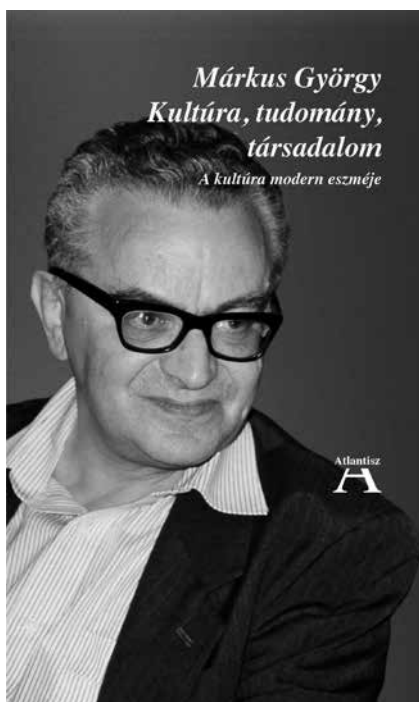
25 ■ Mario Guarino: *Santo impostore*. Kaos edizioni, Milano, 2003.

MÁRKUS TUDOMÁNY-HERMENEUTIKÁJÁRÓL

PLÉH CSABA

Márkus Györgyöt nem ismerem személyesen, ugyanakkor egykori hazai marxista munkásságát¹ is nagyra tartottam mint határozott törekvést a naiv tükrözélmélet meghaladására s egy aktívabb emberkép érvényesítésére, mely akkoriban együtt haladt az észlelés hazai aktivista pszichológiai elképzeléseivel.² Az 1990-es években vagyis egy nemzedékkel ezelőtt megjelent, mintegy hazai visszatérő könyvét³ is úgy értelmeztem, mint ami az új közegbe vitte át kiinduló kérdését, hogyan lehet a lukácsi hagyományban olyan világosnak tűnő elkülönítést mindennapiság, tudomány és művészet közt újraalkotni. Hogyan tekintsünk ma a kontinentális filozófiában oly nyilvánvaló elkülönítésre természet- és humán tudományok között, van-e megismerésmódbeli különlegessége a tudománynak, feszegettem,⁴ nem minden malícia nélkül, azt kiemelve, hogy az angolszász világban mindennapi és tudományos gondolkodás egész arisztokratikus elkülönítése talán kevésbé érvényesül. Márkus György akkoriban e-mailben reflektált megjegyzéseimre, azt hangsúlyozva, hogy megkülönböztetési nem arisztokratikusak, hanem leírók.

Az új, idehaza posztumusz kötetnek⁵ mindezekért csak a korábbi kötetből lényegében szövegszerűen átvett, a természettudomány hermeneutikáját

tárgyaló részére reflektálok (VII. fejezet). Mára ez a kérdés részévé vált Márkus átfogó kultúraelméletének. A „kései Márkus” rendszerében – Rundell és Roberts értelmezése szerint⁶ – a „magaskultúra” komplexumát, amin az újítás igényével fellépő művészetet és tudományt érti, mindig egy kommunikációs keretben, a Szerző–Mű–Befogadó triászban kell értelmeznünk. Ezáltal a szociológiai, értékelméleti és filozófiai elemzés is a teljes folyamattal vagy annak részeivel is foglalkozhat. Márkus mai értelmezésében ezekhez a „magas szférákhoz” hozzátartozik az autonómia. Minden kulturális gyakorlatnak saját normái vannak, és szelektíven reagál a külső impulzusokra, nem csupán azok reaktív lenyomata.

A magaskultúra elvei Márkus értelmezésében világosan elősorolhatók. Nemcsak performatívak, hanem objektíváló tevékenységek is. Nem csupán reprodukтивak, hanem „kreatívak” is, azaz eredeti műveket hoznak létre. A „művek” pedig eszmei objektumok, olyan jelentéskomplexumok, amelyek kapcsolódnak az alapvető emberi értékekhez: a széphez és az igazhoz.

Továbbra is megmarad a kérdés, van-e megismerésmódbeli különlegessége a tudománynak. 120 évvel ezelőtt Dilthey és Ebbinghaus vitájában a természettudomány tűnt stabilnak, s ehhez képest kellett megmutatni, hogy a történelmi megismerés és a humaniorák valami mást tesznek: nem magyaráznak, hanem értelmeznek, ebben a tekintetben hermeneutikusak (a vita mai értelmezéséről lásd a Feest szerkesztette kötetet⁷). Egy évszázad múlva azonban Márkus számára a viszonyítási kiindulópont nem a földhözragadt természettudomány, hanem a hermeneutikus megismerés. A tudomány is szövegeket hoz létre. Ennek szentélyébe (a komoly s nem naiv dolgok szövegszerű világába) beengedhető-e a természetvizsgálat? Márkus egyszerre hermeneutikai, ismeretelméleti és szociológiai elemzésének ez az attitűd a kiindulópontja.

1 ■ Például Márkus György: Az észlelés és a pszichofizikai probléma. *Magyar Filozófiai Szemle*, 12 (1968) 2. szám, 217–299. old.; Márkus György: *Marxizmus és „antropológia”*. 2. kiad. Akadémiai, Bp., 1971.

2 ■ Pléh Csaba: *Pszichológia, szimbolika, diktatúra*. BUKSZ, 1998. ősz, 288–296. old.

3 ■ Márkus György: *Kultúra és modernitás*. T-Twins, Bp., 1992.

4 ■ Pléh Csaba: A tudomány státusza s egy filozófus változásai, no meg kell-e hermeneutika a természettudományoknak? *Pszichológia*, 16 (1996), 461–470. old.

5 ■ Márkus György: *Kultúra, tudomány, társadalom. A kultúra modern eszméje*. Atlantisz, Bp., 2017.

6 ■ John Rundell – David Roberts: György Markus. *Thesis Eleven*, 138 (2017). 1. szám, 114–120. old.

7 ■ Ulfana Feest (ed.): *Historical Perspectives on Erklären and Verstehen*. Springer, New York, 2010.

A szövegszerűséghez kétféle viszonyulás figyelhető meg a bölcsészek és a természettudósok szocializációjában. A humán világ szövegértelmezést tanít, szövegcsinálást kevésbé. A természettudomány viszont úgy tesz, mintha szövegeinek nem lenne értelmezési problémájuk, s hermeneutikája a természetnek feltett kérdés-felelet viszonyra alakulna át (41. pont). Ugyanakkor igen tüzetesen tanítja a szövegek csinálását, azt, hogy hogyan kell bonyolult mondanivalót sztenderdizált cikk formátumba szorítani.

Ez a rendszerező tipológia azonban mára nem kézenfekvő. Ma bizony a bölcsészeknek is meg kell újra tanulniuk írni. Másrészt a hagyományban benne nem élő nagyon is tudja, milyen rendkívüli erőfeszítés kell a magukat kézenfekvőnek vélő természettudományos szövegek megértéséhez.

Márkus érzékeny leleplezést mutat be arról, hogy a természet olvasása és a természet kérdezése, e két jellegzetes önmeghatározó metafora a természettudományban árulkodóan mutatja, hogy a természettudósok emberi viszonyok mintájára kezelik minden dolgukat. Kommunikációs kapcsolatot tételeznek fel a természettel, s állandóan feltételezik, hogy annak jelentése van, mint ahogy embertársaink minden megnyilvánulásának is hajlamosak vagyunk jelentést és szándékot tulajdonítani.

A metaforák leleplezésénél azonban továbbmehetünk. Van egy további fontos új elem. Mára a keményfejú filozófusok világában is az intencionalitás és a jelentés körül forognak a dolgok. Az emberről szóló pozitivistá felhangú kutatásnak is kulcsszavai ma ezek, nemcsak a Heidegger, Gadamer, Ricoeur égisze alatt felnőtteknek. Dennett⁸ itt a mára klaszszikus példa. A szövegek, az élővilág és az emberi artefaktumok közös vonása, hogy értelmezésükhöz valamilyen racionális-intencionális rekonstrukcióhoz fordulunk, a középső esetben például a Teremtőhöz. A dolog ontológiai csavarja természetesen az, hogy nem biztos, hogy igaz ez a rekonstrukció. A különbségekre hivatkozó kör ebben az instrumentális felfogásban bezárul: a humán tudományoknak kiindulópontot jelentő szövegek s a természetben elég érdekes élőlények hermeneutikája meglehetősen hasonló gondokkal küzd.

Márkus elemzésében a modernitás évszázadai során világnézetileg is kettős folyamat ment végbe a természettudományokban (48. pont). A természettudomány elveszítette világnézeti irányító erejét, ugyanakkor a köznapok irányítójává vált. Ebben a bemutatásban azonban Márkus a természettudomány egészét a kísérleti tudományok mintájára képzei el. Nem kezd semmit kísérleti és elméleti természettudomány, kísérletezés és megfigyelés (vö. csillagászat, evolúció) eltéréseivel, vagy akár a matematika és a szokvány természettudományok eltéréseivel. Sok szocializációs (s ha tetszik, hermeneutikai) különbség van pedig itt. S az sem kézenfekvő, hogy a természettudomány mind a részekre bontó viszony, az analitikus közelítés, mind pedig az átfogó elméle-

tek révén valóban elveszítette volna világnézeti erejét. Sok ellenpélda van erre. A számos formájában átfogó hatású evolúciós emberkép ennek jellegzetes esete. A mai kiterjesztett darwinizmusok (etológia, evolúciós pszichológia, neurális darwinizmus) több módon, de mindig igen határozott világnézeti üzeneteket vonultatnak fel, ami nemcsak az egyházak és a teológusok számára kihívás. Megjelenik az egyéni megváltás a kozmikus folyamatban, saját sorsunk kontextusba helyezése, a belenyugvás (ami adaptív, az megmarad, ami nem, az elvész); az optimista evolúció és haladás folytonosságát már J. S. Mill és Russell is hidegen kétségbeejtőnek látta: minden, ami szépnek és rendnek tűnt, csak a véletlen játékának eredménye. Olcsó megoldás erre azt mondani, mint az egykori pártfilozófusok tették, hogy itt a tudósok kilépnek szerepükből. A tudomány világnézeti szerepe korunkban nem mellékes mozzanatként tért vissza, bármit zsozsmázsanak is a politikusok például az iskola világnézeti semlegességéről.

A tudomány különlegessége csak az, hogy intézményei, amint azt a popperi kriticismus oly világosan kifejtette, a Márkus emlegette objektivitásnak pontosabb értelmet adnak. Arra kényszerítik a kutatást, hogy saját hipotézise ellen játsszon. Ennek különös esete azután a kísérleti kontroll. Mit akarok ezzel mondani? Tudomány és köznapok viszonyában talán továbbra is fel kell tennünk, hogy a tudomány új típusú racionális kritériumokat érvényesít. A mindennapi gondolkodástól azonban nem szakad el, csak kritizálja. □

8 ■ D. Dennett: Szövegek, emberek és más készítmények értelmezése. *Holmi*, 8 (1996), 2. szám, 251–265. old.

AZ ELSŐ KORSZAKHATÁR

KIS JÁNOS

Amikor egy filozófiai életmű lezárul, megszilárdulnak a belső arányai is. Véglegessé válik korszakokra tagolódása, felsejlenek a korszakok közti határok. Persze ha vannak egyáltalán. Mert az első kérdés óhatatlanul az: megkülönböztethetők-e korszakok az immár befejezett életművön belül, vagy az egésze mint egyetlen egységes korszakra kell tekintenünk? S ha vannak korszakok, éles határok választják szét őket, vagy átfolynak egymásba?

Márkus György filozófiai fejlődése egyedülállóan folyamatos volt. Nem kísérték meredek fordulatok, gondolati szakítások. Sok-sok írás sorozatában, apránként halmozódtak fel új elemei, és folytatózta meg a régiek. Az ő esetében ezért mindkét kérdést indokolt feltenni és nagy körültekintéssel vizsgálni. Előadásom bevezető részében a korszakolás problémájáról mondanék valamit. Majd a korszakhatárok kérdésével foglalkozom, pontosabban az első korszakhatárt veszem közelebbről szemügyre.

1. GONDOLATOK A KORSZAKOLÁSHOZ

1.1 A FELOSZTÁS SZEMPONTJAIROL

Hogyan azonosíthatjuk Márkus korszakait? Kézenfekvőnek tűnik, hogy a marxizmushoz való viszonyát vegyük alapul. Elvégre marxistaként kezdte, ám egy ponton kivált a marxisták közösségéből. Ez azonban nem tűnik eléggé robusztus kritériumnak. A marxista identitás feladása Márkusnál nem járt együtt teljes filozófiai elméletváltással. A marxizmus utáni éveiben a szó legszorosabb értelmében posztmarxista gondolkodó volt: noha már nem azonosult a marxista tradícióval, a marxista társadalom- és kultúrkritika megfontolásait vitte tovább, állandóan reflektálva a hagyományra, melyet maga mögött hagyott.

Célszerűnek látnám ezért, hogy bővítsük a felosztás szempontjait. A marxizmushoz való viszony mellett három további kérdést vetnék fel. Először, milyen fogalmi apparátussal operálnak az egymásra következő írások? Másodsor, mi a központi tézisek? A harmadik kérdésre távolabbról közelítenék rá. Márkus – nem csak Magyarországon, és nem is csak a marxisták között – egyedülálló módon kezdettől fogva otthonosan mozgott mind a kontinentális filozófia sodrában, melynek a marxizmus az egyik kiágazása volt, mind a logikai pozitivizmus, a tudományfilozófia és az analitikus filozófia kö-

zegében. Nem dőlt el rögtön, hogy pályáján melyik irányé lesz a főszerep. Ez tehát a harmadik kérdés. Ha e kérdéseket együtt vesszük szemügyre, akkor – véleményem szerint – három korszakot különböztethetünk meg az életművön belül.

1.2 AZ ELSŐ KORSZAK

Az első korszak munkáinak viszonya a marxizmushoz feszültségmentes. Mondanom kell valamit arról, hogy ezen mit értek. A marxizmus a gondolati tradíciók sajátos alfajához tartozik. Amíg egy gondolati tradíció eleven, létezik egy szellemi közösség, melynek tagjai magukat ehhez a tradícióhoz sorolják, és egymást – vitáik ellenére – oda tartozónak fogadják el. A kölcsönös elfogadásnak kritériumai vannak, bár gyakran e kritériumok is vita tárgyai. Léteznek azonban tradíciók, melyek esetében egy döntő fontosságú kritériumnak legfőljebb a tartalma vitatott, az érvényessége nem. Az ilyen tradícióknak egyszemélyi alapítójuk van; a résztvevők az alapító hagyatékát folytatják, és egymás közti vitáikban abból a szempontból is helyt kell állniuk magukért, hogy nézeteik hogyan viszonyulnak az alapító tanaihoz. A marxizmus – már a neve is mutatja – az egyszemélyi alapítóhoz kötődő tradíciók családjába tartozik. Nem minden szellemi hagyomány ilyen. Az utilitarizmusnak is vannak jelentős korai képviselői, de egyikük sem számít alapítónak; a modern utilitaristáknak nem kell igazolniuk egymás előtt, hogy elgondolásaik összhangban vannak, mondjuk, Jeremy Bentham tanításával. A kantianizmus ezzel szemben – a marxizmushoz hasonlóan – egy bizonyos alapító szerzővel kezdődik, és folyamatosan reflektál az újabb elgondolások és az alapító szövegek viszonyára.

De ki tartja karban a szellemi odatartozás kritériumait? Alapesetben a tradíció folytatói valamennyien, belső vitáik informális gyakorlataiban. A kantianizmus ebben rokon az utilitarizmussal. A marxizmus azonban – legalábbis történetének fontos korszakaiban – mindkettőtől különbözött. E korokban kötelező kánon írta elő az alapító tanainak értelmezését, és a kánon karbantartására külön intézmények specializálódtak. Márkus ahhoz a szellemi mozgalomhoz tartozott, amely szembe fordult az intézményes kánonnal; ő maga – Magyarországon elsőként – nemcsak a kánon tartalmát vetette el, hanem a kanonizálás igényét is. *Viták és irányzatok*

a marxista filozófiában című, botrányt kavaráó cikke (Kortárs, 1968. július) megállapította a kánon felbomlásának tényét, és kimondta, hogy helyreállítása nem is kívánatos.

Amikor egy tradíció, mely alapító szövegekhez is kötődik, és intézményes kánonnal is rendelkezik, a meg hasonlós állapotába kerül, a kánon kritikusai többnyire úgy legitimálják a fellépésüket, hogy a hivatalos tekintélyekkel szemben korábbi tekintélyekre – mindenekelőtt az alapító szövegek tekintélyére apellálnak. Így állította szembe Luther Márton a katolikus egyház kodifikált tanaival az Evangéliumot. És így adta ki a hatvanas évek derekán a jelszót Lukács György: „Vissza Marxhoz!” Első korszakában Márkus is ezt a programot követte.

Most már meg tudom mondani, mit értek azon, hogy a marxizmushoz való viszonya ez idő tájt feszültségmentes volt. A hivatalos kánonnal természetesen harcban állt. De abban a hitben, hogy a maga oldalán tudja az alapító helyesen értelmezett tanait. Első korszakának gondolati perspektíváját az a meggyőződés jelöli ki, hogy Marx elméleti teljesítményére koherens és vonzó értelmezés adható; olyan értelmezés, mely a jelen felől közelít hozzá, számot vet a későbbi történelmi tapasztalatokkal és felismerésekkel, de Marx alapvető megállapításait nem revideálja, csupán új megvilágításba helyezi.

A második kérdésről kevesebbet kell mondanom: Márkus egy historizált filozófiai antropológiában talált fogalmi apparátust eredeti és mindmáig ható Marx-interpretációjához. Antropológiájának központi tézise úgy szól – s ezzel már ott is vagyunk a harmadik kérdésnél –, hogy az emberi evolúció nem ér véget a homo sapiens biológiai kialakulásával. Az emberiség jórészt maga hozza létre szükségleteit és képességeit, tárgyi és szellemi objektivációkat teremtvé és örökítve át egyik nemzedékről a másikra.

A teremtő emberi tevékenység paradigmája a munka, az emberi egyén és a természet közti, célszerűen szabályozott anyagcsere. Ebben a keretben értelmezendő az emberi történelem egysége, iránya és értelme. A történelem temérdek emberi választás eredőjeként bontakozik ki, és nincs más értelme, mint amit maguk a cselekvők adnak neki. Egyfelől létrehozza azt az anyagi és szellemi gazdagságot, amelyre hagyatkozva az emberiség kollektív uralmat gyakorol a külvilág és saját társadalmi világa fölött. Másrészt megteremti a feltételeket az egyének – potenciálisan minden egyén – szabad és kreatív önmegvalósítása számára, aminek az elsődleges te-repe ismét csak a munka. Ez tehát az első korszak gondolatvilágának egyik alappillére; reprezentatív összefoglalását a *Marxizmus és antropológia* adja (Akadémiai, Bp., 1966).

Ebben a korszakban van azonban Márkus munkásságának egy másik, nem kevésbé fontos pillére is. Lefordítja és könyvnyi terjedelmű kommentárokkal látja el Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezését* (Akadémiai, Bp., 1963). *Irányzatok a mai polgári filo-*

zófiában címmel könyvet jelentet meg Tordai Zádor társaságában (Gondolat, Bp., 1964), melynek ő írja az analitikus filozófiáról és Bertrand Russellről szóló fejezeteit. *Az észlelés és a pszichofizikai probléma* című tanulmánya (*Magyar Filozófiai Szemle*, 1968. 2. szám) az analitikus filozófia belső vitáihoz szól hozzá, az analitikusok közt megszokott eszközökkel. Még nyitott a kérdés, hogy gondolkodásának fő sodra végül is melyik mederbe terelődik.

1.3 A MÁSODIK KORSZAK

A második korszakban Márkus változatlanul marxistának tekinti magát, de a hagyományt, mellyel még azonosul, már belső feszültségekkel terhesnek látja. Magukban az alapító szövegekben fedez fel mélyen megalapozott belső ellentmondásokat. Ennyit előzetesen a korszakolás első szempontjáról; a korszakhatár kérdése kapcsán még többet is mondok róla.

A második szempontra áttérve: az előző periódus antropológiai koncepciójából Márkus semmit sem ad fel, bár a fiatal Marxtól kölcsönzött munka-paradigmát most a *Grundriss*ből eredeztetett termelés-paradigmával helyettesíti: ez a paradigma jelöli ki e korszak reprezentatív művének, az először francia nyelven megjelent *Nyelv és termelésnek* (*Langage et production*. Denoël–Gonthier, Paris, 1982) a fogalmi apparátusát.

Harmadszor, a *Nyelv és termelés* központi tézise a legkülönbözőbb kortárs filozófiai irányzatokon eluralgó „lingvisztikai fordulattal” polemizálva szögezi le, hogy az emberi lét történetiségének megértését a termelés paradigmája teszi lehetővé.

Ezt a könyvet akár az *Antropológia* egyenes folytatásának, új kérdésekre való kiterjesztésének is tekinthetnénk. Hogy mégis több annál, abból tűnik ki, ahogy Marx történetfilozófiai elképzeléseihez viszonyul. Míg az *Antropológiát* az a feltételezés hatotta át, hogy Marx nézetei a világtörténelem értelméről egységes elméletben rekonstruálhatók, a *Nyelv és termelés* már súlyos kételyeket fogalmaz meg a marxi elgondolás koherenciáját illetően. Rámutat, hogy a termelés-paradigma Marx gondolkodásának csupán az egyik ágát képviseli: van egy másik, nem kevésbé fontos vonulata is, mely a termelés-paradigmával nem hozható összhangba. Ez utóbbit az a fogalmi analízis képviseli, melyet Marx a munka terminusáról ad. A kettő közti feszültségnek a jellemzésére rövidesen visszatérek.

Ami végül a kontinentális és az analitikus vonulatokhoz való viszonyát illeti, megkezdődik Márkus besorolódása a kontinentális vonulatba. A *Nyelv és termeléssel* mintha már le is tette volna a voksát a kontinentális vonulat mellett. Hisz az *Untersuchungen* Wittgensteinjének és az ő nyomdokain haladó analitikus filozófusoknak központi gondolatuk volt, hogy valamennyi filozófiai problémánk forrása a nyelv, közelebbről: köznyelvi fogalmaink téves használata

szüli őket, és megoldásuk – eliminálásuk – a félreértések analízis útján való kiszűrésében áll. A *Nyelv és termelés* központi tézise pedig arra a meggyőződésre alapoz, hogy a filozófiai problémák valódiak, és nem a nyelv analízisével, hanem a termelés értelmezésével kell közelíteni hozzájuk. Csakhogy e könyv megírásakor már folyamatban volt az analitikus filozófia belső átalakulása is: az analitikus érvelési módszerek maradtak, de a hagyományos filozófiai problémák visszatértek, a metafizikától a politikai filozófiáig.

Am ha az analitikus vonulattal kifejezetten nem szakít is Márkus e második korszakában, figyelme jól érzékelhetően eltolódik a kontinentális kérdésfeltevések felé: a *Nyelv és termelés*tel nagyjában egy időben keletkezett írások sorában sem a Wittgenstein-interpretációnak, sem az *Irányzatok*-könyvnek, sem az észlelés-tanulmánynak nincs folytatása.

1.4 A HARMADIK KORSZAK

A harmadik, posztmarxista korszak írásai immár nem belülről közelítenek a marxista vállalkozás nehézségeihez, hanem rezignáltan tudomásul veszik a kísérlet kudarcát. Marx számára a kapitalizmus a modernitás első, még ellentmondásos stációja, melynek vívmányait majd a kommunizmus viszi tovább, egyszersmind feloldva az ellentmondásait. A posztmarxista Márkus gondolkodásából eltűnik a kapitalizmuson túli perspektíva; a kapitalizmus kritikája azonossá válik a modernitás kritikájával, ami olyan kérdésekkel szembesíti, amelyekkel Marxnak nem kellett viaskodnia. Marx a felvilágosodás kritikusai közé tartozott, de nem a romantikus, hanem a progresszív kritikusok közé. Történelemképét a kapitalizmuson túli társadalom perspektívájából vázolja fel, ahonnan nézve a felvilágosodás gondolati feszültségei és gyakorlati konfliktusai rendre feloldhatók, ha nem is a felvilágosodás eszközeivel. A modernitás előtti világba való visszavágyódás Márkustól is tökéletesen idegen. De ő már nem hisz a modernitás állapotának magasabb stációjában. Ez a posztmodern szerzőkhöz közelítené. Csakhogy Márkustól idegen a posztmodern szerzők frivol relativizmusa is. Nem hajlandó lemondani a felvilágosodás alapvető értékeiről, beleértve az egyenlőség és az autonómia, a racionalitás és az igazság értékeit is, noha úgy látja, hogy a való világban ezek csak részlegesen, és sokszor csak egymás rovására valósíthatók meg.

A progresszív kritikát kívánja folytatni, progresszív utópia nélkül.

S ahogy a kapitalizmus helyébe a modernitás kerül, és eltűnik a horizontról a történelmet beteljesítő, a modernitás belső konfliktusait feloldó világállapot, úgy tevődik át az elemzés súlypontja a termelésről a kultúrára, a bonyolult viszonyra a kultúra mint minden társadalom konstitutív összetevője és a magaskultúra mint a modernitás velejárója között. Az első lépéseket már a termelés-paradigma sajátos értelmezésével megteszi Márkus: a termelés

tényeit kulturálisan meghatározott tényekként írja le; arról beszél, hogy a termelésnek mind a célját, mind a gyakorlatait, mind a folyamatában fenn tartott viszonyokat kulturális normák szabályozzák. A továbblépés indokai összetettek, de a döntő motívum tisztán kivehető. Márkus számára most az a fő kérdés, hogyan lehet a felvilágosodás gondolati és gyakorlati kudarcainak ismeretében mégis kitartani a felvilágosodás univerzalizmusa – az emberi nem egységéről és az emberi egyének egyenlőségéről alkotott felfogása – mellett, valamint a kettős ideál mellett, melyet a felvilágosodás az emberiség elé állított: a társadalmi lét és az egyéni életvezetés racionalis alapokra helyezésének ideálja mellett. Márpedig a felvilágosítók szemében az univerzalitás bizonyítéka és egyben alapja, mint Márkus rámutat, az, hogy minden emberi közösségnek – a „vadaknak” csakúgy, mint a „civilizáltaknak” – kultúrája van: az jelöli ki értékeit, szabályozza belső viszonyait, formálja és irányítja a gyakorlatait. Másfelől a társadalmak és az egyének életének racionalizálását a magaskultúra – a tudomány és a művészetek együttese – teszi lehetővé. Ha a felvilágosodás öröksége problematikus, a problémákat a kultúra általános fogalma és a magaskultúra történetileg és szociológiailag körülhatároltabb fogalma, illetve a kettő viszonya körül kell keresni.

Így tehát amiről Marx mint a kapitalizmus belső ellentmondásairól beszélt, az Márkus harmadik korszakában a kulturális modernitás antinómiáiként köszön vissza. Ezek elemzése, kezelésük – ha nem is a felszámolásuk – lehetőségeinek puhatolása, a lehetőségek korlátozottságával való számvetés határozza meg a harmadik korszak fő téziseit. E korszak reprezentatív műve a *Kultúra, tudomány, társadalom*, mely az idén jelent meg magyarul (Atlantisz, Bp., 2017).

Még egy szót a „kontinentális vagy analitikus?” kérdésről. A harmadik korszakban ez a kérdés már nem nyitott. A most keletkezett művek vezérmotívumait és problémáit a kontinentális filozófia szolgáltatja. Kétségtelen, Márkus érvelésmódját most is a kontinentális filozófiában szokatlan szigor és világosságra törekvés jellemzi. Tény az is, hogy tanulmányaiban rendre felbukkannak egyenest az analitikus filozófiából kölcsönzött érvek és distinkciók (különösen szép példa erre a *Hiteinkről: A jelenkori kultúra kognitív szerkezetéről* című, először a *Kultúra, tudomány, társadalom* angol nyelvű kiadásában megjelent esszé, Brill, Leiden–Boston, 2011. 285–302. old.). Am kifejezetten analitikus indíttatású, a kortárs analitikus filozófia vitáihoz csatlakozó – vagy akár az analitikus filozófia produktumait kritikai reflexió tárgyává tevő – munka Márkus tollából nem születik többé.

Ennyit mondanék, igazán csak jelzésképpen, Márkus korszakairól. Most pedig áttérek második kérdésemre: felismerhetők-e világos határvonalak a szomszédos korszakok között, vagy az egymásra következő korszakok átfolyanak egymásba?

2. AZ ELSŐ KORSZAKHATÁRRÓL

Előadásom az első és a második korszak közti viszonyra összpontosít. Fő állítása így szól: bármi legyen a helyzet a második és a harmadik korszak viszonyában, az elsőt és a másodikat éles határ választja el egymástól. Erről viszonylag alapos személyes tudással rendelkezem, mivel a határt egy olyan mű jelöli ki – a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* vagy privát nevén: az *Überhaupt* –, melynek megírásában és előmunkálataiban Márkus jóvoltából Bence György és jómagam is részt vehettünk (megjelent húsz évvel a kézirat lezárása után, T-Twins, Bp., 1992).

2.1 EGY MODERN MARXISTA TÖRTÉNETFILOZÓFIA ESMÉJE

Az *Überhaupt* megírásáról és előmunkálatairól beszéltem. Az olvasó ezt valószínűleg úgy érti, hogy előmunkálatokról szólva az 1970 és 72 között keletkezett könyv felvázolására, érvelésének átgondolására, a források feldolgozására utalok. Nos hát, arra is, de nemcsak arra. Amikor Márkus felajánlotta nekünk, hogy legyünk a munkatársai következő elméleti vállalkozásában, még nem az a munka lebegett a szeme előtt, melyet végül is elvégeztünk. Eredetileg egy történetfilozófiai monográfiában gondolkodott, mely a hivatalos történelmi materializmus kritikája és marxista alternatívája lett volna. Marxista a szónak abban a szigorú értelmében, ahogy az *Antropológia* az volt: azzal az igénnyel lépett volna fel, hogy Marx eredeti elgondolásának modern interpretációja lesz, mely a hivatalos marxizmus-leninizmussal szembeállítható, egységes képbe rendezi Marx különböző szövegeit.

Márkus jól ismerte persze a sztenderd Marx-kritika fő megállapítását, mely szerint a marxi történetfelfogás súlyos belső ellentmondásokkal terhes: egyik vonulata, mely a hegeli történetfilozófiát szekularizálja, ember- és cselekvésközpontú, a másik azonban a korabeli pozitivizmus nyomdokain halad, s az emberi cselekvésen túli történelmi determinizmus hipotézisére épít. A kritikusok azonban rosszul értelmezik Marxot, állítja az *Antropológia* első bekezdéseiben Márkus, a könyv vége felé pedig két-három oldalon felvázol egy eredeti és szellemes interpretációt, mely szándéka szerint összhangot teremt az ember- és cselekvésközpontú alapok és a történelmi determinizmus között. Ennek az elméleti összhangnak a lehetőségét kívánta a tervezett munkával részletekbe menően bizonyítani.

Az ő sejtéseiből kiindulva és a kortárs – elsősorban antropológiai – szakirodalomra támaszkodva körvonalazni kezdtünk egy elgondolást, mely nem egyetlen fejlődési útvonalat ismer, és nem feltételezi, hogy az emberiségnek szükségszerűen el kell jutnia valamilyen történelmi végállapothoz; számot vet a különböző útvonalak fejlődési potenciáljának egyenlőtlenségeivel, a stagnálásba torkolló átalakulások

lehetőségével, ám ugyanakkor azzal is, hogy a változó irányú mozgásokból mégiscsak kibontakoznak kumulatív tendenciák. És ami a legfontosabb, megtalálja az egyéni és kollektív választások sokaságának helyét a történelem alakulásában.

2.2 MARX KONCEPCIÓJÁNAK ELLENTMONDÁSOSÁGA

Csak hogy menet közben egyre világosabbá vált, hogy ez a koncepció, miközben jól illeszkedik Marx nézeteinek egy részéhez, más részeivel sehogy sem hozható összhangba. Miközben a Marx-kritikákkal vitázva egyre előbbre jutottunk egy lehetséges marxista történetfilozófia körvonalazásában, egyre világosabbá vált a számunkra, hogy Marx saját elméletének belső nehézségei mélyebben vannak megalapozva, mint ahogy azt a kritikusok észrevették volna. A *Politikai gazdaságtan bírálatához* „Bevezetés”-ét leszámítva nem sok szöveghelyet mutathattak fel, melyek anyagot adhattak a pozitivistáknak számára. Ha feltételezzük, hogy ezek félreterhetők, alkalmi félresiklások, készülő munkánkra még mindig az elmélet törzsének modern interpretációjaként tekinthettünk volna.

Észre kellett vennünk azonban, hogy nem alkalmi félresiklásokról van szó, hanem Marx gondolkodásának mélyrétegeiben megalapozott tételekről, melyeket nem lehet zárójelbe tenni az egész elméleti konstrukció megbontása nélkül.

Itt meg kell állnom egy pillanatra. Egy olyan munkáról beszélek, melynek egyetlen fejezete sem íródott meg. Személyes emlékekre hagyatkozva korszakolni egy életművet, ez minden filológiai norma durva megsértése volna. Szerencsére nem kell az emlékeimre szorítkoznom. Van Márkusnak egy töredékben maradt, de így is terjedelmes kézírata: a címe *Labour, Instrumental Action, and Ways of Human Subsistence: Towards an 'Ecological' Reconstruction of Historical Materialism* (Munka, instrumentális cselekvés és az emberi létfenntartás módozatai: a történelmi materializmus „ökológiai” rekonstrukciójához). Ez az írás keltezetlen, a lábjegyzetei is hiányoznak, de azért időben elég jól elhelyezhető. Hosszú oldalakon át bírálja Habermas koncepcióját az instrumentális és a kommunikatív cselekvés megkülönböztetéséről és elhatárolásáról, ami a *Nyelv és termelés* tőzszomszédságába helyezi (A *Nyelv és termelés* Habermas-kritikájával Márkus és Habermas című írásom foglalkozik, lásd alább). Ettől eltekintve azonban gondolatilag és empirikus anyagát, valamint felismerhető forrásait tekintve is részint az *Überhaupt*hoz, nagyobbbrészt azonban épp az *Überhaupt* előtti történetfilozófiai munkához kötődik. Csak a Habermas-kritika új elem benne, minden egyéb tekintetben keletkeztetett volna a hetvenes évek legelején is. Ami az *Überhaupt*ban is benne van, azért nem szükséges e töredékhez folyamodnom. A korábbi, történetfilozófiai elgondolás ide vágó megállapításait azonban túlnyomórészt ennek segítségével rekonstruálhatom.

2.3 MUNKA ÉS TERMELES

Márkus itt a munka és a termelés fogalmainak marxi analízise közti feszültségek elemzésére épít. Kimutatja, hogy Marx – nevezzük így – unilineáris evolucionizmusa a munkatevékenységről adott analízisében gyökerezik. Marx a munkát következetesen úgy jellemzi, mint az ember és a természet közti tisztán természeti interakciót, melynek során az ember természeti képességeket mozgósít természeti dolgok átalakítására. Hangsúlyozza, hogy a munka már akkor is objektív természettörvényeknek van alávetve, amikor azok mibenlétével az ember még egyáltalán nincs tisztában. Ezek ártatlan megállapításoknak tűnnek. Hisz kétségtelen: ahhoz, hogy a munka értelmes tevékenység legyen, céljának megfelelő fizikai hatást kell gyakorolnia a tárgyára. Marx ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy az így leírt munkatevékenységet csak a fogalmi analízis különíti el a termelés tágabb folyamatától, melyet viszont társadalmi viszonyok tagolnak és szabályoznak, amit Márkus nyomatékosan hangsúlyoz. A termelés-paradigma tartalma és jelentősége ekkor, tehát az Überhauptot előkészítő munkálatok során nyert központi szerepet a gondolkodásában.

Mégis azt állítja, hogy a munka marxi analízise részint hibás, részint súlyos következményekkel terhes. A munka, jöllehet lényegi vonása, hogy az ember természeti erőit mozgósítja természeti tárgyak más természeti tárgyak segítségével való átalakítására, mégsem jellemezhető az egyén és a testétől különböző erőforrások merőben természeti viszonyaként. A munka szabálykövető tevékenység: ez különbözteti meg fogalmilag az állatok eszközhasználatától. Márpedig szabályok nem léteznek az elszigetelt egyén világában; létezésük emberek közti viszonyokhoz kötött. Egyrészt, nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak. Másrészt normativitásuk elválaszthatatlan attól, hogy az egyik ember szabályalkalmazását a másik ember kritika tárgyává teszi.

Ami most már a konzekvenciákat illeti: a kézirat úgy értelmezi Marxot, mint aki a termelés analízisében belül kitüntetett jelentőséget tulajdonít a munka merőben természeti fogalmának. Marx, helyesen, abból indul ki, hogy az emberi szükségletek és képességek kibontakozása mindenkor természeti korlátoknak van alávetve. Ez két feladat elé állítja az egyéneket, csoportjaikat és az általuk alkotott társadalmakat. Egyrészt a technikai fejlődés minden adott szintjén gazdálkodniuk kell a korlátos erőforrásokkal. Másrészt keresniük kell a korlátok visszaszorításának – a technika továbbfejlesztésének – a lehetőségeit. Az ember és a természet közti közvetlen viszony nyomást gyakorol a technikai fejlődésre, a technikai fejlődés pedig a társadalmi viszonyok alakulására. Innen már csak egy lépés a hol lefékeződő, hol felgyorsuló, de feltartóztathatatlanul előrehaladó, unilineáris evolúció gondolata.

A kézirat rámutat, hogy Marx ezt a lépést is megteszi, mégpedig úgy, hogy egy további értelemben is

kitüntetett szerepet tulajdonít az élő emberi munkának a termelés tágabb folyamatain belül. (A *Labour, Instrumental Action* a két lépést nem különíti el világosan egymástól, de a figyelmes olvasó könnyen rekonstruálhatja a gondolatmenetet.) Marx szerint ugyanis a technikai fejlődés elvben minden korlátos erőforrást korlátlanul képes bővíteni, de van egy, amely nem bővíthető, ez pedig a munkaidő. A rendelkezésre álló munkaidő a termelés abszolút korlátja. Ezért a munkaidővel mindig gazdálkodni kell – még akkor is, amikor már minden más erőforrás „bővebben buzog” –, továbbá végső soron minden erőforrás gazdaságos felhasználásának célja a munkaidő-gazdálkodás.

Másrészt a technikai fejlődés célja végső soron mindig a munkaidő minél hatékonyabb kihasználása, amit egyre tökéletesebb munkaeszközök létrehozása és felhalmozása tesz lehetővé. Vagyis a technikai fejlődésnek egyetlen végső mozgatórugója és mércéje van, mely a munkaidő, illetve a munkát kiszolgáló és helyettesítő eszközök dimenziójában található. És ezzel teljessé vált az unilineáris evolucionizmus koncepciója. A szelekciós nyomás mindenütt ugyanabba az irányba tereli a technika s vele a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődését.

2.4 A MARXI ANALÍZIS FUNDAMENTÁLIS HIBÁJA

Az unilineáris evolucionizmus azonban nem csak barátságtalan következményekre vezet: a kézirat mellett érvel, hogy önmagában is tarthatatlan. Csak addig tűnik védhetőnek, amíg elfogadjuk Marx – hibás – analízisét a munka mibenlétéről és a gazdasági tényezők közti szerepéről. Az észszerű gazdálkodásnak és a technikai fejlődésnek nincs egyetlen, domináns kritériuma. Tulajdonképpen Marxnál sem kizárólagos kritérium a munkaidő racionális felhasználása. A természeti korlátok visszaszorításának van egy másik jelentése is nála: a természet fölötti uralom megszerzése, a természet vak erőitől, véletlenjeitől való függetlenedés. A kétféle olvasat azonban nem okvetlenül mutat ugyanabba az irányba. Az egyik szerinti javulásnak a másik szerinti romlás lehet az ára.

Márkus a technikai fejlődés mércéinek változatosságára és konfliktusai lehetőségére felhoz egy példát, mely nem a természeti korlátok visszaszorításának két vetülete közti összeütközésről szól, azonban ezt is megvilágítja.

Arról ír, hogy *trade-off* lehet az egységnyi élelmi-szer előállításához szükséges munka, illetve földterület mennyisége között. Mint írja, antropológiai közhely, hogy az afrikai vadászó-gyűjtőgető népcsoportok, noha a XX. századra a legmostohább vidékekre szorultak vissza, napi két-négy óra munkával előteremtik a megélhetésüket. Az irtásos-égetéses földművelést folytató népcsoportok tagjai, bár kedvezőbb, trópusi környezetben élnek, ennél több időt fordítanak hasonló szintű megélhetés biztosítására.

A rendelkezésre álló idő kihasználása szempontjából tehát inkább visszalépéssel van dolgunk. Csak

hogy a vadászó-gyűjtőgetű népek anyagi körülményei közt nem a rendelkezésre álló idő, hanem a földterület a szűk keresztmetszet. A földművelés ilyen helyzetben kedvezőbb a vadászatnál és gyűjtögetésnél, még ha időigényesebb is, mert a mezőgazdaságból élő népcsoportok kisebb területen képesek eltartani magukat. Életmódjuk ugyanakkor, mint arra Márkus rámutat, további előnyökkel jár: közösségeik állandó lakóhellyel rendelkezhetnek, több anyagi jószágot halmozhatnak fel, hosszabb ideig képesek tárolni az élelmiszert, és így tovább.

Belátható, hogy mindezen előnyök pozitív összefüggésben vannak azzal, amit a természet uralásának nevezhetünk. Az uralom növekszik, miközben növekszik az egységnyi élelmiszer beszerzéséhez szükséges munkaidő is.

Még egy további lépést érdemes megtenni a marxi elgondolás bírálatában. A kézirat magát az érvet nem fejt ki, de a konklúziót kimondja.

Amikor Marx megismerkedett Darwin biológiaevolúció-tanával, arra jutott, hogy a történelmi evolúcióról alkotott saját elmélete a biológiai evolúció darwini elméletének rokona. A darwini evolucionizmus lényege az a megállapítás, hogy a fajok diverzifikálódását két mechanizmus együttese mozgatja: az örökletes tulajdonságok változékonysága, ami variációk sokaságát állítja elő, és a környezet szelekciós nyomása, mely előnyben részesíti az adaptív variációkat a kevésbé vagy egyáltalán nem adaptív variációkkal szemben. A variabilitás és a szelekciós nyomás kettősén alapul az evolúció általános elmélete. Ha a rokonság valódi, akkor erre a kettősre kell a történelmi evolúció elméletének is épülnie.

Csak hogy Marx nem figyelt fel rá, hogy mi következik saját historizált antropológiájából a variabilitás és szelekció összjátékára nézve. Darwin elmélete merőben kauzális elmélet: eredetiségét pontosan az adja, hogy úgy ad számat a fajok sokféleségéről és adaptív tulajdonságaik célszerűségéről, hogy a magyarázatnak nincs szüksége észszerű terv szerint cselekvő teremtőre. Mind a variációk kialakulása, mind a rajtuk operáló szelekció „vak” kauzális folyamat.

Am az 1844-es *Kéziratok* óta Marx egyik központi gondolata, hogy az emberi társadalmak története során a biológiai evolúció átadja a helyét az ember és a környezet közé iktatott anyagi és szellemi objektívációk evolúciójának, s ezért a történelmi evolúció nem redukálható kauzális interakciókra. Az objektívációk létrehozása célszerű, tudatos művelet. Ez nem zárja ki, hogy az eltérő változatok részben a véletlen műveként, a szándékos cselekvés nem szándékolt hatásaként álljanak elő, de a célszerűség és tudatosság komponense nem küszöbölhető ki az objektívációk variabilitásának magyarázatából. Ugyanígy nem küszöbölhető ki a szelekció magyarázatából sem, hisz bármilyen úton-módon keletkeznek az új változatok, további sorsukban – abban, hogy megőrződnek vagy eltűnnek – a „vak” kauzális hatá-

sok mellett tudatos értékelésük is közreműködik. Az evolúció merőben kauzális mechanizmusai közé beilleszkednek az előzetes tervezés, a kivitelezés és az utólagos értékelés racionális gyakorlatai.

A variációk létrehozása és szelekciójuk a történelmi evolúció során nem a populációk és a környezet közvetlen kapcsolatában megy végbe. Az egyének és közösségeik aktív szerepet játszanak mind a variációk előállításában, mind a szelekcióban. Maguk állapítanak meg kritériumokat, melyek alapján új objektívációfajtákat hoznak létre, és szelektálnak közöttük. Az, hogy valamely adott közösségben a technikai és egyéb változások milyen irányt vesznek, elválaszthatatlan az emberek egyéni és csoportos értékeléseitől, miként attól is, hogy igényeik és céljaik milyen intézményi szervezetben összegződnek és rangsorolódnak, hogy választásaikat milyen intézmények koordinálják. Ez az a konklúzió, amely Márkus kéziratában megjelenik, a mögöttes érvelés kifejtése nélkül.

A tanulság egyértelmű. A természeti tényezők nyomásától a technikai fejlődésen át a társadalmi viszonyok változásáig vezető, egyirányú determináció modellje nem tartható, és éppen ezért tarthatatlan az unilineáris evolúció történetfilozófiai gondolata is. A technikai és gazdasági fejlődés iránya változó. A társadalmi küzdelmek tárgya egyebek közt éppen a fejlődés irányának meghatározása, és Márkus felfigyelt rá, hogy az alternatív technikák lehetőségének kérdése a következő évtizedek nagy gyakorlati kérdései között lesz.

2.5 KIFEJLÉ A MARXIZMUSBÓL

Ennyi önmagában is elég volna a korszakváltás megállapításához. Először, a marxizmushoz – magához Marxhoz – való viszony immár nem feszültségmentes. Másodszor, megjelenik a termelés paradigmája mint a munkától megkülönböztetett, átfogóbb fogalmi keret, és Márkus egyértelműen állást foglal mellette, és következményeivel együtt elveti a munka naturalista értelmezését.

Harmadszor, most megfogalmazódó központi tézise szerint a történelem nem unilineáris pályán halad, és kimenetele nem előre determinált. Negyedszer, rámutat, hogy a történelemben megfigyelhető evolúciós mechanizmusok és tendenciák elválaszthatatlanok attól, hogy az egyének és közösségeik milyen célokat tartanak követésre érdemesnek, és ezáltal kijelöli a személyes és kollektív választások helyét a történelmi evolúció elméletében.

Az így körvonalazott történetfilozófiai elgondolás megvalósítja a marxi teória két, kölcsönösen ellentmondó vonulatának összebékítését, de nem Marx nézeteinek modern *interpretációjaként*, hanem a *kritikájaként*, világossá téve, hogy mit – nagyon sokat – kell feladni belőle annak érdekében, hogy folytatásra méltó részei megőrizhetők legyenek. Még elhelyezhető a marxizmuson belül, noha csak arra tarthat

igényt, hogy az alapító tanainak lehető legjobb *kritikai folytatása*.

Úgy is mondhatnám: a határátlépés, ahogyan eddig leírtam, az alapító szövegek fenntartás nélküli elfogadását már nem engedi meg, de a tradícióból való kivonulás nem következik belőle.

Itt azonban a tanulási folyamat, melyet bejártunk, nem ért véget.

Márkus kézírata nyomán azt állítottam, hogy Marx szerint a munka az ember testi erőforrásai és a testétől különböző erőforrások merőben természeti kombinálásaként értelmezhető. Ehhez most hozzátenném, hogy – miként Márkus ugyancsak kimutatta – Marx a munka által előállított javak használati értékéről is azt tartotta, hogy tisztán természeti terminusokban – vagyis egy természeti tárgyra irányuló emberi szükséglet és a kielégítést szolgáló tárgy viszonyaként – írható le. Miként a munkafolyamatokról, az emberi szükségletekről is megállapította, hogy társadalmi viszonyokba szövődnek. Ugyanakkor abból indult ki, hogy a társadalmi viszonyok elsődleges feladata a kapcsolat megteremtése egyfelől az anyagi mivoltukban azonosítható emberi szükségletek, másfelől az ugyancsak anyagi mivoltukban azonosítható erőforrások között.

Ebből pedig Marx számára egy értékelő következtetés adódott: bármely társadalom termelési viszonyai abban a mértékben teljesítik elsődleges feladatukat – a szükségletek és az erőforrások összehangolását –, amilyen mértékben lehetővé teszik, hogy az emberek mind a szükségleteiket, mind a rendelkezésükre álló erőforrásokat és felhasználásuk módozatait anyagi mivoltukban számba vegyék, és így válasszák ki optimális kombinációjukat.

Ami azt jelenti, vonta le a következtetést Marx, hogy a gazdaság természeti összetevőinek koordinálása akkor éri el optimális formáját, ha a lehető legtökéletesebben elválik az emberek közti, gazdaságon kívüli viszonyok rendezésétől. Más szóval, az analitikus elhatárolásnak intézményi szétválasztáshoz kell vezetnie.

A kapitalizmus világtörténelmi jelentőségét Marx pontosan abban látta, hogy lebontja a gazdasági és a gazdaságon kívüli intézmények szétválasztásának társadalmi és kulturális korlátait, és ily módon eltakarítja az útból az emberi és dologi erőforrások mozgósításának, valamint a termelőerők fejlődésének útjában álló, tradicionális akadályokat. Ebben a tekintetben Marx a kapitalizmus lelkes híve volt.

Azt is hangsúlyozta, hogy a kapitalista rendszer létrejötté és terjeszkedése elgondolhatóvá teszi a szabad és kiteljesedett emberi élet lehetőségét. Ám a kapitalizmus Marx szerint ellentmondásos módon közelít mind az egyéni önmegvalósítás, mind pedig az anyagi szükségletek és erőforrások természeti mivoltukban való számbavétele és összehangolása kívánalmához. Úgy választja el a gazdaságot a gazdaságon kívüli intézményektől, hogy kiemeli az egyéneket társadalmi viszonyaikkal, elkülönült tulajdonosokká

teszi őket – a munkást munkaerejének, a tőkést a termelési eszközöknek a tulajdonosává –, akik között a piaci árucserre teremt kapcsolatot.

A piac még mindig nem javak iránti igényeket szembesít erőforrásokkal, hanem áruk iránti fizetőképes keresletet az áruk kínálatával; az erőforrásokat nem közvetlenül számba vett társadalmi igények, hanem a tőkehaszon függvényében alakítja; a technikai fejlődést nem az emberi élet gazdagabbá tételének, hanem a jövőben várható nyereség maximalizálásának célja ösztönzi.

Ilyen körülmények közt nem csak a mindenkor adott technika kihasználása és továbbfejlesztése marad el az optimumtól, nem csak a megtermelt javak elosztása válik szélsőségesen egyenlőtlennek; mindközben a gazdasági folyamatok szereplői elveszítik az ellenőrzésüket a társadalmi folyamatok fölött; életüket személytelen mechanizmusok uralják. Az emberi önmegvalósítás elvi lehetőségének megteremtése a gyakorlatban a legtöbb ember számára elszegényedést és személytelen hatalmaknak való kiszolgáltatottságot jelent.

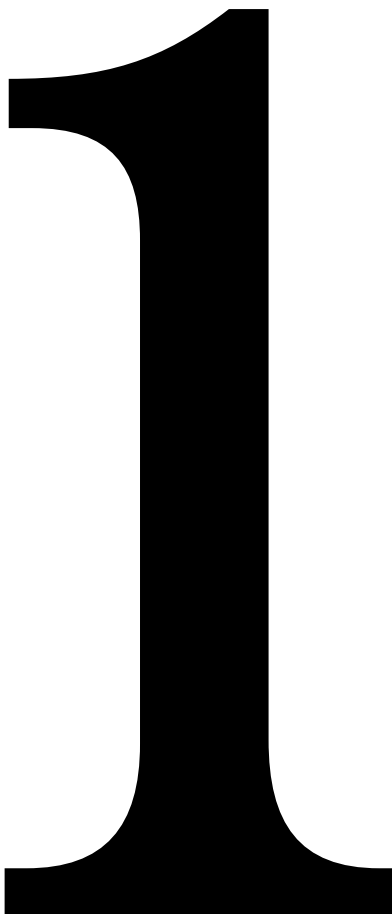
Ez utóbbi jelenséget nevezi Marx eldologiasodásnak. Konceptiójában a kommunizmus úgy jelenik meg, mint az a társadalmi rendszer, amely beteljesíti egyfelől az ember és a természet közti viszonyokat szabályozó, másfelől az emberek közti személyes viszonyokat szabályozó intézmények szétválasztását, mégpedig oly módon, hogy az egyesült termelők kollektív kezelésükbe veszik a termelési eszközöket, ezáltal egyszersmind magasabb szinten helyreállítják az egyén és a társadalom egységét, ami megteremti a feltételeket nem csupán a termelőerők maximálisan hatékony felhasználása és elvileg korlátlan fejlődésük számára, de ugyanakkor a szükségletek és képességek szabad, mindenoldalú kibontakozásához, valamint a természeti és társadalmi folyamatok közösségi ellenőrzés alá vonásához, vagy másképpen kifejezve, az eldologiasodás és elidegenedés maradéktalan felszámolásához is. A kommunista társadalom viszonyai közt az eldologiasodás és elidegenedés mégoly csökkenés megjelenése is *fogalmilag lehetetlen*. Csakhogy fogalmi kizárásuk – ha Marx naturalista analízise munkáról, szükségletekről, gazdaságról nem tartható – nem tartozik a kivihető célok birodalmába.

Röviden, a marxista történetfilozófia megújítására tett kísérlet abban a belátásban végződött, hogy miközben Marx elmélete a kapitalizmusról termékeny pozitív és kritikai megállapításokat tartalmaz, a tengelyében egy alapvetően elhibázott koncepció áll az ember és természet közti instrumentális viszony, valamint az ember és ember közti társas viszony mibenlétéről, a kettő közti összefüggésről és intézményes szabályozásuk történelmi dinamikájáról.

Az a mód, ahogyan Marx a kapitalista viszonyokon uralkodó eldologiasodást jellemzi, s ahogyan a kapitalizmuson túli társadalom ideálját elképzei, nem választható el koncepciójának mélyen fekvő hibáitól.

Tisztelt Olvasónk!

*2018-ban ismét
személyi jövedelemadójának*

százalékával

*támogathatja a
Budapesti Könyvszemle
megjelenését.*

*A Budapesti Könyvszemle Alapítvány
adószáma:*

19008044-1-43

3. KITEKINTÉS

Amikor erre a felismerésre jutottunk, felfüggesztettük történetfilozófiai vállalkozásunkat, és belevágtunk annak a tervnek a körvonalazásába, amelyből az Überhaupt lett. De még az Überhaupt megírásakor is abban a hitben voltunk, hogy Marx elméleti vállalkozásának – a marxista tradíciónak – a kortárs folytatására teszünk ajánlatot. Pontosan erre utalt a könyv privát megnevezése, mely természetesen Kantot idézi. Kant harmadik transzcendentális főkérdése hangzik így: „*Wie ist Metaphysik überhaupt möglich?*” („Hogyan lehetséges metafizika egyáltalán”), azaz milyen feltételeknek kell teljesülniük nem ahhoz, hogy egy bizonyos metafizika igaz legyen, hanem ahhoz, hogy bármiféle metafizika lehetséges – értelmesen elgondolható – legyen.

A mi „transzcendentális főkérdésünk” így szól: ha kritikai elmélet úgy, ahogy Marx elgondolta, nem lehetséges, milyen feltételeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy valamilyen más módon lehetséges – értelmesen elgondolható – legyen. Más szóval, minek kell igaznak lennie ahhoz, hogy Marx vállalkozását az ő szellemében, ha nem is az ő módján folytatni lehessen.

A könyv logikus konklúziójának úgy kellett volna hangzania, hogy aminek teljesülnie kellene, az nem teljesülhet: Marx vállalkozása nem folytatható. Hisz kimutattuk, hogy a marxi elgondolás tengelyét alkotó intézményi szétválasztás nemcsak hogy a gyakorlatban nem kivihető: koherens módon el sem gondolható. Kimutattuk továbbá, hogy ennek következtében az eldologiasodás és elidegenedés kategorikus kiküszöbölése sem tartozik a lehetőségek körébe. És a közelébe jutottunk annak a felismerésnek is, mely érvelésünknek szintén logikus következménye, hogy a marxi ideál nem egyszerűen megvalósíthatatlan: megvalósulása nem is volna kívánatos (erről jóval később *Marx és a liberalizmus* című esszémben írtam, lásd Kis János: *A politika mint erkölcsi probléma*. Kalligram, Bp., 2017).

Míg az Überhauptot megelőző történetfilozófiai munka során szerzett belátások csak a hivatalos marxista-leninista doktrínával állítottak szembe, az Überhaupt felismeréseinek becsületes végiggondolása túl kellett hogy vezessen a marxizmuson. Ezért az a korszak, melyet a könyv megírása elindított, csak átmeneti lehetett.

A következő kérdés így hangzik: Van-e Márkus fejlődésében újabb korszakhatár, vagy az átmeneti korszak szinte észrevétlenül folyik át a *Kultúra, tudomány, társadalom* által reprezentált harmadikba? Nem vagyok benne biztos, hogy erre a kérdésre tudom a választ. De legalább azt tudom, hogy milyen intellektuális késztetések vezették túl Márkus gondolkodását átmeneti korszakán. □

MÁRKUS ÉS HABERMAS VITÁJA*

KIS JÁNOS

Márkus György 1982-ben adta közre első emigrációban írott könyvét, a *Nyelv és termelést* (*Langage et production*. Denoël–Granier, Párizs). E mű kiindulópontja az a megállapítás, hogy a posztmarxista szerzők egy része a társadalmi praxis értelmezését a termelés-paradigma helyett újabban a nyelv paradigmájára kívánja alapozni. Márkus szenvedélyesen érvel a paradigmaváltás ellen. S a legjelentősebb posztmarxista gondolkodó, akit kritika tárgyává tesz, Jürgen Habermas.

Habermas 1988-ban jelentette meg *A modernitás filozófiai diskurzusa*ban (*Der philosophische Diskurs der Moderne*. Suhrkamp, Frankfurt/Main) címen előadásait a modernitásról és a felvilágosodásról mint a modernitásban rejlő nagy lehetőség, az emberi emancipáció programjáról; azokról, akik a modernitást, különösen a felvilágosodás által adott értelmezését elvetik, és azokról, akik a védelmükbe veszik. Oldalakon át vitatja Márkus elgondolását a termelés-paradigmáról. Ugyanakkor nem vesz tudomást azokról a kritikai észrevételekről, amelyeket a *Nyelv és termelés* az ő „lingvisztikai fordulatahoz” fűzött. Mint ahogy Márkus sem reagált soha Habermas neki címzett kritikájára. Vitájuk – mondjuk így – féloldalas maradt.

Elméleti jelentősége mégis rendkívüli. Nem a „termelés vagy nyelv” alternatívát értékelem ezzel a megállapítással; utólag visszatekintve nem az a benyomásom, mintha ennek a kérdésnek maradandó tétje volna. Csakhogy a „termelés vagy nyelv” vita hátterében egy mélyebb kontroverzia lappang, és az egy valódi és súlyos filozófiai probléma körül forog.

A terjedelmi korlátok nem engedik meg, hogy kifejtsem, miért gondolom a „termelés vagy nyelv” kérdést elhibázottnak; a mögöttes kérdésre igyekszem összpontosítani. Az idősortrendet megfordítva, Habermas kritikai észrevételein kezdem.

Habermas legfőbb kifogása a termelés-paradigmával szemben így adható vissza: A termelés fogalma az ember és a természet közti viszonyra irányítja a figyelmet. Adottnak tekinti a termelőtevékenység célját. A kérdés, melyre a figyelmünket irányítja, így szól: hogyan lehet adott erőforrásokat adott célok megvalósítására a leghatékonyabban mozgósítani? Normái instrumentális természetűek. A termelés-paradigma ezt az instrumentális megközelítést

terjesztené ki az ember és ember közti viszonyok normáira. Ám az ember és ember közti viszonyok instrumentalizálódása nem más, mint az, amit Marx eldologiasodásnak nevez; ezt a történelmi jelenséget emeli a termelés-paradigma Habermas szerint az általános – történelemfeletti – fogalmi elemzés szintjére. Maga Marx úgymond nem ismerte fel az ellentmondást az eldologiasodásról adott kritikai leírása és a termelés-paradigma fogalmi struktúrája között, és Habermas ugyanebben a hibában marasztalja el Márkust.

Első ránézésre úgy tűnik, ez a kritika – már amennyiben Márkusnak van címezve – egyszerűen elintézhető. A termelés-paradigma azon értelmezése ugyanis, melyet Habermas a jelek szerint Márkusnak tulajdonít, nem felel meg Márkus elgondolásának. A *Nyelv és termelés* Habermashoz sok szempontból hasonlóan – és hasonlóképpen kritikus szemmel – rekonstruálja az analízist, melyet Marx egy másik, a „termeléshez” közel álló, de tőle mégis különböző fogalomról, a „munka” terminusáról ad. Ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a „termelés” Marxnál – legalábbis a *Grundrisse* óta – nem a „munka” szinonimája. A „munka” fogalma a „termelés” fogalmán belüli absztrakció; a való világban a munkatevékenység szélesebb folyamatokba ágyazódik, és ezt a tágabb keretet hivatott a „termelés” leírni.

A „munka” értelmesen leírható egyszeri műveletként is, a „termelésnek” azonban a lényegéhez tartozik, hogy ismétlődő folyamat, hogy újratermelés. Az újratermelés összefüggéseiről pedig, szögezi le Márkus, az instrumentális modell nem ad számot. Először is, a termelés céljai (az emberi szükségletek, melyeket kielégíteni hivatott) nincsenek eleve rögzítve. Kétségtelenül minden egyes termelési periódus kezdetén adottnak tekinthetők. Ám a periódus kezdete és vége közt óhatatlanul változnak. Változásukat részint maga a termelés idézi elő, mely – ahogy Marx írja – „nemcsak tárgyakat ad a szükségletnek, de szükségletet is a tárgyakkal”, azaz új terméktípusok előállítására révén új szükségleteket is terem. Így tehát a következő periódus kezdetén a termelés céljai részben mások lesznek, mint az előző ciklus kezdetén voltak. A termelés, szögezi le Márkus, nem csupán javak termelése, hanem e javak iránti emberi igények termelése is.

Ugyanakkor a technikai fejlődés nem egymagában határozza meg az emberi igények változásának irányát. A termelés és az emberi igények koordiná-

* Elhangzott az MTA Filozófiai Intézetének Márkus György Emlékkonferenciáján, 2016. december 3-án.

lását társadalmi intézmények végzik. Gondoljunk csak arra a szerepre, amelyet a piac játszik a kereslet alakításában. Így tehát az újratermelés folyamatának technikai és társadalmi vetületei kibogozhatatlanul egymásba bonyolódnak, és elválaszthatatlan egységükben határozzák meg a cél-eszköz-viszonyok dinamikáját.

Harmadszor, maga a termelés társadalmi szervezetben – „termelési viszonyok” közt – zajlik, és e viszonyok ugyanabban a folyamatban reprodukálódnak, mint a termelés anyagi feltételei. Ez egy újabb vetülete a társadalmi és a technikai vonatkozások egymásba szövődésének. A hatásmechanizmusok itt sem egyetlen irányba – a technikai változásoktól a társadalmi változások felé – mutatnak. Az, amit Marx technikai munkamegosztásnak nevez, alul-determinálja az általa társadalmi munkamegosztásnak nevezett jelenséget. Ez utóbbi jogosultságok, felhatalmazások, tiltások és mentességek bonyolult normatív együttesét foglalja magába, és ez az együttes – tartalma és szerkezete – viszonylagos önállóságot élvez a termelés technikai tényezőivel szemben. A társadalmi együttműködés szerepviszonyai aszimmetrikusak, egyenlőtlenek lehetnek, ám ezek az egyenlőtlenségek nem vezethetők le a termelési technika empirikus tényeiből és összefüggéseiből: társadalmi konvenciók definiálják őket. Maguk e konvenciók pedig természetüknél fogva erkölcsi kritikának vethetők alá: morális mércékkel és elvekkel szembesíthetők. Röviden, az újratermelés bonyolult folyamat, és logikája messze túlmegegy az instrumentális racionalitásán. Márkus pedig az így felfogott termelés/újratermelés modelljét javasolta a társadalmi praxis paradigmájául.

Ez első pillantásra kielégítő válasznak tűnik Habermas kritikájára. Korábban mégis azt írtam, hogy Habermas ellenvetései csak látszólag intézhetők el ilyen egyszerűen. Most rátérnék arra, hogy ez miért van így. A dolog úgy áll, hogy Habermas nem ismeri félre Márkus elgondolásának itt összefoglalt komplexitását. Pontos képet ad a *Nyelv és termelés* álláspontjáról. Úgy véli azonban, hogy birtokában van egy független érveknek, mely bizonyítja, hogy a termelés-paradigma ebben a komplex értelmezésben sem tudja kivédeni az instrumentalizmus vádját. Ez az érv vezet el a kettejük közt zajló vita mélyebb rétegéhez.

Habermas szemében Márkus álláspontjának nem erénye, hanem gyengesége az az elképzelés, hogy a termelést úgy kell leírni, mint folyamatosan ismétlődő gyakorlatokat, melyekben elválaszthatatlanul összefonódnak a technikai és a társadalmi elemek. Mert ha adottságként fogadjuk el a társadalmi és a technikai dimenzió egymásba gabalyodását, akkor azt is elfogadjuk, hogy az ember és a természet közti technikai viszony fölött regnáló instrumentális normák uralma óhatatlanul áterjed az ember és ember közti, társadalmi viszonyra is. Más szóval, minden egyén számára minden más egyén úgy je-

lenik meg, mint aki az ő személyes céljainak külső eszköztárához tartozik. A *Modernitás*-könyv nem szolgál részletes magyarázattal erre a vélekedésre, hanem különösebb indoklás nélkül igaznak fogadja el. Mindenesetre nem azt rója fel Márkusnak, hogy kifejezetten magáévá tenné az ember és ember közti viszony instrumentális felfogását, hanem azt, hogy elmélete akarva-akaratlanul az instrumentális felfogáshoz vezet.

Ha Habermasnak igaza van, akkor a termelés Márkus adta értelmezése a logika erejénél fogva visszakanyarodik ugyanoda, ahonnan megpróbált elrugaszkodni: ahhoz a szemlélethez, amely szerint az emberek igazi viszonya egymáshoz instrumentális vagy – másképpen kifejezve – stratégiai jellegű. Csakhogy, állítja Habermas, amikor az emberek kialakítják az együttélésük szabályozására hivatott elveket, akkor nincs helye köztük stratégiai magatartásnak. Érvelniük kell, mégpedig a meggyőzés, a racionális konszenzusra való törekvés szándékával. Ahogy pár évvel később részletesen kifejti *A kommunikatív cselekvés elmélete* első kötetében (*Theorie des kommunikativen Handelns* 1. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1981), a filozófiai analízisnek világosan meg kell különböztetnie és el kell határolnia egymástól a cselekvés két típusát: az instrumentális/stratégiai és a kommunikatív cselekvést. Az emberek stratégiai módon cselekszenek, amikor ki-ki a saját külön céljait követi, és ösztönzőkkel (előnyök felajánlásával, illetve hátrányok kilátásba helyezésével) igyekszik rávenni másokat az övékétől különböző céljait szolgáló cselekvésre. A kommunikatív cselekvés résztvevőiként ezzel szemben abból kell kiindulniuk, hogy igazolással tartoznak egymásnak arról, amit tesznek, miként arról is, amit ki-ki elvár a másiktól, és közösen kell eljutniuk azokhoz az elvekhez, amelyek fényében az igazolás megadható (vagy elutasítható). A kommunikatív cselekvés akkor felel meg az ideáljának, ha résztvevőit kizárólag a racionális konszenzus elérésének szándéka vezérli; ha valamennyien azon és csakis azon az alapon mérlegelik a többiek érveit, hogy a bennük foglalt állítások védhetőek-e, és következik-e belőlük a bizonyítani kívánt tézis – ha csak az érvek tartalma számít, az érvelő kiléte, társadalmi státusa, elismertsége, származása, anyagi helyzete stb. közömbös –, s ha az érvek és ellenérvek cseréje kényszermentes körülmények közt zajlik.

Habermas szerint ember és ember viszonyát az így felfogott kommunikatív cselekvésnek kell uralnia; ám ez csak akkor lehetséges, ha a kommunikatív cselekvés egyértelműen elkülönül a stratégiai cselekvéstől. Ha nem így történik, akkor a kommunikatív folyamatot stratégiai szempontok által motivált befolyásolási manőverek torzítják el. Nevezzük ezt Habermas *elkülönítési tézisének*. Habermas Márkus-kritikájának háttérében az elkülönítési tézis búvik meg.

Márkus álláspontját Habermas nem egyszerűen tévesnek: önellentmondásosnak véli. Abban a hitben van ugyanis, hogy hozzá hasonlóan Márkus is elfo-

gadja az elkülönítési tézist. Azt a vélekedést tulajdonítja neki, hogy a szocializmus intézményesen el fogja választani egymástól a „szabadon társult termelők” és a természet közti technikai viszonyt egyfelől és a társuláson belüli szociális viszonyokat másfelől. Ha pedig Márkus így gondolja, érvel Habermas, akkor az önellentmondást csak úgy kerülheti el, ha elveti a „termelés” fogalmának komplex értelmezését, mely szerint az ember és a természet közti viszony elválaszthatatlan az ember és ember közti viszonyoktól.

Am ez alapos félreértés. Habermas olyan nézetet tulajdonít Márkusnak, mely a *Nyelv és termelés*ben valóban megtalálható, csak hogy nem a szerző saját álláspontjaként. Márkus a viszonyok e két sorának intézményes elhatárolását Marxnak tulajdonítja – és elveti. Ráadásul nemcsak abban a formában cáfolja az elkülönítési tézist, amelyben ez Marxnál megjelenik: szigorú kritikának veti alá abban a változatában is, amelyben Habermasnál megjelenik.

Mielőtt az argumentum ismertetésébe belevágnék, szükségesnek tartom megjegyezni: Habermas nem foglal állást abban a kérdésben, hogy a való világban megvalósítható-e a kétféle viszonyrendszer radikális intézményi elhatárolása. Az elkülönítés tézisének kritikái mércéül javasolja, melynek fényében a valóságosan létező társadalmak struktúrái és gyakorlati megítélhetők. Teóriájában a kommunikatív cselekvés tényellentétes feltételezéseken alapuló ideál. Korai írásaiban nem véletlenül nevezi a helyzetet, melyben a kommunikatív cselekvés hibátlanul megvalósulhat, „ideális beszédhelyzetnek” (lásd Jürgen Habermas: *Wahrheitstheorien*. In: Helmut Fahrenbach [Hrsg.]: *Wirklichkeit und Reflexion*. Neske, Pfullingen, 1973. 211–265. old.).

Márkus szerint nyomós érvek szólnak az „ideális beszédhelyzet” Habermas által javasolt konstrukciója ellen. Bonyolult érvelés segítségével mutatja ki, hogy a kommunikatív és a stratégiai cselekvés elválasztása ezen az ideális síkon sem gondolható el; érvei megtalálhatók magában a *Nyelv és termelés*ben, valamint *A dichotómián túl: praxis és poiesis* című, a könyvvel nagyjából egyidős, 1986-ban megjelent cikkében (*Kultúra, tudomány, társadalom*. Atlantisz, Bp., 2017. 53–79. old.), végül pedig egy ma még kiadatlan, töredékes kéziratában (*Labour, Instrumental Action, and Ways of Human Subsistence: Towards an 'Ecological' Reconstruction of Historical Materialism*, erről *Az első korszakhatár* című szövegem számol be). Nem vállalkozom rá, hogy Márkus érvelését teljes bonyolultságában rekonstruáljam itt. Beérem azzal, hogy egy triviális sztori segítségével világítsam meg az érvelés csontvázát. Nem vagyok biztos benne, hogy ő maga szeretné a példázatomat. De azt hiszem, elismerné, hogy ellenvetése lényegét jól adja vissza, és hogy működik.

Íme a sztori. Egy iskolásfiú azt mondja verekedős osztálytársának: „Nem szép dolog a gyengébbet bántani.” Ez a kijelentés erkölcsi ítéletet tartalmaz, tehát – Habermas terminológiájával élve – a kommunikatív

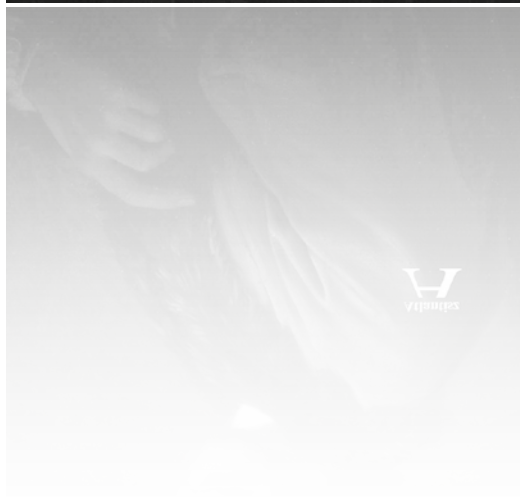
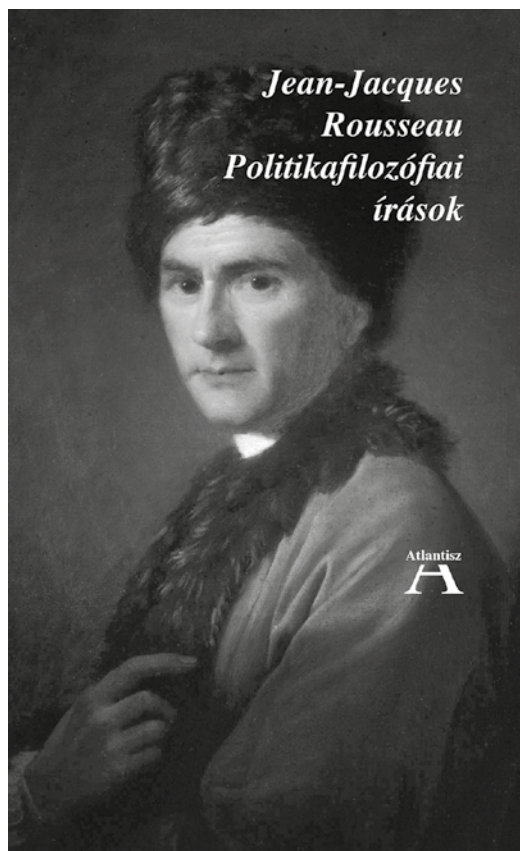
cselekvés körébe sorolandó. Az erkölcsi ítéleteknek normatív vonzataik vannak. Az idézett közlés a verekedős fiúhoz azt a felszólítást intézi: „Ne bánts a gyengébbet!” Tartalmaz egy felszólítást a többi osztálytárs számára is: „Ha bántják a gyengébbet, és teheted, siess a segítségére!” Idáig még mindig a kommunikatív cselekvés tartományában volnánk; az erkölcsi felszólításokkal szemben ugyanúgy az érvelő vita a helyes attitűd, mint az erkölcsi ítéletekkel szemben. A külső szemlélőknek szóló üzenet azonban közvetve a verekedős osztálytársnak is szól. A fiú, aki beszél hozzá, maga is külső szemlélő, rá is vonatkozik a megállapítás, hogy köteles a gyengébb segítségére sietni. Lényeges, hogy őszintén beszél, azaz nemcsak mondja: hiszi is, hogy nem szép dolog a gyengébbet bántani. Ha pedig igaznak tartja, amit mond, akkor azt is igaznak kell tartania, hogy neki magának a megtámadott gyengébb segítségére kell sietnie. A verekedős osztálytárs számára ezért szavaiból ez következik: „Ha bántod a gyengébbet, a segítségére fogok sietni!” Ez a közlés stratégiai természetű. Fenyegetést tartalmaz. Negatív ösztönzőt társít a bántalmazó cselekvéshez. Megváltoztatja a bántalmazás költség-haszon mérleget.

Az iskolásfiú tehát három dolgot is csinál:

1. Erkölcsi ítéletet fogalmaz meg.
2. Erkölcsi tiltást címez verekedős osztálytársához.
3. Fenyegetést intéz verekedős osztálytársához.

De ezt a három dolgot nem külön-külön csinálja. Nem az történik, hogy *először* megfogalmaz egy erkölcsi ítéletet, *azután* erkölcsi tiltást címez verekedős osztálytársához, *végül* megfenyegeti őt. Egyetlen cselekedetet hajt végre, melyet három különböző módon írtam le. A három leírás közül kettő kommunikatív, egy stratégiai természetű. Mindhárom helytálló. Ugyanaz a cselekedet igaz módon leírható kommunikatív aktusként is és stratégiai aktusként is.

A kontextus módosításával persze megváltozhat a kommunikatív gesztushoz társuló stratégiai üzenet. Tegyük fel, hogy az iskolásfiú ugyanazt a mondatot fogalmazza meg, de kacsint hozzá. Jelzi, hogy nem veszi komolyan, amit állít. Szavaiból ez esetben nem az következik, hogy verekedős osztálytársának legközelebb erős ellenféllel kell számolnia. Ellenkezőleg, most azt hozza az osztálytárs tudomására, hogy felőle aztán nyugodtan bántalmazhatja a gyengébbet. Ez lényeges változás. Érdemes azonban felfigyelni rá: csak a stratégiai közlés *tartalma* változott, a stratégiai implikáció nem maradt el. A cselekvés kommunikatív vetülete szükségszerűen jár együtt stratégiai vetületével. Hogy *milyen* stratégiai értékű vonzatai vannak, az esetleges – változtatható – tényeken is múlik. Hogy *vannak-e egyáltalán* stratégiai értékű vonzatai, az nem függ esetleges tényektől. A kommunikatív aktusok logikájából következik, hogy vannak.

*Jean-Jacques
Rousseau
Politikafilozófiai
íráások*

Atlantis
A

Atlantis
V

Ez nem valami elhanyagolható technikai részletkérdés. Márkus kimutatja, hogy ezen múlik, hogyan gondolkodjunk a modernitásról és a felvilágosodás emancipatorikus programjáról.

Ha az elkülönítés kivihető, a felvilágosodás programját is maradéktalanul valóra lehet váltani. Ha az elkülönítés koherens módon még csak el sem gondolható, abból nem következik, hogy fel kell adnunk az emberi emancipáció normatív eszméjét, de az következik belőle, hogy maradéktalan, konfliktusmentes megvalósításában értelmesebben nem gondolkozhatunk.

Ezzel eljutottam befejező kérdésemhez: mit tudunk meg Habermasról és Márkusról a kettejük vitájából?

Miként Márkus a *Praxis és poiesis* tanulmányban rámutat, az elkülönítés tézise nem kötődik Marx sajátos elméletéhez. A felvilágosodás emancipatorikus programjának lényegéhez tartozik. Ami Marxban sajátos, az az, hogy milyen elkülönítésben gondolkodik: pontosan mit, mitől és hogyan kíván elkülöníteni. Habermas átfogalmazza, de megőrzi az elkülönítési tézist, abban a reményben, hogy szilárd elméleti alapokra helyezi a felvilágosodás programját. Vállalkozása nagyszabású, és minden belső inkonzisztenciájával együtt jelentős filozófiai teljesítmény. Azonban nem szabadul meg a nehézségektől, melyekre már az eredeti program kritikusai rámutattak.

Hát Márkus? Ő túljutott a felvilágosodás programjára jellemző inkonzisztenciákon, de azon az áron, hogy az eredeti program megvalósíthatóságáról is le kellett mondania. Mélységes erkölcsi meggyőződése azonban nem engedte meg, hogy feladja az emberi emancipáció normatív eszméjét. Kései filozófiájában érzésem szerint szakadatlan intellektuális viaskodást kell látnunk a felvilágosodás hagyatékának belső feszültségeivel: azzal, hogy az emancipáció ideálja nem hozható kifogástalan elméleti alakra, ám ugyanakkor megoldatlan és valószínűleg feloldhatatlan belső nehézségeivel együtt sem adható fel. □

MÁRKUS ÉS ALTRICHTER VITÁJA*

MÁRTON MIKLÓS – TŐZSÉR JÁNOS

Márkus György 1968-ban publikálta a *Magyar Filozófiai Szemlében* Az észlelés és a pszichofizikai probléma (Adalékok a pszichikum természet-ontológiájához) című – kismonográfia terjedelmű – írását, mely az első magyar nyelvű, kifejezetten analitikus filozófiai értekezés. Altrichter Ferenc 1972-ben megjelent *Megjegyzések az észlelés filozófiai fogalmáról* című írása pedig (melyben Altrichter Márkus tanulmányával vitatkozik) az első magyar nyelvű, kifejezetten analitikus filozófiai diszkusszió. Kettejük vitája az észlelési állapotok metafizikai státusáról szól, de tágabb kontextusban a test-lélek-problémát is érinti.

Tanulmányunk három részből áll. Az elsőben röviden bemutatjuk azt a filozófiai (pontosabban elmefilozófiai) klímát, amelyben Márkus és Altrichter tanulmánya született. A másodikban vitájuk legfontosabb pontjait elemezzük. A harmadikban a kortárs elmefilozófia nézőpontjából vesszük szemügyre Márkus és Altrichter vitáját.

1. AZ ELMEFILOZÓFIA AZ 1960-AS ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN

Az 1960-as évek második felében az elmefilozófiai klímát három fejlemény határozta meg. Egyrészt ekkor a logikai behaviorizmus a végét járja (még ha folynak is utóvédharcok), másrészt az azonosságelmélet első virágkorát éli, harmadrészt épp születőben van a funkcionalizmus. Nézzük sorjában!

1.1. A LOGIKAI BEHAVIORIZMUS

A logikai behaviorizmus részben szemantikai (a mentális terminusok *jelentésével* kapcsolatos), részben metafizikai (a mentális állapotok *természetével* kapcsolatos) elmélet. Ami az előbbit illeti: az elmélet szerint azok a mondatok, amelyekben szerepelnek mentális kifejezések, jelentésüket tekintve megegyeznek olyan mondatokkal, amelyek pusztán fizikai entitásokra (jelesül viselkedési mintázatokra) utalnak. Így az előbbieket lefordíthatók az utóbbiakra, vagyis voltaképpen a mentális kifejezéseket tartalmazó mondatok is viselkedési mintázatokra utalnak. Amikor például azt

mondjuk, hogy „Pisti fél a kutyáktól”, akkor e mondat jelentése visszaadható olyan mondatokkal, mint „ha Pisti megpillantana egy kutyát az utcán, akkor átmenne a másik oldalra”, „ha Pistihez egy kutya közeledne, akkor elfutna”, „ha Pisti közelében egy kutya egyszer csak ugatni kezdene, összerезzenne” stb. Magyarán: minden mentális kifejezést („reméli”, „hiszi”, „észleli”, „vágyja”, „gondolja”, „akarja” stb.) tartalmazó mondat jelentése maradéktalanul kifejezhető efféle szubjunktív kondicionális mondathalmazokkal. Egy szóval: *szemantikai* (fogalmi) kapcsolat van közöttük. Ahogy Gilbert Ryle, a logikai behaviorizmus legfontosabb képviselője fogalmaz:

„[A]mikor az embereket szellemi predikátumokkal jellemezzük, akkor nem ellenőrizhetetlen következtetéseket vonunk le valamiféle kísérteties folyamatokra nézve, amelyek a számunkra hozzáférhetetlen tudatfolyamban zajlanak, hanem azt a módot írjuk le, ahogy az emberek túlnyomórészt nyilvános viselkedésük egy részét lefolytatják.”¹

A logikai behaviorizmus metafizikai elméletként is felfogható. E szerint: a mentális állapotok *nem* az elménken levő (mások számára megfigyelhetetlen) entitások, hanem (mások számára megfigyelhető) *viselkedési diszpozíciók*. Egy adott mentális állapot nem más, mint lehetőség arra, hogy ilyen és ilyen körülmények között így és így viselkedjünk.

A logikai behaviorizmus tézisé (mely szerint tehát a mentális állapotok viselkedési diszpozíciók) nem szabad összekevernünk azzal a természetes meggyőződésünkkel, hogy a legtöbb esetben onnan tudjuk, hogy mások milyen mentális állapotban vannak, hogy megfigyeljük verbális és nem verbális viselkedésüket. A logikai behaviorista nem azt állítja, hogy a viselkedési diszpozíciókból jogosan következtethetünk a mások elméjében lejátszódó mentális eseményekre. Hanem azt – és ez lényegesen más –, hogy *maguk* a viselkedési diszpozíciók a mentális állapotok.

Hogy miért alkonyult be gyorsan ennek az elméletnek? Azért, mert sem a szemantikai, sem a metafizikai része nem tartható. A kutyáktól rettegő Pisti ugyanis csak akkor megy át a másik oldalra, ha egy kutyát lát, ha úgy *tűnik* neki, hogy az utca túloldalán nincsenek kutyák; csak akkor kezd el futni, ha kutyát lát, ha azt *gondolja*, hogy elég gyorsan képes futni

* ■ Jelen tanulmány Tőzsér János egy korábbi írásának (Altrichter: az első analitikus filozófiai vita Magyarországon. *Századvég*, 17 (2012), 63. szám, 71–86. old.) kibővítése.

¹ ■ Gilbert Ryle: *A szellem fogalma*. (1949). Ford. Altrichter Ferenc. Osiris, Bp., 1999. 65. old.

ahhoz, hogy eliszkoljon. Vagyis – és ez a sokak szemében döntő ellenvetés – a logikai behaviorista által javasolt fordítás *elvi okok* folytán nem teljesülhet: a mentális állapotokat tulajdonító mondatok fordításaként javasolt szubjunktív kondicionális állításokba óhatatlanul újabb mentális kifejezések kerülnek. Ez pedig világosan mutatja: ahhoz, hogy valakinek valamilyen mentális állapotot tulajdonítsunk, figyelembe kell vennünk az illető *egyéb* mentális állapotait is.² Még ha van is némi plauzibilitása annak, hogy bizonyos mentális predikátumok viselkedési diszpozíciókra utalnak (például: „megtanulta”, „emlékszik”, „hiszi”), implauzibilis például a testi érzeteket vagy az észlelési tapasztalatokat viselkedési diszpozíciókkal azonosítani. Amikor azt mondjuk, hogy „Jencinek a mellkasába nyilalt a fájdalom”, vagy azt, hogy „Jenci megpillantotta a szerelmét”, vagy azt, hogy „Jencinek hirtelen eszébe jutott a megoldás”, akkor nemigen kerülhető el, hogy e mondatokra úgy tekintünk, mint amelyek bizonyos mentális *epizódokra* referálnak. A testi érzeteknek éppúgy, mint az észlelési tapasztalatoknak és aha-élményeknek *időbeli tulajdonságaik* vannak: *valamikor* tapasztaljuk őket. Az efféle – időbeli tulajdonságokkal rendelkező – entitások pedig kategoriálisan *más természetű* dolgok, mint a diszpozíciók. Ez utóbbiak ugyanis *tulajdonságok*, az előbbieket viszont *események*.³

Mármint az 1960-as évek első felében egyre többen belátták: a logikai behaviorizmussal szemben felhozott ellenvetésekből olyan sok van, és ezek annyira erősek, hogy nem érdemes az elmélet védelmével tovább próbálkozni. Más megoldás után kell nézni.

1.2. AZ AZONOSSÁGELMÉLET

Az azonosságelmélet szerint a *mentális állapotok bizonyos agyi állapotokkal azonosak*. Az azonosságelmélet korai képviselői közül többen még fél lábbal a logikai behaviorizmus talaján álltak. Ime, egy igen jellemző passzus:

„A kognitív fogalmak esetében, az olyanokban, mint »tudás«, »hit«, »megértés«, »emlékezés«, valamint az akarati fogalmak esetében, mint »akarát«, »szándékozás«, azt hiszem, semmi kétség, hogy ezek alapvetően megadhatók a diszpozicionális analízis terminusaiban. Másik oldalról azonban úgy tűnik, hogy az olyan fogalmak esetében, mint »tudat«, »élmény« és »mentális kép«, van valamilyen *kezelhetetlen maradék* (*intractable residue*), és elkerülhetetlen, hogy valamiféle belső történésre ne hivatkozzunk.⁴”

Az azonosságelmélet korai képviselői kizárólag e „kezelhetetlen maradékot” azonosították agyi állapotokkal. Nem sokkal később azonban az elmélet hívei teljesen elhagyták a logikai behaviorizmust, és azt az álláspontot védelmezték, hogy *minden egyes* mentális állapot a központi idegrendszer egy állapota.

Nagyon fontos látni, hogy az azonosságelmélet – szemben a logikai behaviorizmussal – *nem szemantikai* elmélet. Ahogy Jack Smart fogalmaz:

„[Az azonossági] tézis nem állítja azt, hogy az érzeteinkre referáló mondataink *lefordíthatók* volnának agyi folyamatainkról szóló mondatokra. Azt sem állítja, hogy az érzet-mondatok logikája ugyanaz, mint az agyi folyamatokról szóló mondatoké.”⁵

Hanem ehelyett:

„[A]zt állítja, hogy az, amiről az érzet-mondatok beszámolnak, *valójában* agyi folyamat. Az érzetek nem mások, mint agyi folyamatok.”⁶

Az azonosságelmélet hívei tehát egyrésztől azt állítják, hogy a mentális predikátumokat tartalmazó mondataink és a neurofiziológiai állapotokra referáló mondataink között nincs és nem is lehet jelentésazonosság. Másrésztől viszont azt, hogy a mentális predikátumokat tartalmazó mondataink és a neurofiziológiai állapotokat kifejező mondataink valójában *egy és ugyanazon* dologra, tudniillik a megfelelő agyi állapotra referálnak. Más terminológiában kifejezve: ahogy a „víz” és a „H₂O” kifejezések jelentése (vagy értelme) eltér, de referenciájuk (vagy jelölhetőségük) ugyanaz, éppen úgy a mentális állapotokat és a neurofiziológiai állapotokat kifejező mondataink jelentése is különbözik, de a referenciájuk azonos.

A „víz = H₂O” példa az azonosságelmélet egy fontos jellemzőjére is rávilágít. Nevezetesen arra, hogy a mentális állapotok és a megfelelő agyi állapotok azonosságának tézise – csakúgy, mint a víz molekuláris struktúrájáról szóló állítás – *empirikus hipotézis*,

2 ■ Lásd: Roderick Chisholm: *Perceiving: A Philosophical Study*. Cornell University Press, Ithaca, 1957. 11. feje.; Peter Geach: *Mental Acts: Their Content and Their Objects*. Routledge, London, 1957. 8. old.

3 ■ E két ellenvetésen kívül továbbiak is felhozhatók a logikai behaviorizmus ellen. Az elmélet nem ad magyarázatot a színlelés eseteire (amikor valaki például úgy tesz, mintha fájdalmi volnának, holott nincsenek), és annak az embernek a viselkedésére sem – Putnam után nevezzük őt szuperspártainak (lásd Hilary Putnam: *Brains and Behavior*. In: uő: *Mind, Language, and Reality. Philosophical Papers*, 2. köt., Cambridge University Press, Cambridge, Mass., 325–341. old.) –, aki képes annyira uralkodni magán, hogy fájdalmait egyáltalán nem fejezi ki. Ez utóbbi érv elemzéséhez lásd: Forrai Gábor: Elgondolhatósági érvék. *Magyar Filozófiai Szemle*, 56 (2012), 1. szám, 73–94. old.

4 ■ Ullin Thomas Place: Is Consciousness a Brain Process? In: V. C. Chappell (ed.): *The Philosophy of Mind*. Dover, New York (1956), 1981. 101. old. (kiemelés tőlünk)

5 ■ Jack Smart: Sensations and Brain Processes. In: V. C. Chappell (ed.): *The Philosophy of Mind*, 163. old. (kiemelés tőlünk)

6 ■ Uo. (kiemelés tőlünk)

7 ■ David Lewis: An Argument for the Identity Theory. *The Journal of Philosophy*, 63 (1966), 19. old.

8 ■ Uo. 23–24. old.

9 ■ Hilary Putnam: The Nature of Mental States. In: David M. Rosenthal (ed.): *The Nature of Mind*. Oxford University Press, New York – Oxford (1967), 1991. 201. old.

melyet idővel a neurofiziológiának mint empirikus tudománynak igazolnia, vagy éppenséggel cáfolnia kell. Arra a kérdésre, hogy „honnan tudhatjuk, hogy a fájdalom nem más, mint a C-rostok tüzelése?”, az azonosságelmélet korai képviselői tehát azt felelték: ez empirikus kutatással felfedezhető és igazolható tény.

Mármost, mivel az azonosságelmélet hívei szerint az azonossági tézis empirikus tézis, ezért úgy gondolták: a mentális állapotok *kontingensen azonosak* neurofiziológiai állapotokkal. Azaz: nem szükségszerű, hogy így legyen, de történetesen (ebben a világban, a mi világunkban) így van.

Látni kell azonban, hogy az empirikus kutatások önmagukban legfeljebb annyit igazolhatnak, hogy a C-rostok tüzelése mindig *együtt jár* a fájdalomérzet megjelenésével. Még a legideálisabb esetben is csak azt bizonyíthatják, hogy minden mentális állapototípus mindig együtt jár egy neki megfelelő neurofiziológiai állapototípussal. Az állandó korreláció azonban még *nem* azonosság! Persze az azonosságelmélet hívei hivatkozhatnak az ontológiai takarékoság elvére (ezt is tették), ami csak akkor lett volna meggyőző tőlük, ha meg tudták volna mutatni, hogy a neurofiziológia *minden* mentális jelenséget tökéletesen megérthetővé tesz, és így fölösleges bármilyen, a neurofiziológia fogalmaival nem leírható mentális entitás létezését feltételezni. Ettől azonban még napjaink neurofiziológiája is igencsak távol van, nemhogy az akkori. Tehát az azonosságelmélet képviselőinek – amennyiben elméletüket a logikai behaviorizmus valódi alternatívájaként kívánták feltüntetni – mindenképpen elő kellett állniuk egy deduktív érveléssel is a mentális és a neurofiziológiai tulajdonságok azonosságára.

E deduktív érvelt először David Lewis fogalmazta meg 1966-ban. Maga az érv két premisszából áll. Az első:

„Az azonosságelmélet alátámasztására szolgáló két premisszám közül az első elv szerint egy tapasztalatot mint olyat végeredményben az oksági szerepe határoz meg. A tapasztalatot meghatározó oksági szerep kifejezhető azon feltételek véges halmazával, amelyek tisztázzák, hogy különféle esetekben melyek a tapasztalat jellegzetes okai és hatásai. Ezek a feltételek analitikus szükségszerűséggel igazak a tapasztalatra, amelynek *együttesen kimerítő* meghatározását adják.”⁷

E premisszából az következik tehát, hogy mentális állapotaink okságilag hatékonyak. Képesek fizikai eseményeket okozni. Például valakinek a félelme (mentális állapota) okozhatja azt, hogy az illető elfut (fizikai esemény). Vagy valakinek a szomorúsága (mentális állapota) okozhatja azt, hogy az illetőnek potyogni kezdenek a könnyei (fizikai esemény).

Lewis érvének második premisszája a modern természettudományok különleges sikerére épít:

„[L]étezik a jelenleg elfogadott tudományos elméletek egy egységes halmaza, és ezek az elméletek együttesen minden fizikai jelenség igaz és kimerítő magyarázatát nyújtják. [...] [a második premissza] önmagában még nem egy ontológiai tétel. Csupán annyit tagad, hogy valaha is szükség lenne arra, hogy fizikai jelenségeket nem-fizikai jelenségekkel magyarázzunk.”⁸

Magyarán Lewis azt állítja: *bármilyen* fizikai eseménynek magyarázhatónak kell lennie tisztán fizikai fogalmakkal. A természettudományok – vagyis elsősorban a fizika – olyan sikereket tud felmutatni az ismert fizikai jelenségek magyarázatában, hogy e sikerekből jogosan következtethetünk arra (e következtetés persze induktív), hogy ha egy létezőnek van bármilyen fizikai természetű oksági hatása, akkor maga is fizikai természetű entitás.

A fentiek alapján tehát Lewis deduktív érve az azonosságelmélet mellett a következőképpen rekonstruálható:

1. *premissza*: a mentális állapotok okozhatnak fizikai eseményeket.

2. *premissza*: minden fizikai eseménynek van elégséges fizikai oka.

Konklúzió: a mentális állapotok fizikai (neurofiziológiai) állapotok.

1.3. FUNKCIONALIZMUS

Ahhoz, hogy a funkcionalizmus motivációját megértsük, látnunk kell: a fentebbiekben bemutatott azonosságelmélet szerint a mentális *tulajdonságok* fizikai tulajdonságokkal azonosak. Vagyis a sztenderd példával élve: a fájdalom mint mentális tulajdonság (vagy mint a mentális állapotok egy *típusa*) azonos a C-rostok tüzelésével mint fizikai/neurofiziológiai tulajdonsággal (vagy mint a neurofiziológiai állapotok egy típusával).

Mármost jól ismert empirikus tény, hogy a különböző fajtájú élőlények idegrendszere nagymértékben különböző, ennél fogva felettébb valószínűtlen, hogy a mentális és a neurofiziológiai állapotok között minden esetben *típus-típus* megfelelés volna. Putnam sokat idézett szavaival:

„[A]mennyiben találunk egyetlen olyan pszichológiai predikátumot, amelyet egyaránt alkalmazhatunk egy emlőállatra és egy polipra (például azt, hogy [fájdalma van], ám a két esetben különböznek a fizikai korrelátumai, akkor a [típus]-azonosságelmélet összeomlik. Igencsak valószínűnek tartom, hogy találunk ilyet.”⁹

Putnam ellenvetését így is megfogalmazhatjuk: a mentális tulajdonságok azért nem lehetnek azonosak neurofiziológiai tulajdonságokkal, ahogy azt a *típusazonosság*-elmélet hívei állítják, mert – ismerve

azt az empirikus tényt, hogy a különböző élőlények neurofiziológiája alapvetően különbözik egymástól – a mentális tulajdonságok a különböző lényekben különbözőképpen realizálódnak. Vagyis való igaz: minden egyes mentális állapot *példányt* valamilyen neurofiziológiai állapot *példány* realizál, de egy mentális tulajdonságot a különböző fajtájú élőlények *különböző típusú* neurofiziológiai állapotai realizálnak. Ezt nevezzük a mentális állapotok *többszörös megvalósíthatósági* tézisének.

Fölvetődik azonban a kérdés, mi az, ami az ugyanolyan típusú mentális állapotokban közös, ha nem az, hogy azonosak egy bizonyos típusú agyi állapottal? A funkcionista válasz szerint, ami egy bizonyos mentális állapot-típus példányaiban közös, az nem más, mint az a meghatározott *funkció*, amelyet ezen állapotok a mentális ökonomiánkban betöltenek. Más szavakkal: a mentális állapotok típusaihoz valamilyen *funkcionális szerepet* társítunk (ez határozza meg ugyanis a kérdéses mentális állapot típusát), és nem foglalkozunk azzal, hogy e funkcionális szerepet miféle entitás valósítja meg. Ahogy Ned Block írja:

„Az elme elméletei a funkcionalizmus előtt azzal a két kérdéssel foglalkoztak, hogy 1. mi az elme, és 2. mi határozza meg mentális állapotaink típusának azonosságát, például mi a közös a fájdalmakban, ami miatt valamennyien fájdalmak. A fogalmakat kicsit tágra értelmezve azt mondhatjuk: az 1. ontológiai, a 2. metafizikai kérdés.

Nos, a funkcionalizmus anélkül válaszol a metafizikai kérdésre, hogy válaszolna az ontológiaiakra. A funkcionalizmus megmondja azt, hogy mi a fájdalmakban a közös (mi teszi őket fájdalommá), jelesül a funkciójuk, de semmit nem mond arról, hogy azoknak a lényeknek, amelyeknek fájdalmaik vannak, van-e valamilyen közös fizikai részük.”¹⁰

Miről van tehát szó? A fájdalommal rendelkezés állapota egy jól meghatározott funkcionális szerep. Ezt a funkcionális szerepet a fájdalom fogalmához társított oksági viszonyok határozzák meg. Magyarárn, ha összegyűjtjük azokat az oksági viszonyokat, amelyekben a fájdalomállapot szerepel, vagyis megadjuk, milyen okok hatására jön létre, és neki magának milyen oksági hatásai vannak, akkor kimerítően jellemeztük a fájdalmat. A lényeges pont ez: *mind-egy*, hogy mi valósítja meg a funkcionális szerepként meghatározott mentális állapotokat, csak valósítsa meg valami. Például az ember fájdalmát mondjuk a C-rostok tüzelése valósítja meg, a polipét azonban egy másfajta neurofiziológiai állapot, a marslakóét pedig megint valami egészen másféle állapot.

2. MÁRKUS KONTRA ALTRICHTER

Az alábbiakban Márkus és Altrichter vitájának három legfontosabb pontját elemezzük. Először is azt tárgyaljuk, milyen érvek vannak az azonosság-

elmélet ellen, és ezek mennyire erősek. Másodszor bemutatjuk Márkus központi tézisé az észlelési állapotok mibenlétéről és Altrichternek erre adott válaszát. Harmadszor arra a mindkét szerző számára alapvetően fontos metodológiai vagy metafizikai kérdésre térünk ki, hogy milyen természetű probléma maga a test-lélek-probléma.

2.1. MÁRKUS ÉS ALTRICHTER ÉRVEI AZ AZONOSSÁGELMÉLET ELLEN

Márkus is, Altrichter is elutasítja az azonosságelméletet. Nézzük először Márkus fő érvét:¹¹

„Az »érzet« (»érzékelés«) és »észlelet« (»észlelés«) fogalmi közt – ezek szokásos *filozófiai* használatában – az alapvető különbség abban áll, hogy míg a saját észleleteimre, észlelési állapotaimra vonatkozó állítások (pl. »Látok egy barna asztalt« mint észlelési kijelentés) »evidenciaként« szolgálhatnak és szolgálnak a megfelelő »tárgy-nyelvi«, a külső anyagi tárgyakra vonatkozó megfigyelési kijelentések elfogadásához (pl. »Egy barna asztal van [a fizikai térben] előtttem«), addig az érzetekre vonatkozó kijelentések »Egy barna kiterjedést érzékelek«, vagy »Látómezőmben egy barna színű alakzat van« stb.) ezt a funkciót *nem tölthetik be*. [...] Ennek megfelelően az a kijelentés, hogy »Egy barna asztalt látok« (észlelési kijelentésként felfogva), *hamis*, ha nincs valóban előtttem egy barna asztal [...]. Hogyan magyarázható meg immár az észlelési kijelentések ezen alapvető gnoszeológiai jellegzetessége annak a feltételezésnek alapján, hogy meghatározott agyi állapotok vagy folyamatok leírásai? Ha ezt a különbséget nem sikerül az azonosságelmélet talajáról kellően megmagyarázni és filozófiaiilag megalapozni, akkor ezt a felfogást egy »fizikalista« szolipszizmus veszélye fenyegeti. Márpedig úgy tűnik, hogy e különbség magyarázata komoly nehézségekbe ütközik.” (Márkus 227. old.)

Az érv lényege a következő: a típusazonosságelmélet *nem tud különbséget tenni észlelési és érzékelési állapotok között*. Míg az előbbiek szükségképpen *veridikus* állapotok (lévén az észlelési állapotok faktikusak), addig az utóbbiak nem azok; s míg ennél fogva az előbbiek nagyon erős, akár megdönthetetlen

10 ■ Ned Block: Functionalism (2) In: Samuel Guttenplan (ed.): *A Companion to the Philosophy of Mind*. Basil Blackwell, Oxford, 325–326. old.

11 ■ Az alábbi, leghangsúlyosabb érv előtt Márkus több más, kevésbé hangsúlyosnak szánt érvet is előterjeszt a típusazonosság-elmélettel szemben. Ezek a mentális állapotok privát-ságára, többszörös fizikai megvalósíthatóságukra, valamint személyhez kötöttségükre apellálnak. (Lásd Márkus 224–226. old.)

12 ■ Lásd például Smart: *Sensations and Brain Processes*, 168–169. old.

13 ■ Saul Kripke: *Megnevezés és szükségszerűség*. Ford. Bárány Tibor. Akadémiai, Bp., 1980/2007. 104 skk. old.

igazolásul szolgálnak empirikus vélekedéseink számára, addig az utóbbiak jóval gyengébb evidenciák, ha egyáltalán azok.

Tegyük fel mármost, hogy az azonosságelmélet igaz, és egy *X* személy valamely mentális állapota azonos *X* valamely agyállapotával. Ebben az esetben felmerül a kérdés: vajon *mi ruházza fel X* agyi állapotát a tulajdonsággal, hogy igazolja *X*-nek a külvilágra vonatkozó vélekedését? Hogyan igazolhat egy *agy*i állapot (mint pusztán *fizikai* állapot) bármiféle vélekedést? Mi tünteti ki episztemológiailag azt az agyi állapotot, amely azzal a mentális állapottal azonos, amit úgy írunk le, „*X lát egy barna asztalt*”? S vajon miért nem igazolja a külvilágra vonatkozó vélekedéseinket az az agyi állapot, amely azonos azzal a mentális állapottal, amelyet úgy írunk le, „*X-nek úgy tűnik, hogy előtte egy barna kiterjedés van*”? Márkus szerint: a típusazonosság-elmélet nézőpontjából e kérdésekre nem adható megnyugtató válasz.

Miért? Márkus szerint azért, mert oksági viszonyait tekintve a kétfajta agyi állapot nem feltétlenül különbözik egymástól. Az érzékelési állapotok is lehetnek veridikusak, vagyis lehetséges, hogy azok is az érzékelt tárgy oksági hatására jönnek létre. Szerinte az sem megoldás, ha az észlelési állapotokat kétféle állapottként értelmezzük, azaz így: észlelés = érzet + vélekedés (természetesen a megfelelő érzékelési állapot és a megfelelő empirikus vélekedési állapot együtteséről van szó). Márkus ugyanis úgy látja: míg az evolúciósan fejlettebb állatoknak és a csecsemőknek is tulajdoníthatunk és rutinszerűen tulajdonítunk is észlelési állapotokat, addig vélekedéseket nem tulajdoníthatunk nekik. A típusazonosság-elmélet alapján tehát nem lehet a fenti kérdéseket megválaszolni, ennél fogva az elmélet tarthatatlan.

Altrichter részletesen bírálja Márkus iménti érvét. Bírálatának lényege az alábbi tétel: „[k]ét állítás [...] lehet referenciálisan megegyező anélkül, hogy tulajdonságaik vagy viszonyaik is megegyeznének.” (Altrichter 137. old.) Vagyis, noha igaz, hogy az észlelési állapottulajdonítást kifejező hétköznapi, népi pszichológiai állítások sajátos szemantikai, „logikai” tulajdonságokkal rendelkeznek – ti. az észlelési ígéretet tartalmazó proposíciók szemantikai előfeltevését alkotják az alárendelt mellékmondatok: ha Mari hallja, hogy letört egy faág, akkor igaz, hogy letört egy faág –, a neurofiziológiai állapotokat tulajdonító állítások pedig nem rendelkeznek e tulajdonságokkal, ebből *nem következik*, hogy a két állítást ne tehetné ugyanaz a tény igazzá.

Emlékezzünk csak vissza: a típusazonosság-elmélet nem szemantikai elmélet, nem állítja, hogy a kétfajta kijelentéstípus szemantikailag ekvivalens. Altrichter ellenvetése tehát nagyon is áll, sőt tulajdonképpen ugyanarra a sémára épül, amelyre az azonosságelmélet eredeti előterjesztőinek érvei is, akik jó néhány szemantikai különbségre alapozó ellenérvet hatástalanítottak a fenti distinkcióra apelálva.¹²

Csak hogy Altrichter is elutasítja a típusazonosság-elméletet, és ő is előterjeszt egy érvet azzal szemben. Íme:

„Megítélésem szerint az azonosságelmélet központi gondolata hibás, mégpedig az, amely szerint a test és lélek között csak *faktuális, kontingens viszony* van. A faktuális, kontingens viszony, még a faktuális azonosság is csak azt jelenti, hogy a lélek, bár empirikusan függ a testtől, de logikailag független tőle. Egy *faktuális*, egy *kontingens* kapcsolatot, függést elismernek és feltételeznek az idealista dualizmus képviselői is, maga Descartes is ezt hangsúlyozza. De a lényeg az, hogy bármilyen faktuális kapcsolat mellett *logikailag lehetséges* a testtől független lélek, logikailag lehetséges az, hogy létezzon lélek, de test ne. [...] Bár egy cseppet sem kételkedem az azonosságelmélet képviselőinek materialista *intenciói*ban, mégsem tartom elfogadhatónak az elméletet, éppen *logikai következetlensége* miatt. Az elmélet, bármennyire is szeretnék képviselői, nem tudja kiküszöbölni a lélek idealista fogalmát. Az elmélet képviselőinek legnagyobb tévedése az, hogy a test és lélek közötti logikai viszonyt (az ún. léleknek a testtől való logikai függését) faktuális, kontingens viszonytának tünteti fel.” (Altrichter 139. old.)

Altrichter szerint a típusazonosság-elmélet fő hibája, hogy az elme fizikalista elmélete kíván lenni, de erre *mégsem képes*. Méghozzá azért nem, mert az elmélet szerint a mentális állapotok pusztán faktuálisan, tehát pusztán *kontingensen* (vagyis: nem szükségszerűen) azonosak agyi állapotokkal. Magyarára a típusazonosság-elmélet megengedi, hogy logikailag *lehetségesek* legyenek karteziánus elmék vagy más, fizikai tulajdonságokkal nem rendelkező létezők. Ezzel azonban ellentmond saját materialista vagy fizikalista intenciójának.

Altrichter szemléletmódját úgy véli, hogy csak akkor lehetünk konzisztensen materialisták, ha azt állítjuk: egy fizikai tulajdonságokkal nem rendelkező elme létezése *nem lehetséges*. Nos, a logikai behaviorizmus bukása óta a materialista filozófusok túlnyomó többsége nem így gondolja. Már az azonosságelmélet korai képviselői is úgy látták, hogy elméletük csak az aktuális világra vonatkozik: szerintük aktuális világunk kontingens vonása, hogy benne a mentális állapot-típusok neurofiziológiai állapot-típusokkal azonosak. Semmilyen logikai vagy szemantikai megfontolás nem zárja ki azonban, hogy legyenek testetlen elmék. Vagyis a mi világunk is lehetne ilyen: alakulhattak volna úgy a dolgok, hogy létezenek karteziánus elmék, de történetesen nem úgy alakultak.

Ennyi és nem több, amit a típusazonosság-elmélet modern kori fölbukkanása óta a kortárs materialisták többsége állít. Álláspontunk szerint ez még akkor is így van, ha – főként a Saul Kripke által megfogalmazott megfontolások¹³ következményeképpen –

a meghatározó kortárs fizikalista elméletek szerint a mentális tulajdonságok *szükségszerűen* épülnek rá a megfelelő fizikai, neurofiziológiai tulajdonságokra. Ebből ugyanis csak az következik, hogy ha adottak ezek a neurofiziológiai tulajdonságok, akkor a mentális tulajdonságok nem lehetnek másképp. De ez az elképzelés sem zárja ki a – részben vagy egészben – nem-fizikai létezők által benépesített univerzumok logikai lehetőségét. Egy szó, mint száz: amit Altrichter az azonosságelméleten számon kér, túlságosan erős, mert lehet egy elmélet materialista akkor is, ha megengedi a léleknek a fenti értelemben vett „logikai függetlenségét”.

2.2. MÁRKUS ÉS ALTRICHTER AZ ÉSZLELÉSI ÁLLAPOTOK TERMÉSZETÉRŐL

Márkus tanulmányának legfontosabb célja, hogy az általa elvetett behaviorista és típusazonosság-elméleti válaszoktól különböző materialista választ adjon arra a kérdésre, hogy milyen típusú dolgok az észlelési állapotok. Az alábbiakban Márkus erre kidolgozott elméletét elemezzük. Előre bocsájtjuk: az elméletet sajátos *protofunkcionalista* megoldásnak tartjuk, amely néhány ponton még a behaviorizmushoz is kötődik. Ennek megfelelően a gyengéi is hasonlóak a funkcionalista és a behaviorista elméletek gyengéihez, amit Altrichter alább elemzendő kritikai észrevételei is szóvá tettek.

Márkus leszögezi: az észlelési állapotok neurofiziológiai állapotok ugyan, de az egyes partikuláris észlelési állapotok *nem azonosíthatók* neurofiziológiai terminusokban jellemzett agyi állapotokkal. Vagyis bár minden egyes észlelési állapot példány azonos egy neurofiziológiai állapot példánnyal, a tulajdonságok (vagyis a típusok) szintjén ugyanez már nem mondható el. Méghozzá azért nem, mert a mentális állapotok hétköznapi, népi pszichológiai kategorizálása más azonosságkritériumok és célok alapján történik, mint a neurofiziológiai állapotoké. Magyarán a megfelelő határvonalak nem hozhatók „fedésbe” egymással. Márkus szavaival:

„Habár amikor az organizmus egy partikuláris időpillanatban észlel valamit [...] az *organizmusban* nem történik *semmi más, semmi »több«*, mint ami egy teljes fiziológiai leírásban megragadható [...] – az »észleletet« mint funkcionális állapotot mégsem lehet fogalmilag *azonosítani* valamely fiziológiai jellegű állapottal vagy állapotokkal [...] mert a pszichikus terminusok mint absztrakciók *önidentifikációja* [...] más elveken nyugszik, mint a fiziológiai fogalmak *önidentifikációja*.” (Márkus 237. old.)

Márkus mindebből ugyanazt a következtetést vonja le, mint a funkcionalisták: az egyes partikuláris észlelési állapot példányok azonosak ugyan egyes partikuláris neurofiziológiai állapot példányokkal, azon-

ban mint egy univerzális típus esetei, „az észlelési állapotok a »funkcióteljesítés« specifikus eseteinek tekintendők” (Márkus 242. old.).

E funkcióteljesítést Márkus teleológiai fogalomként jellemzi. Olyan fogalomként tehát, amely az úgynevezett önszabályozó rendszerekre jellemző, amelyekben a rendszer egy adott állapotának kauzális profilja az oksági visszacsatolás révén a rendszer fennmaradását idézi elő, így funkciója a rendszer fenntartásaként írható le, és ennyiben e működés „célszerű”. Ahogy fogalmaz: a funkcióteljesítési állapot „az organizmus valamely olyan, a külső környezethez való viszonyában jellemzett állapota, amelynek elérését vagy fenntartását meghatározott, öröklött vagy individuálisan kialakított önszabályozó (vagy önvezérlő) mechanizmusok biztosítják” (Márkus 242. old.).

Összegezve: az észlelési állapotok Márkus szerint az organizmus fennmaradását elősegítő funkcióteljesítési állapotok, amelyeket partikuláris neurofiziológiai állapotok realizálnak.

Csak hogy ez az észlelési állapotoknak még nyilvánvalóan nem elégséges specifikációjuk. Nem határozza meg, miben áll az észlelési állapotok sajátos hozzájárulása az organizmus fennmaradásához. Márkus szerint az „észlelést [...] az *adekvát* viselkedési reakcióra való előkészületként határozhatjuk meg” (Márkus 247. old., kiemelés tőlünk). Az észlelés ugyanis „az érzékszervek stimulációja által kiváltott [adekvát] cselekvés-készültség” (Márkus 250. old., kiemelés tőlünk) állapota. Ez utóbbit azért kell hangsúlyozni, mert ugyanaz a cselekvéskészültségi állapot, amelyet az érzékszervek ingerlése kivált, más úton is kiváltható, például emlékek felidézése, képzelet vagy antipáció révén; holott ez utóbbiak értelem szerűen nem számítanak észlelésnek. Márkus szavaival tehát:

„Valaminek az észlelése felfogásunk szerint nem más, mint előkészület, készültségi állapot egy e tárgy, szituáció bizonyos aspektusaira irányuló, meghatározott reakcióra (vagy reakciókra). E reakciót ezen észlelt tárgyi tulajdonság stb. vonatkozásában »megfelelőnek« nevezzük azon értelemben, hogy *ha* a reakció-készültség átmegy (normális feltételek mellett) a külső cselekvésbe, akkor e cselekvés *objektíve adekvát* lesz a külső környezetben (a szóban forgó viselkedési aktus vagy operáció *sikeres* lesz) *mindazon esetekben, amikor a szóban forgó észlelet veridikus*. Viszont, ha *F észlelete nem-veridikus*, akkor nyilvánvalóan az *F-nek »adekvát«* reakció a külső környezetben *objektíve nem-adekvátnak* fog bizonyulni.” (Márkus 249. old.)

E megoldás első látásra behaviorista szelleműnek tűnik, hiszen mégiscsak a megfelelő ingerek hatására kialakuló potenciális viselkedési mintázatokra hivatkozva határozza meg az észlelési állapotok mibenlétét. Miért tartjuk mégis inkább a funkcionalizmusra hajazó elméletnek?

A fenti, funkciót teljesítésre vonatkozó egyértelmű megjegyzéseken túl először is azért, mert meglehetősen furcsa volna Márkustól, hogy behaviorista koncepcióval álljon elő, ha egyszer már tanulmánya korábbi részeiben több szempontból is kritizálta az észlelési állapotok behaviorista értelmezését. Szerinte például azért tévedés az észlelési állapotokat viselkedési diszpozíciókkal azonosítani, mert a diszpozíciók a dolgok tulajdonságai, nem pedig állapotai, az észlelés ezzel szemben konkrét téridő-intervallumban megvalósuló állapot. Továbbá: a behaviorista koncepció túl szoros viszonyt tételez föl az észlelési állapotok és a viselkedési diszpozíciók közt, holott sok példával igazolható, hogy a viszony közvetettebb: számos egymástól lényegileg különböző viselkedési reakció jöhet számba az észleléssel azonosítható megfelelő diszpozíció tárgyaként, és hogy ezek közül melyikkel azonosíthatunk egy partikuláris észlelési állapotot, az további kontextuális tényezőkön múlik.

Másodszor, saját elméletének előterjesztését követően Márkus nyomban leszögezi, hogy a definíciójában szereplő „készültség” nem a bevett értelemben vett diszpozíció, hanem valamilyen konkrét agyi állapot, méghozzá premotoros állapot. Habár ezen agyi állapot funkcionálisan a viselkedési reakcióért felelős, azonban közte és a bekövetkező viselkedés közt még jó néhány közvetítő fázis van, így az utóbbi akár el is maradhat, annak ellenére, hogy a szóban forgó neurális állapot fennáll. Egyszóval: a viselkedési reakció bekövetkezése *esetleges* az észleléshez képest (Márkus 249. old.). Ez az elképzelés pedig határozottan szembemegy a logikai behavioristák ama nézetével, hogy a mentális állapotok nem lehetnek neurofiziológiai állapotok.¹⁴

Mindazonáltal Márkus meghatározása még így is erősen támaszkodik a viselkedési reakciók legalább potenciális jelenlétére, hiszen a funkciót teljesítési állapot meghatározásakor a kauzális inputok és outputok között csak az érzékszervi ingerlést és az adekvát viselkedést sorolja föl. Vagyis csak a külső megfigyelő számára hozzáférhető, nem mentális, nem neurofiziológiai jelenségeket. Ezért állítottuk fentebb, hogy Márkus megoldása még kapcsolódik a behaviorizmushoz.

Altrichter két ellenérvet fogalmaz meg Márkus elméletével szemben. Íme az első:

„Nem túlzottan világos az, hogy mit is jelent az [...] észlelés] szempontjából adekvát reakció fogalma. [...] V]együk azt a tényt, hogy esik az eső, és tegyük fel azt is, hogy látom, hogy esik az eső. Mi lenne adekvát, mi lenne megfelelő reakció e tény vonatkozásában? Nagyon nehéz, sőt lehetetlen lenne erre a kérdésre válaszolni a körülmé-

nyek megadása nélkül. Hiszen reagálhatok erre a tényre úgy is, hogy bent maradok a lakásban, vagy ha sürgős elintéznivalóm van, esernyőt veszek magamhoz, és elindulok stb. stb. A válasz, úgy tűnik, sok mindentől függ; mindenekelőtt szándékaimtól, cselekvési lehetőségeimtől, az elérhető eszközöktől, attól a szituációtól, amelybe éppen belekerültem stb. stb. Ez azonban azt mutatja, hogy egy reakció mindig csak egy adott cselekvési kontextusban adekvát. Absztraktnan, a kontextus kizárásával nem lehet felvetni azt a kérdést, hogy egy reakció adekvát-e vagy sem. (Altrichter 145–146. old.)

Altrichter tehát azt állítja: *nem lehet kontextus-függetlenül megadni* azokat az adekvát viselkedési reakciókat, amelyekkel kapcsolatban az egyes partikuláris észlelési állapotok a készültségiállapot-funkció betöltései lennének. Értelmezésünk szerint Altrichter ellenvetése arra mutat rá, hogy a konkrét esetben adekvát cselekvési reakciót nem lehet a definíció *körkörösé* válása nélkül megadni. Méghozzá azért nem, mert a definiensben szereplő cselekvést csak az e cselekvésre hivatkozó cselekvési kontextus definiendumban való szerepeltetése árán lehetséges meghatározni. Attól függetlenül nem.

Az érv jogosnak tűnik, és nagymértékben hasonlít a behaviorizmus szemantikai formájával szemben felhozott ellenvetésre. Mindebben semmi meglepő nincs, hiszen Márkus a funkcionálizmus felé tapogatózik ugyan, de elmélete még mindig túlságosan kötődik az érzékszervi ingerekhez és a viselkedési reakciókhoz. Ezért van kitéve a behaviorizmussal szembeni klasszikus érvnek.

Altrichter második érve ellene veti Márkus észlelésiállapot-definíciójának, hogy az nem képes megkülönböztetni egymástól azokat az eseteket, amikor *különböző érzéki modalitásokban* észleljük ugyanazt a tényt. Íme az érv:

„Márkus koncepciója abszurd következményekkel jár. Ha ugyanis az észlelés valóban felkészülés az észlelt sajátosságoknak megfelelő reakciókra, és ha minden észlelhető sajátosság vonatkozásában létezik egy megfelelő reakció, illetve reakció-típus, akkor az észleletek különbségeit a megfelelő reakciók különbségeiben kell keresnünk [...]. Tegyük fel, hogy a szomszédom ideges járkálásának vonatkozásában adekvát reakció A, akkor Márkus koncepciója szerint az, hogy »Látom a szomszédom ideges járkálását« ekvivalens kellene legyen avval, hogy »Érzékszerveimet ért ingerlés következtében képes és kész vagyok A-módon reagálni«. De ha hallom a szomszédom ideges járkálását, akkor a »Hallom a szomszédom ideges járkálását« ugyancsak ekvivalens kellene legyen avval, hogy az »Érzékszerveimet ért ingerlés következtében képes és kész vagyok A-módon reagálni«. Amiből azt a meglepő következtetést vonhatjuk le, hogy

14 ■ Lásd például: Norman Malcolm: Scientific Materialism and the Identity Theory. In: C. V. Borst (ed.): *The Mind-Brain Identity Theory*. Routledge, London, 1964/1970. 124–126. old.

[...] a »Látom a szomszédom ideges járkálását« és a »Hallom a szomszédom ideges járkálását« ekvivalens kellene legyen. (Altrichter 147–148. old.)

Az érv premisszákra lebontva nagyjából a következőképpen fest:

(1) Léteznek olyan esetek, amikor egy eseményt (tárgyat, tulajdonságot stb.) egyszerre két érzékszervünkkel is észlelünk: például halljuk is és látjuk is, hogy a szomszédunk idegesen járkal.

(2) Az az észlelési tapasztalat, amellyel akkor rendelkezünk, amikor látjuk a szomszédunk ideges járkálását, minden kétséget kizáróan *különbözik* attól az észlelési tapasztalattól, amellyel akkor rendelkezünk, amikor halljuk a szomszédunk ideges járkálását.

Következésképpen:

(3) Léteznek olyan esetek, amikor egy és ugyanazon eseményről (tárgyról, tulajdonságról stb.) *különböző* észlelési tapasztalatokkal rendelkezünk annak ellenére, hogy azok propozicionális tartalma azonos. (1, 2)

Mármost:

(4) Minden olyan elmélet az észlelési állapotokról, amely a (3) alatti esetekkel nem tud elszámolni, implauzibilis.

(5) Mivel Márkus az észlelési állapotokat az adekvát viselkedési reakcióra való felkészültségi állapotként határozta meg, és az adekvát viselkedési reakciókat pedig az észlelt esemény (tárgy, tulajdonság stb.) alapján tartja meghatározhatónak, ezért a szomszéd ideges járkálásának vizuális és auditív észlelési tapasztalata Márkus elmélete alapján *azonos*.

Következésképpen:

(6) Márkus elmélete nem tud elszámolni a (3) alatti esetekkel. (3, 5)

Következésképpen:

(7) Márkus elmélete implauzibilis. (4, 6)

Az érv döntő pontja a (2) premissza. Miben *különbözik* ugyanannak az eseménynek (tárgynak, tulajdonságnak stb.) a különböző érzéki modalitásokban történő észlelése? Természetesen a *fenomenális karakterükben* különböznek az ilyen állapotok: egészen másmilyen látni, mint hallani azt, hogy a szomszédunk idegesen járkal. Altrichter érve – anélkül hogy ezt explicit módon megemlítené – tehát azt mutatja meg, hogy Márkus elmélete nem számol az észlelési állapotok fenomenális minőségével. E problémára alább még visszatérünk.

2.3. MÁRKUS ÉS ALTRICHTER A TEST–LÉLEK-PROBLÉMA TERMÉSZETÉRŐL

Márkus, de főleg Altrichter írásának állandóan visszatérő eleme a test–lélek-probléma mibenlétéről és valódi természetéről szóló *módszertani*, avagy *metafilozófiai reflexió*. Márkus a következő szavakkal kezdi a tanulmányát:

„Ez a tanulmány kísérlet egy olyan fogalmi séma igen vázlatos kialakítására és felrajzolására, amelynek keretei közt a neurofiziológiai tételek és az introspektív pszichikus állítások, beszámolók, illetve az e kijelentésfajták által leírt jelenségek viszonya tisztázható.” (Márkus 217. old.)

Néhány sorral később:

„A test–lélek-probléma megoldása *filozófiai* kérdés, *mivel* (és annyiban, amennyiben) része egy olyan fogalmi séma kialakítására irányuló vállalkozásnak, amely nemcsak különböző empirikus tudományok eredményeit foglalja – hipotetikusán – egységbe, hanem mindenekelőtt szembesíti őket a hétköznapi-spontán világképpel, a köznapi gondolkodásunkat átszövő »ontológiai hiedelmek« laza rendszerével. (Márkus 217. old.)

E két passzusból több dolog is világosan látszik. Mindenekelőtt az, hogy Márkus szerint a test–lélek-probléma nem „steril” filozófiai probléma. E problémát nem lehet karosszékben ülve, *pusztán* az értelmünk használata révén megoldani, hanem figyelembe kell venni a különböző empirikus kutatások eredményeit is. Ebből következően a test–lélek-problémával foglalkozó filozófusra két feladat is hárul. Egyrészt értelmeznie kell az elme empirikus kutatásának eredményeit (ami nyilván előfeltételezi ismeretüket), másrészt ama *viszony* természetét kell feltárnia, amely az elme empirikus kutatásának eredményei és az elmével kapcsolatos természetes, introspekcióból származó vélekedéseink között fennáll.

Altrichter szerint Márkus álláspontja zavaros. Összekever két egészen különböző kérdést. Az egyik: milyen viszony van a neurofiziológiai és az introspekcióból származó *leírások* között? A másik: milyen viszony van a neurofiziológiai és a pszichikus vagy mentális *jelenségek* között? Az első kérdés esetében – írja Altrichter – „*konceptuális* vizsgálódásokat kell végrehajtunk” (Altrichter 131. old.), hiszen ekkor bizonyos *mondatok* vagy *kijelentések* egymáshoz való viszonyát kell tisztáznunk, a második esetben viszont „*faktuális* vizsgálódásokat kell folytatnunk” (uo.), lévén bizonyos *entitások* közti viszony tisztázása a cél. Ahogy fogalmaz:

„Azt hiszem, teljességgel jogosult, szükséges és értelmes dolog felvetni a konceptuális kérdést, és teljesen jogosult, szükséges és értelmes dolog felvetni a faktuális kérdést is, viszont teljességgel jogosulatlan, szükségtelen és sajnós, értelmetlen dolog is állandóan mixelni a kétféle kérdést. Az egész tanulmányt végigkíséri a kétféle kérdés közötti oscillálás, a kétféle kérdés állandó keveredése, s logikai szempontból csak eme keveredéssel szemben támasztható kifogás. (Altrichter 131–132. old.)

Altrichternek annyiban igaz van, hogy Márkus elmélete az észlelési állapotok természetéről alapvetően valóban *empirikus hipotézis*, amelynek kifejtése során ugyanakkor a fogalmi elemzés módszerét is alkalmazza. Számunkra úgy tűnik: Márkusnak az a tézise, amely szerint az észlelési állapotok nem mások, mint az adekvát viselkedési reakcióra való felkészülés funkcionális szerepét betöltő neurofiziológiai állapotok, leginkább nagyon átfogó, széles hatókörű, az empirikus megerősítésnek vagy falszifikációnak kitehető empirikus hipotézis. Mint ilyen természetesen – legalábbis Márkus szerint – filozófiailag is adekvát, vagyis nem tartalmaz fogalmi ellentmondásokat és a józan ész szempontjából nyilvánvalóan kontrainuitív állításokat.

Ennek alátámasztásaként leginkább arra tudunk hivatkozni, hogy Márkus legfőbb érve az elmélete mellett az, hogy az akkor rendelkezésre álló kísérleti pszichológiai eredmények fényében *empirikusan adekvát*. Ennek igazolására a kísérleti észleléssz pszichológia számos eredményét sorakoztatja föl a torzító-szemüveges adaptációs kísérletektől a korai mozgási deprivációknak az észlelési készség kialakulására vonatkozó hatásáról szólóig. Fogalmi elemzést, vagyis hagyományos értelemben vett filozófiai eszmefuttatásokat inkább csak a kínálkozó ellenvetések kivédésére alkalmaz, hogy megmutassa: az elmélet nem tartalmaz fogalmi ellentmondásokat. Ilyen elemzés például az úgynevezett „látszik-állítások” szemantikai és pragmatikai tulajdonságainak analízise (Márkus 260–262. old.).

De mi a helyzet Altrichter ama kritikájával, hogy a faktuális-empirikus és a fogalmi kérdések ilyen vegyítése megengedhetetlen? Szerintünk ez a kritika kissé elavult és jogosulatlan. Ennek alátámasztására először mi is egy empirikus tényre szeretnénk hivatkozni: filozófusok szoktak ilyet csinálni. Vagyis gyakorta fogalmaznak meg nagyon általános hatókörű, átfogó empirikus hipotéziseket, amelyek megfogalmazásuk pillanatában a rendelkezésre álló empirikus adatok fényében többé-kevésbé jól konfirmáltak, és a jövő szaktudományos kutatásai vagy tovább alátámasztják, vagy megcáfolják őket. Ilyen volt eredetileg a típusazonosság-elmélet is. De ugyancsak ilyen például – hogy csak az elmefilozófia területéről hozunk példákat – Jerry Fodor nagyszabású hipotézise a gondolkodás nyelvének létezéséről,¹⁵ vagy David Rosenthal jól ismert HOT (*Higher-order Theory*) elmélete, amely szerint

a tudatosság megjelenéséért a magasabb szintű reprezentációk a felelősek.¹⁶

Másodszor: közismert, hogy Quine 1951-es nevezetes cikke óta a filozófiában általában véve megkérdőjelezhető az empirikus és a fogalmi kérdések éles szétválasztása.¹⁷ Az érvelés lényege szerint a tisztán logikai igazságokat kivéve minden analitikus, a fogalmak jelentésére alapozó állítás támaszkodik a szinonímia fogalmára, mely utóbbról viszont nem tudunk számot adni anélkül, hogy a körkörös érvelés vagy a trivialitás hibájába ne esnénk. Quine érvelése megnyitotta az utat a máig divatos filozófiai naturalizmushoz, amely szerint a konceptuális és az empirikus problémák semmilyen értelmes módon nem választhatók szét. Az ebből következő tézis szerint a filozófia és a tudomány módszerei és céljai lényegileg azonosak: mindkettő a világ átfogó elméletét kívánja kidolgozni, amelyet az empirikus adatokkal összevetve ellenőriz. A különbség csak fokozati: a filozófia általánosabb kérdésekkel foglalkozik, mint az empirikus tudományok.

Természetesen Quine tézisei a mai napig állandó vita tárgyául szolgálnak, sok filozófus elveti őket. Úgy tűnik, Altrichter is közéjük tartozik, hiszen egy lábjegyzetbeli megjegyzése (Altrichter 131. old., 3. l.) arról tanúskodik, hogy ismeri a Quine-féle argumentációt, azonban Paul Grice és Peter Strawson közös tanulmányára¹⁸ hivatkozva érvénytelennek tartja. Az azonban sajnos nem derül ki, pontosan mi győzte meg Altrichtert arról, hogy Quine téved. Márpedig a quine-i kritika után nem lehet minden további nélkül készpénznek venni a fogalmi és az empirikus vizsgálódások különbségének tézisé.

Harmadszor: az 1960–70-es években már jó néhány filozófus vélte úgy, hogy az állítások igazságtételeinek fogalmi vizsgálata révén magáról a valóságról tudunk meg ezt-azt. (Voltaképpen ez a modern metafizikai reneszánsz módszertani alapja.) Szemünkben a test-lélek-kérdés igenis metafizikai kérdés: az empirikus kísérleti pszichológia és a neurofiziológia önmagában nem fogja eldönteni a viszony mibenlétének kérdését.

Mert mire is képes a neurofiziológia? Arra, de nem többre, hogy különféle korrelációkat állapítson meg bizonyos típusú mentális állapotok és bizonyos típusú neurofiziológiai állapotok között. Hogy azt mondja például: az ember esetében a fájdalomérzet az agy ilyen és ilyen neurális aktivitásmintázatával korrelál. Arról azonban, hogyan értelmezendők ezek a korrelációk, már nem a neurofiziológiának kell döntenie.

Az azonosságelmélet hívei szerint – ahogy láttuk – a mentális állapotok azonosak a velük korreláló agyi állapotokkal: ez magyarázza a szisztematikus korrelációt bizonyos mentális és neurofiziológiai állapotok között. Egy dualista viszont érvelhet úgy, hogy a mentális és a neurofiziológiai folyamatok egymással párhuzamosan futnak (az előre megállapított isteni rend szerint), de amúgy egymástól függetlenül létez-

15 ■ Lásd: Jerry Fodor: *The Language of Thought*. Harvard University Press, Cambridge Mass., 1975.

16 ■ Lásd: David M. Rosenthal: *Consciousness and Mind*. Clarendon Press, Oxford, 2005.

17 ■ Willard van Orman Quine: Az empirizmus két dogmája. Ford. Faragó Szabó István. In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia: Szöveggyűjtemény*. Aron, Bp., 1951/1999. 131–151. old.

18 ■ Paul Grice – Peter Strawson: Egy dogma védelmében. Ford. Réz Anna. In: Paul Grice: *Tanulmányok a szavak életéről*. Gondolat, Bp., 1956/2011. 180–193. old.

nek. Tisztán empirikus alapon lehetetlen választani e két lehetséges álláspont közül. De bárhogyan válaszunk is, az a valóság természetéről szóló metafizikai állásfoglalás lesz, vagy ha úgy tetszik, *faktuális* tézis, amelyhez részben vagy egészben fogalmi elemzés útján jutunk el.

3. ÖTVEN ÉV TÁVLATÁBÓL

3.1. A MILYENSÉG, A FENOMENÁLIS TUDATOSSÁG KIHAGYÁSA

A Márkus és Altrichter írásainak megjelenése óta eltelt majdnem ötven év elmefilozófiai fejleményeit akár csak felületesen ismerő olvasó számára a legszembetűnőbb, hogy e két tanulmány úgy tárgyalja a fizikai és a mentális állapotok viszonyának kérdését, hogy említést sem tesz a *fenomenális tudatosság* problémájáról, holott több évtizede immár éppen *ez* áll a test-lélek-viszonyról szóló viták homlokterében. Mi is a fenomenális tudatosság? Észlelési tapasztalataink – csakúgy, mint számos más mentális állapotunk – természetéhez alapvetően hozzátartozik az, amit a kortárs filozófusok fenomenális vagy szubjektív *karakternek*, érzetminőségnek neveznek. Ez azt jelenti, hogy az észlelési tapasztalataink *valamilyen*ek a számunkra, vagyis *valamilyen* számunkra átélnek őket. Gondoljunk csak bele: mennyire *másmilyen* észlelni egy érett paradicsom színét, mint egy citromét. Hogy mennyire *másmilyen* észlelni egy kék négyzetet, mint egy zöld háromszöget. Thomas Nagel klasszikus tanulmányában ezt így fogalmazza meg:

„Az a tény, hogy egy organizmusnak egyáltalán vannak tudatos tapasztalatai, lényegében azt jelenti, hogy valamilyen ennek az organizmusnak lenni. [...] Alapvetően egy organizmus akkor és csak akkor rendelkezik tudatos mentális állapotokkal, ha van olyan valami, mint annak az organizmusnak *lenni* – ha az organizmus *számára* a világ valamilyen.”¹⁹

Sok filozófus mármost úgy látja: a test-lélek-probléma valódi nehézsége éppen a fenomenális tudatosság jelenségéből adódik. Hogyan lehetséges, hogy pusztán fizikai, közelebbről: neurofiziológiai folyamatok szükségszerűen előidézzék e szubjektív, fenomenális karakterrel rendelkező tapasztalatot? Minden materialista elmélettel szemben megfogalmazható a vád: bármiféle fizikai jelenséget adnak is meg a mentális állapotok valódi természeteként, e leírás semmit nem tud mondani azok fenomenális-szubjektív jellegéről, holott az a tapasztalatok lényegéhez tartozik.

A test-lélek-probléma tárgyalása az utóbbi évtizedekben szinte teljes egészében abban áll, hogy az antifizikalisták újabb és újabb, a fenomenális tudatosságra alapozó érveket terjesztenek elő, míg a fizikalisták igyekeznek ezeket cáfolni, illetve elmé-

leteiket addig finomítani, ameddig úgy nem érzik: számot adtak a fenomenális tudatosságról. Mindennek Márkus és Altrichter írásaiban – a 2.2 pontban bemutatott apró kivételtől eltekintve – semmi nyoma. Mentségükre szóljon, hogy a mentális állapotok fenomenális minőségének kérdése éppen néhány évvel tanulmányaik születése után, nagyjából a hetvenes évek közepétől került a kortárs elmefilozófia középpontjába.²⁰

3.2. MÁRKUS ÉS ALTRICHTER ARGUMENTÁCIÓJA VISSZATEKINTÉSBEN

Ha mai szemmel olvassuk Márkus 68-as tanulmányát, akkor a legszembetűnőbb a frissessége. A gondolatmenet lépten-nyomon arról tanúskodik, hogy a szerző naprakészen tájékozott a korabeli elmefilozófia alapvető problémáit, elméleteit, fogalmait illetően. Sőt koncepciójának bizonyos elemei későbbi fejleményeket előlegeznek meg. Íme néhány példa.

i) A tanulmány fő tézise, vagyis az észlelési állapotok természetének protofunkcionalista elemzése a hatvanas évek második felében teljesen korszerű. Emlékezzünk csak: ebben az időben válik ismertté a többszörös megvalósíthatóság elképzelése, ami sokak szemében egyrészt aláássa a típusazonosság-elméletet, másrészt alátámasztja az elme oksági modelljén alapuló funkcionálizmust, mely elképzelés a következő egy-két évtizedben a test-lélek-probléma legnépszerűbb megoldásává válik. Érdeemes megjegyezni: Márkus ismeri és ismerteti a többszörös megvalósíthatóságból vett érvet, és a típusazonosság-elmélet erre alapozott kritikáját – habár ő maga nem épp ezt az érvelést alkalmazza a típusazonosság-elmélettel szemben, hanem egy hozzá, mint láttuk, nagyon hasonlót. Egy helyen ugyanis így ír:

19 ■ Thomas Nagel: What it is Like to Be a Bat? In: Ned Block – Own Flanagan – Güven Güzeldere (eds.): *The Nature of Consciousness*. MIT Press, Cambridge, 1998. 521. old.

20 ■ Lásd különösen: Saul Kripke: *Megnevezés és szükség-szerűség*. (első megjelenés: 1972); Thomas Nagel: What It is Like to Be a Bat. (1974) Robert Kirk: *Zombies v. Materialists*. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 48 (1974), 135–152. old.; Ned Block: *Troubles with Functionalism*. *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, 9 (1978), 261–325. old.; John R. Searle: *Az elme, az agy és a programok világa*. In: Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Bp., 1980/1996. 136–151. old.; Frank Jackson: *Epiphenomenal Qualia*. *Philosophical Quarterly*, 32 (1982), 127–136. old.; Joseph Levine: *Materialism and Qualia: The Explanatory Gap*. *Pacific Philosophical Quarterly*, 63 (1983), 54–361. old.

21 ■ További érdekesség, hogy Márkus a fenti helyhez fűzött lábjegyzetben az érvet Putnamnek tulajdonítja, habár az 1967-ben megjelent (általunk korábban idézett) cikkre 68-ban még mint „nem publikált tanulmány”-ra hivatkozik. Valószínűsíthető, hogy Márkus 1966-os bostoni előadásakor – melyre a tanulmány legelején hivatkozik – találkozhatott az argumentummal, és nem tudott róla, hogy rá egy évvel Putnam írása napvilágot látott.

22 ■ Lásd: Ruth Millikan: *Language, Thought and Other Biological Categories*. MIT Press, Cambridge, 1984.; David Papineau: *Reality and Representation*. Basil Blackwell, Oxford, 1987.

„Ez a koncepció [mármint az azonosságelmélet [...] feltételezi, hogyha pl. azonos vizuális diszkriminációkról beszélünk különböző fajokhoz tartozó organizmusok esetében [...], akkor az ezen organizmusokban végbemenő idegfolyamatok is [...] lényegileg hasonlóak lesznek. Ez viszont igen valószínűtlen feltételezés.” (Márkus 226. old.)²¹

Sőt nemcsak hogy korszerű az 1960-as évek második felének elmefilozófiáját tekintve, hanem azzal, hogy az organizmus vagy annak valamely részrendszere által ellátott funkció fogalmának evolucionista-teleologikus meghatározást ad (lásd fenn), elmélete kifejezetten megelőzi a korát. Az ilyesfajta elméletek ugyanis csak a hetvenes évek végétől, terjedtek el, az intencionalitás funkcionalista elemzéseként.²²

ii) Nem sokkal később Márkus a hagyományos karteziánus dualizmusnak szemére veti, hogy a mentális – vagy az ő szóhasználatában: pszichikus – jelenségek „kritériumát” a tudatosságban véli megragadni, holott számos jól ismert tudományos és hétköznapi példa igazolja, hogy léteznek nem tudatos mentális állapotok is. Ennek kapcsán így ír:

„Mindez nehezen elkerülhetővé teszi azt, hogy feladjuk a pszichikusnak a közvetlenül tudatossal való azonosítását [...] – ami lényegében véve a fenomenológia szempontjából kritérium nélkül hagy bennünket arra vonatkozólag, mi is tekinthető pszichikusnak, s mi nem. A pszichikusnak természetesen vannak egyéb, fenomenológiai alapról javasolható definíciói is – intencionalitás, nem-térbeli jelleg stb. Ezek azonban még kevésbé tűnnek megbízhatóknak.” (Márkus 231. old.)

Vagyis Márkus ismeri a „mentális megkülönböztető jegyének” problémáját, érti annak jelentőségét, és olyan alapvető fogalmait, mint a (fenomenális) tudatosság és az intencionalitás.

iii) A legmeglepőbb felfedezés a mai olvasó számára, hogy Márkus ismeri az észleléseleméleti diszjunktivizmus elméletét. E koncepció szerint – mely szintén főleg az 1980–90-es években terjedt el – a veridikus észlelési állapotok egyszerűen nem ugyanolyanfajta mentális állapotok, mint a hallucinációk, még ha ezek a szubjektum egyes szám első személyű nézőpontjából megkülönböztethetetlenek is. Nincs tehát olyan „közös faktor”, amelyről számot kéne adnunk, és így semmi sem kényszerít az észlelés és a hallucináció közös tárgyaként az érzet-adatok, vagy közös tulajdonságaként a fenomenális intencionalitás elfogadására. Márkus maga így fogalmaz:

„[Egyes filozófusok szerint] a hallucinációk egyáltalán nem észleletek, s így az észlelet és a hallucináció között nincsen »közös« elem; az a tény

pedig, hogy egyes esetekben a szubjektum képtelen különbséget tenni észlelet és hallucináció között [...] »introspektív tévedésként« fogandó fel.” (Márkus 263. old.)

Márkus frissességével összevetve Altrichter érvelése – bár, mint láttuk, ellenvetései sokszor célba találnak – mai szemmel kissé régimódinak tűnik. A felhasznált érvek, gondolatmenetek és az argumentáció stílusa alapján az a meggyőződésünk, hogy Altrichter gondolkodására – legalábbis a most vizsgált szövegben – a késői Wittgenstein, illetve az úgynevezett „hétköznapi nyelv” filozófiája gyakorolhatott döntő hatást. Olyan filozófiai minták, irányzatok tehát, amelyek éppen a hatvanas évek végén kezdtek egyre népszerűtlenebbé, talán idejétmülttá válni az analitikus tradíción belül. Hadd támasszuk alá e benyomásunkat néhány példával.

i) Fent már megmutattuk, hogy Altrichter egyik fő kifogása Márkus elméletével szemben azon alapul, hogy ő (mármint Altrichter) egymástól élesen szétválaszthatónak és szétválasztandónak tartja a fogalmi és a faktuális, illetve empirikus kérdéseket. Ez a megközelítés nagyon is jellemző volt a fent nevezett irányzatokra, amelyek a filozófia fő feladatának hétköznapi fogalmainak „konceptuális geográfiájának” megrajzolását tartották. Ezt természetesen e fogalmak tisztán a priori elemzése révén képzeltek végrehajtani, mely módszer voltaképpen a hétköznapi nyelvhasználat fogalmi analízisét jelentette. Olyan módszert tehát, amelyhez semmifajta empirikus eredmény nem járul hozzá, és alkalmazása nem is vezet semmilyen empirikusan tesztelhető eredményhez.

ii) Hasonlóan állandó, visszatérő eleme Altrichter írásának a „logikai” kifejezés rendkívül széleskörű használata. Altrichter általában „logikainak” minősít minden fogalmi vagy szemantikai viszonyt, amelyeket egy filozófiai elemzés feltár. Hogy csak egyetlen példát említsünk: az észlelési állítások és az észlelt tények fennállásáról szóló állítások közti viszonyt is „logikainak” nevezi (Altrichter 137. old.). Arról a fent már elemzett viszonyról van szó, amely például a „Látom, hogy esik az eső” és az „Esik az eső” állítások között áll fenn: ha a második állítás hamis, akkor az első biztosan nem lehet igaz.

Ám ez a viszony a szó szoros értelmében nem logikai – nincs olyan deduktív séma, amelynek alapján a másodikból levezethető lenne az első állítás. Sokkal inkább szemantikai előfeltevésről van szó, vagyis valamiféle nyelvi-nyelvhasználati viszonyról, amit egyébként később maga Altrichter is megerősít (Altrichter 138. old.), amikor is kijelenti, hogy ha *p* állítás hamis, akkor a „Látom, hogy *p*” állítás nem hamis lesz, hanem nem is lesz állítás. Nos, a „logikai” viszonyok ilyen kiterjesztő, a nyelvi, nyelv-

használati, „grammatikai” viszonyokra kiterjedő értelmezése szintén a késői Wittgenstein gondolkodására vezethető vissza.

iii) Végül egy igencsak jellemző konkrét példa. Altrichter egy helyen hosszasan értetlenkedik azon, hogy Márkus az észlelési állítások általános formájának az „ X észlel valamit mint F -et” kijelentést tartja. Szerinte az ilyen mondatok egyrészt agrammatikusak (sic!), másrészt ha bevettebb formára hozzuk is őket – vagyis inkább azt mondjuk „ X F -nek észlel valamit” – akkor sem lehet ez az észlelési állítások általános formája, mivel szerinte az ilyen állítások „logikájához” hozzátartozik, hogy csak akkor lehetnek igazak, ha komolyan fennáll az esélye, hogy a szóban forgó dolgot ne F -nek lássuk. Amikor valami nyilvánvalóan F , akkor az érvelés szerint nem mondhatjuk, hogy „ F -nek látom”, vagy „ F -nek tűnik számomra”. Altrichter példájával:

„[...] egy olyan szituációban, amelyben egy elefánt előtt állok az állatkertben, és nézem, ahogy teleszívja ormányát vízzel, értelmetlen lenne azt mondani, hogy az előttem levő valamit elefántnak látom, hiszen minek láthatnám még? – bűgőcsigának vagy esetleg vízipisztolynak?” (Altrichter 144. old.)

Ez a fajta érvelés szintén a késői Wittgenstein-től ered, aki szinte szó szerint ugyanígy fogalmaz.²³ Ugyanakkor épp ezt az argumentációt meglehetősen erős érvekkel cáfolták a hétköznapi nyelvfilozófiájának kritikusai a hatvanas évek vége felé.²⁴ E cáfolatok megmutatták, hogy az ilyesfajta érvelések összekeverik a szemantikai, logikai jelenségeket a nyelvhasználat más, elsősorban pragmatikai aspektusaival. Hiszen ha egy elefánt áll előttem, akkor egyfelől tényleg igencsak szokatlan volna, ha azt állítanám: „elefántnak látom ezt az állatot”. E megnyilatkozás az adott helyzetben pragmatikailag valóban defektus. Ám szokatlansága ellenére az állítás szemantikailag teljesen rendben van: nemhogy kérdéses volna, igaz-e, hanem triviálisan volna igaz. □

23 ■ Lásd: Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Atlantisz, Bp., 1953/1998. 284. old.

24 ■ Lásd: John Searle: *Beszédaktusok*. Ford. Bárány Tibor. Gondolat. Bp., 1969/2009. (különösen 6. fejezet); Paul Grice: *Előhang*. Ford. Márton Miklós. In: uő: *Tanulmányok a szavak életéről*. Gondolat, Bp., 1967–1989/2011.

A MŰVÉSZET A KULTÚRÁN BELÜL ÉS KÍVÜL

SEREGI TAMÁS

A kultúrakutatás a második világháborút követően gyökeres változáson ment keresztül, amely nemcsak a kutatás módszerét és a szövegek hangnemet és stílusát változtatta meg, hanem a kultúra fogalmának jelentését sem hagyta érintetlenül. A kultúrának többé már nem a létét kellett felmutatni és igazolni a természettel vagy a társadalommal mint második természettel szemben, mivel a kultúra egyszerűen adottsággá vált, mondhatni kulturális jószággá, amelynek nem a lehetősége és a legitimitása lett a probléma, hanem a tulajdonjoga és a funkciója – az, hogy kinek van hozzáférése, hogy kinek a tulajdona valójában, és hogy kié is eredetileg. Mi több, a kultúra társadalmi tényré változott, amellyel kapcsolatban nem az volt immár a kérdés, hogy ki milyen feltételekkel és milyen módokon képes *belekerülni*, mint inkább az, hogy ki milyen feltételekkel és milyen módokon képes mozogni benne, sőt akár kikerülni, kiesni vagy kizáródni, azaz *kikerülni* belőle. A kultúrába az ember nem bebocsátást nyer, hanem beleszületik, a kultúra nem jutalom a fáradozásért cserébe, hanem már-mindig-itt-lét, amit már mindig interiorizáltunk, mégis megtagadhatják tőlünk, vagy mi magunk tagadhatjuk meg saját magunktól, mert mégsem tudunk vele minden esetben és minden belső konfliktus nélkül azonosulni. Így született meg az a lehetőség, hogy a kultúra az ember számára kényszerré, teherré váljék. Ezzel pedig felsorakozott a biológiai és a társadalmi meghatározottság terhei mellé, hogy azután rögtön csatlakozhasson hozzájuk negyedikként a szabadság fakticitása, azaz a szabadság terhe.

A kultúra fogalmának univerzálissá válásáról van itt szó természetesen, ám két dolgot ezzel kapcsolatban rögtön hangsúlyozni kell. Az első az, hogy a fogalom nem úgy vált univerzálissá, ahogy annak idején, a felvilágosodástól kezdve elképzelték és remélték. Nem úgy tehát, hogy az egyes ember, maga mögött hagyva vagy legalább megszüntetve megőrizze saját partikularitását, felemelkedett volna az általános emberi szintjére. Ehelyett két dolog lett egyre világosabb, egyrészt hogy ez a bizonyos általános emberi nem fent van, hanem lent, illetve hogy ott lent kellene lennie, megkérdőjelezhetetlen megalapozó adottságként, másrészt pedig és ezzel szorosan összefüggésben az, hogy a valódi cél, a kultúra valódi célja nem az azonosság megteremtése, hanem a bátorítás a különbözőség vállalására, ápolására, művelésére. A rivális persze jelen volt még, a modernizmus

feltámadó utópista univerzalizmusának formájában. Hogy rögtön művészeti példával éljek: a második világháború után is széles körben elterjedt nézet volt, hogy a Bauhaus ideológiája és a hozzá kapcsolódó geometrikus absztrakt festészet, szobrászat, építészet, sőt urbanisztika egyetemes összművészetet alapoz meg, amelyet joggal nevezhetünk a művészet „eszperantójának”. Tehát internacionálissá tehető, hiszen lényegét tekintve már az is, vagyis mindenki könnyedén elsajátíthatja, s ezért gond nélkül exportálható szerte a világba. A kísérletek meg is történtek Indiától Észak-Afrikán át Dél-Amerikáig, s ha nem mind végződött is kudarccal, hamar nyilvánvalóvá vált, mi mindenre nem volt tekintettel ez a fajta művészet (a helyi emberek ízlésétől kezdve a kulturális hagyományokon át a helyi életmódig és a természeti és éghajlati adottságokig). Az univerzalista modernség így kezdett véget érni, önmaga leplezve le saját partikularitását (hasonló dolog történt politikai szinten az ún. demokráciaexport folyamán).

A kultúra tehát a „mindenkinek a magáét” módján vált univerzálissá, ennek pedig komoly következményei lettek. Ezek a következmények nem pozitívak és nem negatívak, egyszerűen csak egy új rendszer jellemzői, amelyik éppen a szemünk láttára termeli ki saját problémáit. Négy ilyen következményről hadd tegyek említést, szinte csak felsorolva őket. Az első a kultúra totalitásának ideológiája, vagyis hamis tudata. Ha mindenkinek meglehet a maga kultúrája, akkor nemcsak végtelen számú kultúrát láthatunk, hanem a kultúrakutató szemüvegén keresztül gyakorlatilag bárhol képesek vagyunk kultúrát észlelni. Ha például a hajléktalanok életét kezdjük el vizsgálni, akkor előbb-utóbb felfedezzük a hajléktalankultúrát. Ugyanígy válik a kultúra legabsztraktabb fogalma, a természet is kultúrává, hiszen nemcsak minden embernek vagy legalábbis embercsoportnak van vagy lehet kultúrája, hanem azoknak a dolgoknak is, amelyekkel kapcsolatba kerül, és így végső soron magának a természetnek is. Széles körben elterjedt nézet ez a társadalomtudományokban, mondván, hogy vad természet nem létezik, illetve csak mint a megművelt természet tagadása vagy virtuális határa.

A második következmény a kulturális hierarchia nem-létének ideológiája. Léteznek osztályhoz, réteghez, területhez, életkorhoz, nemzethez, rasszhoz, nemzetiséghez, szexuális beállítottsághoz stb. kötődő kultúrák, és előszeretettel állítjuk, hogy teljesen egyenrangúak, mint ahogy az archaikus kultúrák is

a modernnel vagy a harmadik világbeliek az európai-val. Ez már nem annyira széles körben elfogadott álláspont, mégis markánsan jelen van. A tudósok körében úgy, hogy az általuk elérendőnek tekintett eszmét hajlamosak valóságként kezelni, a mindennapi ember számára pedig úgy, hogy miközben saját kultúráját a szavak szintjén egyenrangúnak nyilvánítja az összes többivel, döntéseivel ennek éppen az ellenkezőjéről tanúskodik.

A harmadik következmény az ellenség belsővé válása. Mivel a kultúra totális, vagy ha nem az is, csak teljesen jelentéktelen dolgok maradnak ki belőle, ezért az ellenség többé nem lehet a kulturálatlanság, a barbárság. A kulturálatlanság észlelése ugyanis kulturálatlanságra vall, visszaüt ránk, mi válunk kulturálatlanná, ha nem látjuk meg a kulturálatlanban a másfajta kultúrát. Tehát az ellenségnek belül kell lennie. Elvileg persze nem volna szükség ellenségre, de az ideális állapot természetesen még nem köszöntött be, ezért – szerintünk – még mindig vannak olyanok, akik felsőbbrendűnek tartják a maguk kultúráját a miénknél. Az ellenségnek tehát fent kell lennie, nem pedig lent vagy kívül. Így lesz és így is lett az ellenség neve a magaskultúra. A magaskultúrát védelmünkbe venni jó ideje finoman fogalmazva is kínos dolog, de még a magaskultúra lehetséges reformjáról beszélni is az, és ugyanúgy hibának számít az „alacsony kultúra” kifejezés használata, helyette a tömegkultúra, a populáris kultúra vagy valami hasonló használata ajánlott. Érdekes megfigyelni, hogy még egy-két évvel a második világháború előtt is milyen természetes módon álltak ki a magaskultúra mellett nemcsak a jobboldali konzervatívok (mint T. S. Eliot), hanem a jobboldali liberálisok (például az olasz futuristák és fasiszták), a baloldali konzervatívok (mint Lukács György), sőt a baloldali liberálisok is (például Clement Greenberg vagy Adorno), a háború után viszont szinte csak a jobboldali konzervatívok (manapság például Roger Kimball és a *The New Criterion* köre).

A negyedik következmény a kultúrán belüli mobilitás lassulása. Persze tudjuk, hogy a mobilitás maga is problematikus fogalom, egy modernista eszmény kifejezője, de én nem is egészen a mobilitás kívánatos mértékéről kívánok beszélni, mint inkább a mobilitásra való hajlam vagy késztetés csökkenésének következményéről. Az újfajta kultúrafelfogás ugyanis az identitáspolitikák széles körű elterjedésével járt, ami a sajáttal való megelégedést, a saját felmutatására, képviselésére való törekvést hozta magával, ez pedig gyakran a sajátba való bezárkózással járt, a saját mint más egyoldalú hirdetésével. Így termelte ki a másság kultúrája a másság ignorálását.

A kultúra fogalmának univerzálissá tétele kapcsán két dolgot szerettem volna előzetesen hangsúlyozni. Az első a kultúra tartományának kibővítése és ezzel párhuzamosan kultúrákra tagolása, a másik viszont ennek éppen az ellenkezője, a kultúra újraegyesítése. Ahogy azt sokan, köztük Márkus György is,

megjegyzik, a premodern korszakban az embereknek eszükbe sem jutott összevetni egymással bizonyos jelenségeket, amelyeket mi magától értetődően összevetünk. „Amit a nők a fonóban vagy a mezőn énekeltek, azt nem tartották összehasonlíthatónak a templomban elhangzó gregorián misével, a vásári balladaénekes előadását a medvetáncoltatóéval, a zsonglőrrel vagy a kolduséval sorolták egy kategóriába, nem az írástudók/papok latin verselésével.”¹ És ez teljesen érthető, többek között azért, mert azokat egyáltalán nem is tartották a kultúra részének. A modernség beköszöntével azonban ez megváltozott. A rendi társadalom felbomlásával kétirányú forgalom indulhatott el, megkezdődött a fenti kultúrának mint mintának a követése, ami egészen a kultúrsznobéria jelenségéig terjedt, felgyorsult a kultúrjavak lassú lesüllyedése, és szintúgy megindult az alulról való merítés, a néphez való lehajolás, ami a népi kultúra felfedezését vagy feltalálását igényelte. És tegyük hozzá, hogy ugyanilyen kétirányú forgalom indult meg nemcsak a fent és a lent, hanem a bent és a kint között is, Európához képest keleti, déli, sőt északi irányban egyaránt. A XIX. század ennek a nagy korszaka, és talán André Malraux a folyamat első nagy, elméleti összefoglalója.

Mindez jól ismert, nem is azért hozom szóba, hogy újdonságot mondjak vele, hanem azért, mert még a második világháborút közvetlenül megelőző években is sokak számára az volt a probléma, hogyan férhet bele ennyiféle dolog egyetlen fogalomba. Clement Greenberg például 1939-ben a következő mondattal kezdi *Avantgárd és giccs* című híres-hírhedt tanulmányát:

„Ugyanaz a civilizáció egy időben termel két annyira különböző dolgot, mint amilyen T. S. Eliot valamelyik költeménye és egy Tin Pan Alley sláger, vagy egy Braque-festmény és a *Saturday Evening Post* címlapja. Mind a négy a kultúra kategóriájába tartozik, s nyilván ugyanannak a kultúrának a részei s ugyanannak a társadalomnak a termékei. Ezzel azonban mintha összetartozásuk véget is érne.”²

És véget is ér az összetartozásuk, legalábbis ha ezt úgy próbáljuk kimutatni, ahogy Greenberg tette, vagyis a giccsesedés folyamatával. Nem, a Tin Pan Alley sláger nem a magas költészet lesüllyedésével

1 ■ Márkus György: A „kultúra” antinómiái. Ford. Karádi Éva és Kis János. In: *Kultúra, tudomány, társadalom*. Atlantisz, Bp., 2017. 790–791. old.

2 ■ Clement Greenberg: *Avantgárd és giccs*. Ford. Józsa Péter és Falvy Mihály. In: *Művészet és kultúra*. BKF, Bp., 2013. 15. old.

3 ■ Márkus: A „kultúra” antinómiái, 791. old. – a fordítást módosítottam.

4 ■ *Uo.*

5 ■ Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc: *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. A. Morel & Cie, Paris, 1875.

keletkezett, lehetnek benne persze ilyen elemek, de éppúgy vannak benne saját találmányok és a saját kultúrából származó elemek is. A kultúra nem egységesíthető, hiába vannak benne belső kapcsolatok, hatások, egyirányú vagy többirányú folyamatok. Márkus György szintén ezt hangsúlyozza a fent idézett mondata után, amikor a premodern berendezkedés dichotómiáiról kijelenti:

„a társadalmi egyenlőtlenségeknek mint átléphetetlen határoknak a megerősítését szolgálták, mégis azt kell mondanom, hogy – a mi mai dichotómiáinkkal összehasonlítva – volt bennük egy szemernyi józanság. Szerintem ugyanis van valami enyhén abszurd abban, amit a mai dichotómia feltételez, nevezetesen, hogy a rockzene élvezete alternatívája annak, hogy valaki Schönberget hallgat, vagy hogy a krimiolvasás helyettesítője lehet a *Finnegan ébredése* olvasásának, még ha csak érték-telen vagy felüdülésre szolgáló helyettesítője is.”³

Nem kell feltétlenül konzervativizmust vagy előítéletességet látnunk ebben a kijelentésben. Egy dolog azonban bizonyosan van benne: józan szembenézés a helyzettel. Magam is úgy gondolom, hogy a populáris kultúra valóban nem lehet alternatívája a magasművészetnek, még akkor sem, ha nem húzható éles határ a kettő közé. Nyilvánvalóan létezik egy átmeneti, homályos zóna közöttük, ez azonban mit sem változtat a lényegen. Ahogy az sem, hogy a magasművészet részéről régóta tapasztalható egyfajta nyitottság a populáris kultúrára, bár ennek a nyitottságnak megvannak a maga szabályozott és szigorúan ellenőrzött módjai – általában nem időmulásról van szó, hanem kisajátításról, amelynek termékei azután befogadhatatlanná válnak a populáris kultúra fogyasztói számára. Már a pop art művek is erről tanúskodnak – minden látszat ellenére. A másik irányban viszont a határ továbbra is szinte teljes mértékben átjárhatatlan.

Arra azonban változatlanul nem kaptunk választ, hogy ha a modern kultúra többé már nem egységesíthető, akkor hogyan beszélhetünk egyáltalán egyes számban kultúráról, hogyan *egyesíthető* ez a sokféle terület egyetlen fogalomban, még ha az immár gyűjtőfogalom is. Hogyan máshogy, válaszolhatnánk, mint a külsőhöz való viszonyában. Ám hogyan beszélhetünk a külsőhöz való viszonyáról akkor, ha egyszer a kultúra egyetemessé vált, ha bárhová nézünk, mindenhol kultúrát látunk, ha minden kultúra lett? Nyilvánvaló, hogy mégsem lett minden kultúra, méghozzá azért nem, mert ha minden kultúra, akkor egészen egyszerűen semmi sem az. Valahogy manapság is eggyé kell összeállnia a kultúrának, az a kérdés, hogyan. Márkus Györgynek van egy adornói válasza erre a kérdésre, ez pedig az áruvá válás folyamata, amely nemcsak összehasonlíthatóvá, hanem szabadon választhatóvá is tette a kultúra különböző fajtáit: „Egy hanglemezboltban vagy egy CD-t áruló üzlet-

ben az említett művek mind ott vannak a polcokon néhány méternyire egymástól – tessék választani!” – írja.⁴ Kiegészíthetnénk persze ezt a materialista érvet további, nem annyira materialista érvekkel, amilyen például a média világának megjelenése, az oktatás tartalmának és módszereinek megváltozása és még sok más hasonló, ám a lényegen ez sem változtatna. Ezek a megokolások mind kívülről próbálják egyesíteni a kultúrát, vagyis külsődleges okokat határoznak meg, miközben paradox módon kizárólag belülről képesek egyesíteni azt. Az áruvá válás érve például egyfajta válasz arra, hogyan kerülhet egymás mellé az alacsony és a magaskultúra egy-egy terméke, arra azonban már nem, hogy mi a különbség a kulturálisnak és a nem kulturálisnak tekintett termékek között. Persze Márkus nem is ez utóbbit akarja itt meghatározni, csupán azért hoztam fel az érvet, hogy megpróbáljam eloszlatni azt a látszatot, hogy a homogenizálás azonos lehet az egyesítéssel, történjen akár belülről, akár kívülről.

Még egy dologra alkalmas azonban az áruvá válás mint a kultúra egyesítésére felhozott egyik lehetséges érv. Akarva-akaratlanul jól illeszkedik ugyanis abba a gondolati hagyományba, amely a kultúrát kívülről igyekezett meghatározni. Ennek léteztek a kultúra külsődleges képződményjellegét hangsúlyozó objektivista változatai, és szubjektivisták változatai, amelyek az ember önformálását, önépítését tartották a kultúra lényegének, ám mindkét fél abból indult ki, hogy a kultúra nincs, hanem lesz, hogy a kultúra egy feladat, amit végre kell hajtani, egy cél, amit el kell érni. Az ember és a természet kulturálatlan, fel kell emelni a kultúra magasába. Ez a XIX. század második felének nagy kultúrafelhalmozási időszakában kezd megváltozni, ekkor a találkozás a kultúrával már valóban találkozássá, felfedezéssé válik, ám a külsődleges nézőpont még mindig megmarad, csak a kultúra egysége válik kérdésessé. És jellemző, hogy a homogenizálásra tett kísérletek éppily külsődlegesek maradnak, az egyik legjobb példa erre talán Viollette-Duc 1875-ben megjelent építészeti szótára.⁵

A századfordulón azonban már egészen más a helyzet. Egyfajta kulturális csömör lesz úrrá az embereken, amiből két jellemző magatartásmód következik. A kettőben az a közös, hogy immár belülről néznek a kultúrára, adottságnak, sőt korlátnak tekintik. Az egyik természetesen egy új és egységes kultúra megteremtését tűzi ki célul, amelynek szükségyszerű feltétele minden eddigi kultúra lerombolása. A futurista mozgalom talán a legjobb példa erre, egy kicsit később pedig – és kicsit visszafogottabban – a konstruktivista mozgalom. Mindkettő ösztönművészetben gondolkodott, de olyanban, amely messze túlterjedt volna a művészet határain, az egész életet, a társadalmat és még az embert is újjáépíteni szándékozva. Ám ez csupán az egyik magatartásmód. A másik nem új kultúrát akar a régi teljes lerombolásával, hanem általában a kultúrával mint olyannal kezdett problémája lenni. Az expresszio-

nizmus világvége-látomásaiban is ott van már ez az attitűd, néhány évvel később a dadában már tényleg teljes valójában és öntudatával lép elénk, hogy azután a szürrealizmusban folytatójára is találjon. A szürrealista mozgalomból való kiválások történetének véleményem szerint ez volt a legfőbb mozgatórugója pro és kontra egyaránt. Bataille és köre egy radikálisabb filozófia és művészetfogalom kidolgozása érdekében távozott, amelynek a kultúra destrukciója a lényegi részét alkotta, és azután ugyanígy, bár ellenkező előjellel, Aragonék kiválásának a kultúra melletti kiállás szándéka volt a legfőbb oka, ami végül a szocialista realizmushoz sodorta őket.

Bataille már egyértelműen transzgresszióként gondol a művészetre, olyan határsértésként és kilépésként, amelyik már nem akarja megreformálni vagy újrალétesíteni azt, amit elhagy. Készülő enciklopédiájukhoz Michel Leiris írja meg a kultúra szócikket a *Documents*-ban 1929-ban. Ennek rögtön az elején egyfajta buroknak írja le a civilizációt, amely alatt olvadt magmaként fortog vademberi önmagunk, s csak a pillanatra vár, amikor utat találva magának a felszínre törhet. Majd pedig a művészet, jelesül a színház kapcsán így fogalmaz:

„Nagyon unjuk már azokat a semmilyen színházi előadásokat, amelyek teljesen híján vannak mindenfajta, lehetséges vagy tényleges lázadásnak az egész »jólneveltség« ellen, legyen az a művészetek jólneveltsége, amit »izlésességgnek« hívnak, vagy az agy jólneveltsége, amit »értelmességgnek«, vagy a mindennapoké, amit egy olyan szóval jelölünk, amely úgy árasztja magából a porszagot, mint egy öreg fiók: »erkölcsösség«.”⁶

Az ősi és a primitív művészet iránti érdeklődést többé nem egy másik, romlatlan kultúra felfedezése ösztönzi, hanem a kultúrától való megszabadulás vágya. Az ősi és a primitív a gyermekivel és az örülttel kerül (újra) egy platformra, csak immár nem a jótékony leereszkedő tekintet számára. Ez az attitűd azután szerves folytatására lel a Dubuffet-féle nyers művészetben (*art brut*), de az *informel* festészet vagy az absztrakt expresszionizmus alkotóinak többségénél is (ezt próbálta meg elfojtani Greenberg a maga apollóni bürokratizmusával),⁷ de a bécsi akcionizmusban, a performansz művészet számos képviselőjénél, a *fluxus*ban, a korai Warhol és mások traumatikus realizmusában, sőt a korai *land art*ban, de részben még a konceptualizmus intézményellenességében is. Dubuffet például két évtizeddel Leiris után, 1946-ban azt írja:

„Olyan műveket értünk rajta [a nyers művészet], amelyeket olyanok alkottak, akiket nem érintett meg a művészeti kultúra [...]. Olyan művészeti vállalkozás mellett kötelezzük el magunkat, amelyik teljesen tiszta és alapszintű; amelyet minden fázisában kizárólag a művész saját impulzusai

irányítanak. Egy olyan művészet mellett tehát, amelyik csak a kreatív ötletet mutatja fel, és nem a kulturális művészetnek azokat a jellemző jegyeit, amelyek tulajdonképpen a kaméleon és a majom sajátjai.”⁸

S ha újabb két évtizedet ugrunk, akkor 1968-ban Robert Smithsontól a következőket olvashatjuk:

„A művészt, ha kreatívnak gondolja magát, béklyóba köti ez a rend, és szolgálai engedelmességet követel tőle, amit a Kultúra aljas törvényei diktálnak. A mi kultúránk számára már nincs értelme a halálnak, ezért csak céltalanul gyilkolni képes a testet és a lelket egyaránt, miközben azt gondolja, hogy a lehető legkreatívabb rendet teremti meg ezzel.”⁹

És a jelenség egyáltalán nem tűnik el a neoavantgárd végével, gondoljunk csak például általában az *abject art* irányzatára vagy konkrétabban a Young British Artists csoportosulás számos képviselőjének munkáira.

Persze mondhatnánk erre, hogy ez is csak egy attitűd, amelyet az avantgárd átvett a romantikából és továbbörökített, és a művészet azóta sem tud megszabadulni tőle. Van ebben valami, nem tagadom, ahogy azt sem, hogy ez csak az egyik vonulata a XX. századi művészetnek, amelyik mellett rendre ott van a másik, a kulturális elkötelezettségű. Ám érdemes azt is észrevennünk, hogy ezt a törekvést itt már nem a természet és valamiféle természetesség iránti nosztalgia mozgatja, és nem is feltétlenül „lefelé” igyekszik, hanem gyakran éppen hogy „felfelé”. A művészet az utóbbi időben *felfelé* akar kitörni a kultúrából – ha egyáltalán ez a metaforika még használható.

Az imént megpróbáltam pontosan fogalmazni, ezért a populáris vagy alacsony kultúrával nem a magaskultúrát állítottam szembe, hanem a magasművészetet. Hiszen éppen azt a kérdést szeretném feltenni, hogy vajon a kettő azonosítható-e egymással. Nem azonosítható, válaszolhatnánk, mivel a magaskultúra tágabb fogalom, a magasművészet annak csak egyik részhalmaza. Induljunk el hát innen! Úgy gondolom, nem szorul bővebb kifejtésre az

6 ■ Michel Leiris: *Civilisation*. In: Georges Bataille – Michel Leiris – Marcel Griaule – Carl Einstein – Robert Desnos: *Encyclopaedia Acephala*. Atlas Press, London, 1995. 93–94. old.

7 ■ Caroline A. Johns: *Eyesight Alone. Clement Greenberg's Modernism and the Bureaucratization of the Senses*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 2005.

8 ■ Jean Dubuffet: *Crude Art Preferred to Cultural Art*. In: Charles Harrison – Paul Wood (eds.): *Art in Theory 1900–1990*. Blackwell, Oxford–Maiden, Mass., 1992. 595. old.

9 ■ Robert Smithson: *A Sedimentation of the Mind: Earth Projects*. In: *Art in Theory 1900–1990*, 867. old.

10 ■ John Roberts: *Revolutionary Time and the Avant-Garde*. Verso, London – New York, 2015. 23. old.

11 ■ Márkus: A „kultúra” antinómiái, 795. old.

12 ■ Radnóti Sándor: *Tömegkultúra*. In: uő: *„Tisztelt közönség, kulcsot te találj...”*. Gondolat, Bp., 1990. 269. old.

a jelenség, hogy a művészet a második világháború után szinte vándorútra indult a kultúra területén belül. Két ilyen tipikus elvándorlása volt, az egyiket ellenkultúrának nevezhetnénk. Ez volt a korábbi, az ötvenes–hatvanas évekre jellemző, és egyébként ez a problematikusabb jelenség és fogalom is, mármint hogy benne maradt-e egyáltalán a kultúrában (gondoljunk csak a szituacionisták bűncselekményeire vagy akár elképesztő utópiáira). Az elvándorlás másik típusa a szubkultúrába való leszállás volt, amely elsősorban a hetvenes–nyolcvanas évekre jellemző. Eközben azonban a magasművészet magasművészet maradt: avantgárd, kísérleti, keveseket megszólító és kevesekhez eljutó (még ha néha voltak is ellenkező szándékai). Már ez a két folyamat is elegendő lenne a magaskultúra és a magasművészet azonosításának elvetéséhez. Vagy talán magával vitte saját magaskultúráját, ahogy minden ember magával viszi a sajátját, amikor egyik helyről a másikra költözik?

Magaskultúra-e hát a magasművészet, bárhol rendezkedik is be ideiglenesen? Az iménti történeti utalások arra mindenképpen jók voltak, hogy ne azonosítsuk a magaskultúrát az elitkultúrával. Hogyan is volna annak nevezhető egy olyan terület, amelynek a presztízse közel sem olyan nagy, mint amilyennek mi, akik benne élünk, hisszük, és amelynek tagjai, mármint a művészek közül még az Egyesült Államokban is 1, maximum 2 százalék képes csak megélni kizárólag művészeti tevékenységből.¹⁰ Ne téveszsen hát meg minket az a néhány gazdag és irigylve gyűlölt művész, aki valóban az elit része. A művészek manapság a modern prekariátus tökéletes példányai, akik a pusztá életre vannak kárhoztatva, ha szellemi tőkájukat nem hajlandók a művészeti tevékenységen kívül máshol is kamatoztatni. És ez a helyzet valószínűleg nemcsak következménye, hanem legalább annyira oka is a kultúrához való viszonyuknak. De attól persze még lehetne magaskultúrájuk, hogy az nem elitkultúra.

Márkus György négy alapvető jellemzővel írja le a magaskultúrát: magaskultúrának tekinthető valami, 1. ha „műveket” hoz létre, nem csak performatív; 2. ha kreatív. A másik kettőt pontosabban kell idéznem: 3. „ha objektivációikat, bármilyen materiális tárgyban öltsenek is testet, kizárólag azért tekinthetjük általános jelentőségűnek, mert lényegüket tekintve ideális objektumok, jelentéseggyüttesek”; 4. „ha a jelentőségük elvben olyan kritériumok alapján ítéltető meg, amelyek teljes egészében a szóban forgó gyakorlat belső kritériumai, ám ugyanakkor közvetlenül alapvető emberi értékekhez – a klasszikus értelmezés szerint a széphez és az igazhoz – kapcsolódnak.”¹¹ Azt gondolom, hogy Márkus tūpontosan írja le a hagyományos magaskultúra alapvető jellemzőit, ám a második világháború utáni művészet ebből legalább kettőt egyáltalán nem mondhat magáénak, az elsőt és a negyediket. Az utóbbival kapcsolatos probléma talán világosabb, a mondat második felében van, a művészetnek a széphez vagy általában az esztéti-

kumhoz való viszonyában, amit mint szerződést a modern művészet egészen egyszerűen felmondott, de az „alapvető emberi értékekkel” sincs itt minden rendben. Röviden és egyszerűen: az utóbbi évtizedek nagy műalkotásai nem az alapvető emberi értékeket közvetítik számunkra.

Az első már kicsit bonyolultabb, illetve hosszabb kifejtésre szorulna. Nem arra gondolok elsősorban, hogy a műalkotás mint tárgy, pontosabban mint dolog sokszorosán megkérdőjelezetté vált az utóbbi évtizedekben, hiszen ezt mindenki jól tudja, hanem arra, ami Márkus György mondata mögött követelményként ott van: van-e valami, ami fennmarad és továbbörökíthető, és amivel újra közvetlen kapcsolatot tudunk létesíteni? Hogy csak egy rövid félmondatot idézzek Radnóti Sándortól a hetvenes évek művészetére vonatkozóan: „korunk magas művészete nem kultúrateremtő művészet.”¹² És ennek épp ez volt az egyik legfontosabb oka. Egyre több nem eladható, nem mozdítható, de legalábbis nem szállítható, vagy nem megmaradó, sőt néha még csak nem is dokumentálható mű készült és készül. Ezért szorul rá olyan gyakran a kulturalizálásra. A kulturalizálás nem kulturálttá tételt akar itt jelenteni, hanem azt, hogy kultúrát kell belőle csinálni, dokumentálni kell, közvetíteni kell, magyarázni kell stb.

A harmadik jellemző sem teljesen áll a művészetre, sem az általános jelentőség úgy általában, sem pedig az, hogy a materialitás elhanyagolható szerepet játszana benne. A modern művészet valóban nagyon konceptuális jellegű, ám éppen ezért és ezt kiegészítendő szinte mindig van egy olyan vonulata is, amelyik a konceptualitástól elfordulva vagy éppen azon keresztül valahogy mindig az anyagsághoz, a pusztá anyaghoz, az ürességhez, a jelentéstelenséghez érkezik meg.

Marad a második jellemző, a kreativitás. Igen, a művészet kreatív, mondhatni csak kreatív, ezért képes közlekedni a kultúrán belül, és ezért képes kilépni belőle, majd újra visszalépni, ha úgy akarja, vagy ha arra kényszerítik. A kérdés az, építhető-e kultúra kizárólag a kreativitás talajára. □

POSZTKULTURÁLIS MODERNITÁS

VAJDA MIHÁLY

A kultúra paradox egysége: a művészet és a tudomány című írásának a vége felé Márkus a következőket írja: „A felvilágosodás és a romantika nagy ideológiái, úgy tűnik, mára hitelüket veszítették. Fő szószólóik, az elkötelezett közszereplő értelmiségiek hatása szintén csökkenőben van, médiahirességek váltották fel őket. Ha ez a diagnózis igaz – és ezt kritikai vizsgálatnak kell alávetni –, vajon magában foglalja azt is, hogy a kultúra kritikai funkciója szintén kimerült? Általánosabban: vajon még mindig jogosan beszélhetünk-e modern kultúráról, mint egységről [...] Vajon a mi – állítólag posztmodern – korunk egyben »posztkulturális« világ is volna, melyet egy sokkal átfogóbb egység ereje jellemez, mint azt manapság gyakran hangoztatják [...]» (107. old.)

Márkus szeretne volna meggyőzni magát arról, hogy a modernitás nem ebbe az irányba mozog. Még elképzelni sem akart egy olyan világot – olyan modernitást –, amelyben a kultúra nem játszik többé jelentős szerepet, azaz amelyben az egészet racionalizálni akaró felvilágosodás és az egészet esztétizálni kívánó romantika nem folytatják többé egységet teremtő harcukat. A kettő természetesen soha nem volt összebékíthető, de amíg jelen vannak, s így persze a harcuk is jelen van, addig jelen van a remény, hogy a világ nem marad valamilyen életorientáló tényező nélkül. Ez volt a fontos, a lényeges Gyuri számára. Hozzá kell tegyem: számomra is. „Mind a felvilágosodásnak, mind a romantikának az volt a szándéka, hogy a kultúra számára szerezzék vissza a vallás életorientáló szerepét” (103. old.), még ha ellenkező elképzeléseik voltak is e cél megvalósításának mikéntjéről.

De ha a felvilágosodás és a romantika nagy ideológiái mára hitelüket veszítették – én kihagyom a mondatból az „úgy tűnik”-et, a nagy ideológiák igenis határozottan hitelüket veszítették –, képesek-e akkor ezen ideológiák híján a magaskultúra különböző összetevői, de maradjunk csak a Márkus által több helyen is elemzett tudománynál (természettudománynál) és magasművészetnél (a filozófiáról és a humántudományokról azt mondja, hogy az előbbi kettő között a senki földjén helyezkednek el, 11. old.), képesek-e tehát bármiféle életorientáló szerepet betölteni?

Mielőtt tovább mennék, pontosabban a most feltejt kérdésre megmondanám a válaszomat, muszáj

néhány megjegyzést tennem. Először a tudományról. Szerintem a tudomány nem csak a legutóbbi időben, az állítólagos posztmodernben veszítette el életorientáló szerepét. Már jóval korábban; s ebből adódik, hogy korunk embere sok esetben kétségeit kénytelen kifejezni, ha valaki a tudományról mint a kultúra részéről beszél. Persze nem lehetetlen, hogy netán csak a romantikus beállítódásra hajló „közszereplő, volt közszereplő értelmiségiek” – közöttük jómagam is – berzenkednek, ha a tudományról – ne felejtjük, kifejezetten a természettudományokról van szó – mint kultúráról esik szó. Mielőtt azonban ebben megmakacsolnám magam, megállok és elgondolodom: természetesen Galilei, Kepler, Newton, Huygens, Darwin és sorolhatnám hosszan a neveket, tudományos tevékenysége éppúgy, csak másképp, kulturális tevékenység volt, akárcsak a koruk nagy művészeié. Ők talán még inkább segítették az embert eligazodni a világban, ergo orientálni az embert életét illetően, mint a nagy festők, a jelentős írók, a jelentős zeneszerzők. Ne felejtjük el: arról a korról beszélünk, amelyben a művészet is autonómmá vált, már nem a vallás szolgálatában állott. (Zárójelben meg kell azonban jegyeznem, hogy még ez sem ilyen egyszerű. A reneszánsz nagy festői már nem az egyház szolgálatában állottak, képeik témája igen gyakran világi volt, a zene legnagyobbjaival ugyanakkor, még a XVII. században is Isten tiszteletét szolgálták, gondoljunk csak Bachra.) S a már autonóm, világi célokat szolgáló művészet sokkal kevesebbet ért el, mint korábban az egyház szolgálatában álló, jóllehet a már világiassá vált, autonóm művészet kezdetben még a szélesebb közönség számára sem lehetett érthetetlen. – Szóval, ha nagy általánosságban szemléljük a dolgokat, igenis azt látjuk, hogy a modern korszak kezdetén mind a tudomány, mind pedig a művészet mint autonóm tevékenységek betölthették az említett életorientáló szerepet. S így a fenti berzenkedésem – Mi köze a modern természettudománynak a kultúrához? – tulajdonképpen megalapozatlan. Valószínűleg abból adódik, hogy az említett közszereplő értelmiségiek többsége a tudományhoz vajmi keveset ért, a művészethez viszont érteni vél, még akkor is, ha valamennyi művészeti ág esetében csupán csak laikus műélvező. S ha így, magyarán józanul tekintek az egész modern magaskultúra szerepére és szerepváltására, akkor

nagyjából azt látom, hogy a kultúra fokozatos megközelíthetetlené válása az átlagos – nevezzem így? – művelt nagyközönség számára a két meghatározó tényezőt illetően nagyjából egyugyanazon időben beinduló folyamat. Nagyon szakszerűtlenül fogom kifejezni magam, ha szakszerűtlenségem már átlépte a tűrési küszöböt, kérlek benneteket, hogy javítsatok ki. Ez a bizonyos művelt nagyközönség – érettségizett ember? így szoktuk volt nevezni – akkor kezdte elveszteni a kapcsolatát a modern tudománnyal, amikor a newtoni világképnek leáldozott, megjelent a relativitáselmélet és a kvantummechanika, melyek ráadásul még összeegyeztethetetlennek is tűntek vagy tűnnek, nem tudom, most éppen hol áll értetlen egymásra bámulásuk. Elég régen volt, amikor iskolába jártam, de persze csak évtizedekkel ezelőtt volt ez az elég régen. A Bohr-féle atommodellről meg valami nagyon lebutított formában a relativitáselmületről szó esett ugyan a fizikaórán, de azért alapjában a klasszikus newtoni fizikát tanultuk. Még a múlt század közepén is reménytelenül s autodidakta módon behozhatatlanul le voltunk maradva a tudomány pillanatnyi állása mögött. Hisz a newtoni világmagyarázatot relativizáló elméletek a század elejéről származtak. Hogy a modern művészetekben mikor kezdődik az a folyamat, melynek eredményeképp az a bizonyos említett érettségizett ember is kezd elbizonytalanodni, s egyre inkább értetlenül csóválja a fejét, azt elég nehéz megmondani. Már csak azért is, mert művészeti áganként egymástól nagyon eltérő időben jelenik meg valami olyasmi, amit, mondjuk, avantgárdnak nevezhetünk, s szakad el a művelt nagyközönség „közízlésétől”. De ha nem akarunk belemenni a részletekbe, akkor azt kell mondanunk, hogy nagyjából és egészében a tudományban bekövetkezett fordulattal egy időben; a XX. század elejéről van szó.

Ezzel viszont egy olyan kort említettem, amikor arra a bizonyos életorientáló szerepre égető szükség lett volna; sokkal inkább, mint a ki tudja, mikor kezdődött modernitás addigi történetében bármikor. Meggyőződésem szerint az első világháború eredményeként két olyan visszafordíthatatlan dolog történt, ami radikálisan megváltoztatta a modernitás egész karakterét. Lehet, hogy a két dolog tulajdonképpen azonos egymással, ezt végig kellene gondolni. Egyrészt az addig még véleményformáló elitek teljesen elbizonytalanodtak – nem jó ez a szó; fel sem merült bennük többé, hogy nekik ilyen feladatuk lenne –, maradjunk annál, hogy semmiképpen sem voltak képesek életorientáló szerepet betölteni. Az elit szó korábbi értelmében meg is szűntek elitek lenni. Mert ugyan gyakorta máig is elitekről beszélünk – náci elit, Gyuri is csóválta a fejét –, de elitnek egyszerűen a társadalom különböző területein (politika, gazdaság, kultúra, tudja az ördög, még hol) működő vezető, mozgásirányokat meghatározó, parancsnoki posztot betöltő csoportokat nevezzük, csakhogy ezeknek a csoportoknak kizárólag hatalmuk van, a

tekintélyüket viszont többnyire fokozatosan elvesztették. Az átlagember kénytelen-kelletlen alkalmazkodik hozzájuk, anélkül hogy feltekintene rájuk, hogy tisztelné őket. Ez a tény szinte automatikusan eredményezte az osztálytársadalom helyén a tömegtársadalom kialakulását – erre utaltam mint a másik megtörtént dologra. A politikai vezetőnek, a földtulajdonosnak, a gyártulajdonosnak stb. nincsen meg az a nimbusza, mellyel a modernitás korai éveiben még rendelkezett. Mindezen tényezőknél fogva szó sem lehetett róla, hogy a tömegektől csak hatalmi pozíciójukban különböző „elitek” (most már idézőjelben használom a szót) értékorientáló, ténylegesen véleményformáló szerepet is betölthettek volna.

Ez a társadalom egészében bekövetkezett radikális fordulat együtt járt a kultúrában, a kultúra meghatározó elemeiben bekövetkezett fordulattal is. Azok is egyre kevésbé voltak képesek életorientáló szerepet betölteni. S nem csak azért, mert az átlagember számára megközelíthetetlené váltak. Azért is – s ezt hiszem a legfontosabbnak –, mert elveszett az a közeg, amely ha tartalmi részleteiben bizonyára addig sem volt képes közvetíteni az átlagember számára az életorientáló kultúrát, valamit mégis eljuttatott belőle hozzá is. Tanúsította a részleteiben hozzáférhetetlen tudomány és művészet sugallta életorientáló értékeket. Amikor Márkus már a radikális fordulatot megelőzően is jelentkező szkepszist illetően, hogy ugyanis az egyre kevésbé átlátható új tudomány és az egyre kevésbé közérthető legújabb magasművészet ugyancsak kis valószínűséggel tölthet be társadalomstabilizáló erőt, egyre kevésbé játszhatja valamiféle „biztonsági szelep” szerepét, azt állítja, hogy ez a szkeptikus ellenvetés nem számol a különbséggel „a kultúra befogadóinak tényleges köre, másrészt e kör befolyása és társadalmi visszhangja között” (102. old.), akkor az első világháborút megelőző időket illetően igaza van, s megítélésem szerint valami lényegesre mutat rá. Csak azt nem veszi tekintetbe, hogy a világháborúval bekövetkezett fordulat eredményeképpen e kör befolyása és társadalmi visszhangja rohamosan zsugorodni kezdett. A kultúra befogadóinak tényleges köre egyre inkább csupán a saját szemében elit már, azoknak a szűk értelmiségi csoportoknak a tagjai, melyeknek fontos a tudomány – bár többnyire ők sem értik –, és fontos a magasművészet, egyre kevésbé igazán közszereplők: saját körükön kívül nincsen hatásuk, egyszerűen nem jutnak el a tömegekhez. Ahogy Márkus is megállapította, közszereplőként médiahirességek léptek a helyükre. A rohamos sebességgel tekintélyüket veszítő egyéb, úgynevezett „elitek” viszont maguk is egyre inkább csupán a társadalom és az egyén materiális tekintetben történő gazdagodásának életmintáját nyújtják a tömegtársadalom emberének.

Az iménti megjegyzésekben talán már meg is válaszoltam a kérdést, amelyre adandó válaszomat e megjegyzések kedvéért későbbre halasztottam. A kultúra – nézzünk ezzel szembe – nem játszik töb-

bé életorientáló szerepet. A tudományt az átlagember, a tömegember alapján véve csak szemében némelykor ijesztőnek tűnő, legtöbbször azonban a mindennapjainkat megkönnyítő, kétségtelenül egyre kényelmesebbé tevő alkalmazásaiban veszi észre; eszébe sem jut, hogy az valamifajta világképet nyújthatna a számára. Egyáltalában: mi az, hogy világkép? A magasművészetet pedig az adófizetők pénzét pocskoló sznobok foglalatosságának tekintik, akik – ha már ilyesmivel szeretik tölteni az idejüket – jobban tennék, ha a munkában fáradt emberek számára életfontosságú igazi szórakoztatás szolgáltatába állnának. A magaskultúra egyre inkább csak művelőinek szemében létezik még értéként. Amit mi kultúrának tekintünk, merthogy a tömegművészetet – valljuk be őszintén – akkor sem tekintjük annak, ha sokszor nem zárkozunk el a befogadásától. Márkus sok vonatkozásban és nagyon érdekesen elemzi a magasművészet és a tömegművészet viszonyát, e viszonyban bekövetkező változásokat; erre most nem reflektálok; szóval amit mi kultúrának tekintünk, az vagy tényleg megszűnt az lenni; autonóm tudományról ugyanis már régóta szó sincsen, a termelés növelésének eszközévé lett, vagy csupán a művelőit érdeklő zárvánnyá lett a társadalomban. Melyet, ha az úgynevezett elit eltűr is éppen, a perifériára szorít. Bár, lássuk be, odaszorul az magától is.

Itt álunk hát a kultúramentes modernításban. Nagyon kérem, ne tessenek azt gondolni, hogy a kultúra haláláról beszélek. Csak arról beszélek, hogy a modernitás új alakzata nagyon jól megvan kultúra nélkül, pontosabban magaskultúra nélkül. A tömegkultúra – amely persze óriási üzlet is – természetesen él és virul. No mármost: az a társadalmi állapot, amelyet Márkus kultúramentes modernitásnak nevezett, az én elképzelésem szerint nyugodtan azonosítható azzal, amit Nietzsche elsivatagosodott világnak tekintett. „*Die Wüste wächst*”, mondotta, amit sokan hajlamosak az emberi történelem végkifejletét jelentő teljes kiüresedés felé vezető folyamatnak tekinteni. Pedig Nietzsche nem állította, hogy a folyamat a végjáték felé tart. A „nihilizmus korát” – például *A morál genealógiájában* – csupán két évszázados félelmetes, sok kérdést felvető és mégis reménytelen közjátéknak tekinti. Igen, „mégis reménytelinek”. S számomra szimpatikus Hannah Arendt metaforája is a sivatagban található oázisról, melyet azok laknak, akik nem hajlandók és nem is képesek jól érezni magukat a sivatagban; s amely, ameddig létezik, valamifajta új világ eljövételének hírnökeként is felfogható. Hogy tényleg képes-e a magaskultúra megőrizni magát az egyre inkább elsivatagosodó, globalizálódó, azaz minden különbség felszámolására törekvő, teljesen konform világban, azt persze nem tudjuk. Mint ahogy persze azt sem tudjuk, hogy tulajdonképpen kik azok, akikben megvan (még megvan?) az ellenállás képessége a mai világ alaptendenciáját illetően. De e kérdések megválaszolásának lehetetlensége, vagy éppen pozitív megválaszolásának lehetősége

nem kell hogy vakká tegyen bennünket a sivatag növekedésével, a modernitás elkulturátlanságával szemben. □

„Az írónak ugyanaz a feladata és ugyanaz a tennivalója is, mint a fordítónak”¹ – mondta Proust, aki tudta, miről beszél, hiszen fiatalkorában, a kilencvenes évek legvégén, maga is részt vett (részben fordítóként, részben a fordítást kiigazító, csiszoló szerkesztőként) két Ruskin-könyv közreadásában.² És csakugyan, az író is „fordít”, nem csak a fordító, aki a forrásnyelvi mondat nyelvi burkából kihámozott, azaz *deverbalizált* és célnyelvi logikára úgy-ahogy áthangolt, de még mindig képlékeny, még mindig ködös *közlési szándékot* próbálja a célnyelvben újra megvalósítani, mindössze azzal a különbséggel, hogy az író nem „partitúrából”, hanem saját kútfőből dolgozik.

Ezért a prousti mondat fordítottja is igaz: a fordítónak nagyjából ugyanaz a feladata és ugyanaz a tennivalója is, mint az írónak.³ Ami annyit jelent, hogy a fordító is *ír*, vagyis formát ad a forrásnyelvi mondatból kikövetkeztetett és még formátlan közlési szándéknak, hiszen a fordítás célja és eszménye mégiscsak az, hogy a célnyelvű olvasónak az adott irodalmi mű célnyelvi változata hozzáférhetőlegesen ugyanolyan élmény legyen, mint a forrásnyelvi mű volt a forrásnyelvi olvasónak. Utóvégre a fordítás célja, célszerűsége, létezésének oka éppen az, hogy az olvasót felmentse az eredeti szöveg ismerete alól.⁴ Ez még a szakszövegekkel is így van, és fokozatosan érvényes a műfordításra. Bármennyire normatívnak tűnik is

PROUST – BIKKFA-NYELVEN

ÁDÁM PÉTER
ALBERT SÁNDOR

ez a megállapítás, ki kell mondanunk: aki nagy író a forrásnyelven, annak a célnyelven is nagy írónak kell lennie. És ez még akkor is igaz, ha tudjuk: objektív kritériumok alapján meglehetősen nehéz lenne meghatározni, ki számít „nagy” írónak, ki nem.

Márpedig az új magyar Proust, *Az eltűnt idő nyomában* újonnan megjelent első kötete (a meglepően *Swannék oldala* alcímmel) ebből a szempontból nagy csalódás, bár tagadhatatlan, hogy a könyvnek egyáltalán nem volt rossz a kritikai fogadtatása. Magyar Miklós például az online *Könyvkultúra Magazin*ban „ihletett fordításnak” tartja Jancsó Júlia munkáját, olyan „kivételes fordítói teljesítménynek”, amely „előtt fejet kell hajtunk”.⁵ Ugyancsak elismerően ír a könyvről Angyalosi Gergely az *Élet és Irodalom*, valamint Sipos Balázs a *Magyar Narancs* hasábjain.⁶

Cikkében Magyar Miklós is, Angyalosi Gergely is kitér a legendás első mondat, a „*Longtemps, je me suis couché de bonne heure*” – Magyar Miklós szerint „részben szerencsés”, Angyalosi Gergely szerint csak szó-

rendileg kifogásolható – új fordítására. Ez a mondat Jancsó Júliánál a következőképpen hangzik: „Jó ideig korán feküdtem.” (7. old.)⁷ Óhatatlanul Vas István jut eszünkbe, aki *Mit nehéz fordítani?* című műhelytanulmányában hosszan ír erről az első mondatról. Bevallja: eleinte arról ábrándozott, egyszer majd nekivághat a Proust-regényfolyam fordításának, de később lemondott erről az ábrándról, ugyanis belátta, az első mondatra soha nem fog elfogadható megoldást találni.⁸

Ezzel az első mondatnál korántsem csak a szörend az egyetlen probléma. Az említett mondat – együtt Albert Camus „*Aujourd’hui maman est morte*”-jával – tudvalevően a XX. századi francia irodalom leghíresebb incipitje. A mondat élén álló *longtemps* (‘sokáig’) határozóval az a legnagyobb baj, hogy ambivalens. Egyszerre jelenti azt, hogy valami ‘sokáig’, ‘hosszú ideig’ tartott, és azt is, hogy valami ‘rég-es-rég elmúlt’ (a *longtemps*-ban a *pendant longtemps* is meg az *il y a longtemps* is benne van). Tulajdonképpen ennek a kettősségnek következménye, amit Magyar Miklós is mond, nevezetesen az, hogy a mondat élén álló *longtemps* után igeidőként inkább *imparfait* vagy *plus que parfait* kívánkozna, nem pedig az író által választott *passé composé*.

De ha fordítói szemmel nézzük a mondatot, a legfontosabb információ a francia *passé composé* igeidő „befejttsége”, tragikus visszafordítha-

1 ■ „Le devoir et la tâche d’un écrivain sont ceux d’un traducteur.” Marcel Proust: *Le temps retrouvé*. Gallimard, Paris, 1927. II. köt., 41. old.

2 ■ Philip Kolb: Proust et Ruskin; nouvelles perspectives. *Cahiers de l’Association internationale des études françaises*, 1960. 12. szám, 259–273. old.; Emily Eells: Nos pères nous ont dit : Proust et La bible d’Amiens de Ruskin. *Bulletin Marcel Proust*, 2004. 54. szám, 51–63. old. Lásd újabban Proust – Ruskin, *La bible d’Amiens*, Sésame et les lys et autres textes. Ed., établie, présentée et annotée par Jérôme Bastianelli. Robert Laffont, coll. „Bouquins”, Paris, 2015. 101–124. old.

3 ■ The translator does exactly the same thing as a writer. In: Robert Wechsler: *Performing Without a Stage: The Art of Literary Translation*. Catbird Press, North Haven, 1998. 7. old.

4 ■ Vö. Jean-René Ladmiral: *Traduire: théorèmes pour la traduction*. Payot, Paris, 1979. 15. old.

5 ■ <http://konyvkultura.kello.hu/kritika/2017/06/proust>

6 LXL. évfolyam, 38. szám, 2017. szeptember 22., illetve 2017/43., október 26.

7 ■ Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában*. *Swannék oldala*. Ford. Jancsó Júlia, Atlantisz, Bp., 2017. (A továbbiakban a szövegben erre a fordításra utalunk oldalszámmal.) Ugyanez a mondat Gyergyai Albertnél: „Sokáig korán feküdtem le.” Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában*. Ford. Gyergyai Albert, Európa, Bp., 1969. 35. old. A Jancsó Júlia-féle első mondatnak nemcsak az a hibája, hogy nem kötődik szervesen a szöveghez, hanem az is, hogy nem hangzik szokványos magyar mondatnak, rögtön látni rajta, hogy fordított mondat. Az, hogy „sokáig aludtam”, „sokáig dolgozik”, „sokáig marad fenn” – mind elfogadható, létező mondat, a „korán kel”, „korán (le)fekszik” úgyszintén. De „sokáig/jó ideig + korán csinál valamit” – ez szokatlan és, mi tagadás, egy kicsit suta is a magyarban.

8 ■ Erről – mint írja – semmiképpen sem Gyergyai Albert, a mű fordítója tehet, hanem „...a magyar nyelv megfellebbezhetetlen adottságai: a ‘sokáig’ prózaisága a ‘longtemps’ romantikus zengésével, a ‘feküdtem le’ fantáziátlan csupaszsága a ‘je me suis couché’ bájjával szemben. Ezzel a mondatnál semmiféle költői lelemény se tudna mit kezdeni, mert ezeket a szavakat nem lehet megváltoztatni, hangzatosabbakra cserélni, teszem azt, így: ‘Hosszú időn át jókor tértem nyugovóra’. Szenvelgő modorosság volna, sőt, egyenesen hamisítás – becsületes fordító nem tesz ilyet.” (Vas István: *Mit nehéz fordítani?* In: Bart István – Rákos Sándor (szerk.): *A műfordítás ma*. Gondolat, Bp., 1981. 289–290. old.) Hogy Vas István e miatt az első mondat miatt mondott le a teljes mű fordításának szándékáról, tökéletesen igazolja Barbara Johnssonnak, a Derrida-művek amerikai fordítójának azt az állítását, amely szerint minél tovább rágódunk egy mondat fordítási problémáin, az annál lefordíthatatlanabbá válik.

tatlansága. Hogy mi az a viszonylag hosszan tartó időszak, ami a regény írásakor egy ideje végérvényesen lezárult, nem nehéz kitalálni. A fiatalság, és persze az az időszak is, amikor a narrátor/szerző – szemben a narráció jelenével – még egészséges (nem véletlenül említődik az éjszakai roham már a második bekezdésben). Végeredményében erről a rég elmúlt, és – ahogyan Paul Ricœur mondja – „sem az időben, sem a térben pontosan el nem helyezett, és a közlés jelenétől meghatározatlan távolságra levő”⁹ időszokról szól a regény...

Az első mondatnak tehát a *passé composé* visszafordíthatatlan és fájdalmas befejezettsége a lényege. Az ambivalens *longtemps* meg a *passé composé* össze nem illéséből származó feszültséget nem lehet magyarul visszaadni, de ha ez a befejezettség „nem jön át”, ha ez a befejezettség elvész, mint Jancsó Júlia fordításában, az egész első mondat értelmetlenné válik. Ezért a magunk részéről efféle megoldást javasoltunk volna: *Volt idő, amikor (én is) koránfekvő voltam*. Ebben a megoldásban persze feláldoztuk a *longtemps*-t, de ez nem olyan nagy veszteség, mert a mondat amúgy is sugallja, ráadásul így az első mondat jobban kifejezi eredeti funkcióját, és jobban is kapcsolódik, gördül tovább az utána következőkhöz. Ebben az indításban érzésünk szerint inkább benne van az a jelentéstartalom, amiből azután az egész regényfolyam ki tud bontakozni...

A mű más nyelvű fordítói számára ez a mondat távolról sem jelent ilyen megoldhatatlan feladatot, valószínűleg nem is küszködtek vele ennyit. Eva Rechel-Mertens német fordításában az első mondat így hangzik: „*Lange Zeit bin ich früh schlafen gegangen*”,¹⁰ Lydia Davis angol nyelvűében így: „*For a long time, I went to bed early*”,¹¹ nemrég megjelent új orosz fordításában Alekszej Frankovszkij pedig így fordítja: „*Давно уже я стал ложиться рано*.”¹² Poézist ne nagyon keressünk ezekben a mondatokban, mind a három egyszerű, hétköznapi kijelentés. Az amerikai fordító a *went* ige használatával sikeresen eltünteteti az eredeti francia mondat *passé composé*-jának összes érzelmi felhangját, konnotatív jelentéstartalmát,

az orosz mondat visszafordítva pedig annyit jelent, hogy már régen elkezdtem korán lefeküdni; a *рано* inkább a francia *tôt* határozószó orosz nyelvi megfelelője, mint a *de bonne heure*-é.

Egy fontos tanulságot azért leszűrhetünk ezekből a példákból. A magyarra való (mű)fordítás legnagyobb nehézsége – és erről a fordítók hajlamosak meglepedezni –, hogy a fordítás során a fordítónak *nyelvrendszert* is váltania kell: a mondat/szöveg által kifejezett információt egy indoeurópai nyelvi struktúrából kell átvinnie egy alapvetően más szerkezetű, finnugor nyelvi struktúrába. Ez még a rövid mondatok esetében is problémákat vet fel, és még inkább érvényes a hosszú, többszörösen alárendelt mondatok célnyelvi újraserkesztésére: a fordítónak ezeket először szét kell szednie, meg kell próbálnia megérteni és kibogozni az egymáshoz tartozó mondatrészeket, majd ezt az értelmezett tartalmat a célnyelvi nyelvi eszközeivel – a magyar nyelv gyökeresen másféle mondatstruktúrájával – újra fel kell építenie.

Ahogy Keresztury Dezső írja: „A jól szerkesztett alárendelő összetett mondat éppen azt kívánja meg s arra tanít, hogy a jelenségeket lemérjük, fontosságukat s egymáshoz való viszonyukat megállapítsuk, a gondolatok kibontakozását, menetét értelmes rend szerint kövessük, s a kifejezésre kerülő tudattartalmakat világosan, bizonyos folytonossággal, belső összefüggéseik éreztetésével fejezzük ki.”¹³ Ez csak a mondat szerkezetét illeti, és akkor még nem szóltunk a szöveg által kifejezett, a szövegben inherens módon benne rejlő gondolkodásmód- és mentalitásbeli, világképi, szociokulturális, stílusbeli, pragmatikai és egyéb összetevők különbségeiről.

Erre az alapvető problémára vezethető vissza az összes többi is, mert persze nem csak az első mondatlat van baj. A fordítás döcögő, olykor nyögvenyelős stílusát elsősorban az okozza, hogy a fordító a francia mondatot módszeresen rá akarja erőszakolni a magyar mondat kaptafájára, nemcsak a mondat szerkezetet, de sok esetben a szavak egymásutánját is megőrizve. Jancsó Júlia ugyan azt írja a kötet *Utószavában*, hogy sze-

rette volna a „prousti gondolkodást [...] minél pontosabban visszaadni” (448. old.), de a görcsös pontosságra törekvés hátat fordít minden fordítói professzionalizmusnak. Ezzel a forrásnyelvi szöveghez makacsul tapadó eljárással ugyanis csak suta, papírizú mondatokat kapunk; fontos jelentések, árnyalatok, referenciák vesznek el, és akkor stílusról, formáról még nem is beszéltünk. Nem csoda, hogy mind mezo-, mind makroszinten a szövegkohézióval is problémák vannak, és hogy – bár a fordításnak a kolofon szerint volt kiadói szerkesztője és kontrollszerkesztője – több, teljesen érthetetlen mondat is található a szövegben.

Hogy mire is gondolunk, annak illusztrálására álljon itt egy viszonylag egyszerű mondat:

„*Et le jardinier: «Ah! Ils sont malins», car il n'admettait pas que la guerre ne fût pas une espèce de mauvais tour que l'État essayait de jouer au peuple et que, si on avait eu le moyen de le faire, il n'est pas une seule personne qui n'eût filé.*”¹⁴

Ez a mondat Jancsó Júlia fordításában:

„*Mire a kertész: »Ó, az agyafúrtak« – mert nem volt hajlandó elfogadni, hogy a háború nem valami rossz vicc,*

9 ■ Paul Ricoeur: À la recherche du temps perdu : le temps traversé. In: uő: *Temps et récit* : 2. La configuration dans le récit de fiction. Le Seuil, Paris, 1991. 254. old.

10 ■ Marcel Proust: *Auf der Suche nach der verlorenen Zeit*. In *Swanns Welt* I. Deutsch von Eva Rechel-Mertens. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1978. 9. old.

11 ■ Marcel Proust: *In Search of Lost Time. Swann's Way*. Translated by Lydia Davis. Penguin Books, New York, 2002. 3. old.

12 ■ Марсель Пруст: *В поисках утраченного времени. В сторону Свана*. Перевод А. Франковского. Издательство АСТ, Москва, 2017. 5. old.

13 ■ Keresztury Dezső: A mellékmondat védelmében. In: uő: *A szépség haszna*. Szépirodalmi, Bp., 1973. 151. old.

14 ■ Marcel Proust: *A la recherche du temps perdu, Du côté de chez Swann*. Édition établie sous la direction de Jean Milly, Édition du texte, introduction et notes par Bernard Brun és Anne Herschberg-Pierrot, GF Flammarion, Paris, 1987. 192. old. (A továbbiakban a francia kifejezés vagy mondat utáni zárójeles oldalszám erre a francia kiadásra utal.)

15 ■ Az igeidők fordításával mellesleg itt is hadilábon áll a fordító: a *nous sortions* (232. old.) nem „kijöttünk” (134. old.) hanem „jöttünk kifelé”, a *nous allions passer à côté de lui* (uo.) pedig nem „Legrandin mellé értünk” (uo.) hanem „már majdnem Legrandin mellé értünk” stb.

amit az állam úz a néppel, s hogy ha módjában állana, egy lélek sem akadna, aki ne állna odébb.” (97. old.)

A magyar megoldás már a szójelentés szintjén is kívánnivalót hagy maga után, hiszen a *malin* jelzővel párhuzamba állított ’agyafúrt’-ból hiányzik a rosszindulat jelentésárnyalata, a *mauvais* tour is sokkal komolyabb dolog a ’rossz viccnél’, végül az ’odébb áll’ sem adja pontosan vissza a *filer* (*biz* valamilyen veszély vagy fenyegetés elől ’elfut’, ’elszökik’, ’elmenekül’) mondatbeli jelentését. Nem vagyunk a ’viccet úz’ szókapcsolattal se kibékülve, ami szokatlan a magyarban, arról nem beszélve, hogy a *jouer un (mauvais) tour à q* kifejezésnek nem ’megviccel’, hanem ’kitol’, ’kiszúr’, ’kibabrál’ a pontos magyar megfelelője. A mondat befejezése is abszurd: azt lehet mondani, hogy valahol ’egy lélek sincs’ vagy ’egy lélek se jár’, az viszont *„hogy ha módjában állana, egy lélek sem akadna, aki ne állna odébb”* magyarul értelmezhetetlen, mégpedig azért, mert ugyanabban a közlésben nem lehet az egymást kizáró ’senkit’ és ’valakit’ egyszerre alanynak választani, arról nem beszélve, hogy stíláris szempontból a *’módjában állana’* meg az *’odébb*

állna’ szerepeltetése sem mondható szerencsésnek egy mondatban.

Jellemző, hogy a fordító – mivel folyamatosan összekeveri a *nyelv*, a *szerző* meg a *discours* sajátosságit – még a magyarázó mellékmondatot bevezető *car* kötőszót, valamint a franciában kedvelt, de a magyarától idegen kettős tagadást is megtartja; az összehasonlítást bevezető (de a jelentést illetően üres) *on dirait que* fordulatot, valamint a jelentést illetően szintén üres *voir* fél-segédigét is szolgálai lefordítja. Ugyanígy az *aucune ne ressemblait moins à* (523. old.) francia fordulatot a „semmi sem hasonlított kevésbé...” (401. old.) magyar fordulattal adja vissza, holott itt a francia *nyelv* (a kód) sajátosságairól, nem pedig a szerző vagy az irodalmi diskurzus *stílusjegyeiről* van szó.

Az sem megy ritkaságszámba, hogy Jancsó Júlia a bonyolultan indá-zó prousti mondatok fordítása közben elveszti az alanyt, és máshová „köti be” a mellékmondatot, nem oda, ahová az eredetiben tartozott. Álljon itt erre is egy példa. Arról a jelenetről van szó, amikor a narrátor szüleivel, már mise után, jön kifelé a templomból,¹⁵ és a kapuzat előtt észreveszi Legrandint, aki nem akarja felismerni őket: *„Son visage [mármint Legrandiné] restait ingénu au-dessus d’un veston souple et droit qui avait l’air de se sentir fourvoyé malgré lui au milieu d’un luxe détesté.”* (232. old.) Jancsó Júlia ezt így adja vissza: „Puha szűk kiskabátja fölött továbbra is ártatlan maradt az arca, mely mintha akarata ellenére tévelygőnek érezte volna magát a gyűlölt luxus közepette.” (134. old.) A *qui* bevezette mellékmondat azonban nem az arcra, hanem a zakóra vonatkozik. Proustnál nagyon is gyakori, hogy olyan kifejezéseket társít tárgyakhoz, amelyeket a francia beszélő csak élő személy kapcsán használna. Hozzáteesszük, hogy a „tévelygőnek érezte magát” ebben a kontextusban szokatlan,¹⁶ hiszen mindössze arról van szó, hogy a zakó úgy festett, mintha csak úgy ’odatévedt’ volna a többi elegáns ruhadarab közé...

De a legnagyobb baj az, hogy a fordító magát a francia mondatot igyekszik átültetni, nem pedig a for-

rásnyelvi mondatból rekonstruált közlési szándékot. Ráadásul ezt is mereven, főnevet főnévvel, igét igével, jelzöt jelzővel próbálva visszaadni. Csakhogy a forrásnyelvi szöveg szolgálai reprodukciójából sohasem lesz műfordítás! Sőt, nemcsak műfordítás, semmilyen fordítás nem lesz. Furcsa paradoxon, hogy minél pontosabban igyekszik a fordító megfeleltetni egymásnak egy forrásnyelvi meg egy célnyelvi szöveget, annál elfogadhatatlanabb lesz a végeredmény. És ez korántsem csak a műfordításra érvényes.¹⁷

Jancsó Júlia az utószóban is leszögezi, makacsul ragaszkodik az általa jónak tartott eljáráshoz, „még akkor is – írja –, ha ezzel kivívom a nyelvek szellemének különbségét hirdetők (*sic!*) vagy a szép stílus rajongóinak (*sic!*) neheztelését” (448. old.). Itt, könnyen lehet, a magunkfajta fordítókra gondol, mert csakugyan az a véleményünk, hogy a két nyelv különbségének (például a francia nyelv rendkívüli elvontságának és a magyar konkrétságának)¹⁸ figyelembevétele és a bevett fordítástechnikai eljárások nélkül nemhogy Proustot, de semmilyen bonyolultabb francia mondatot sem lehet magyarul megfogalmazni.

Hogy érzékeltessük, milyen jellegű átalakításokat vagy átváltásokat hiányolunk Jancsó Júlia munkájában, álljon itt az imént elemzett francia mondat általunk improvizált magyar megfelelője:

„Na hiszen, azok is megérik a pénzüket! – mondta a kertész, aki biztosra vette, csakis azért van háború, hogy az állam jól kitoljon a néppel, így aztán nem csoda, hogy mindenkinek azon jár az esze, hogyan tudná ezt az egészet megúszni.”

Bár az itt újrarendezett mondat Jancsó-féle változata még úgy-ahogy érthető, de mit kezdjen az olvasó az ilyen mondatokkal például: *„Ha pedig mindenáron a szüleitől azonos pozíciójú tözsdetanácsosok fiaihoz viszonyított személyes társasági tényezőt akartunk volna alkalmazni Swannra, ez az ő esetében kissé alacsonyabb lett volna...”* (21. old.), vagy ezzel: *„Sajna, hiába könyörögtem a roussainville-i öröronyhoz, mint első vágyaim egyetlen bizalmasához, hiába kértem, küldje el*

16 ■ Néha olyan érzése támad az embernek, mintha a fordító a magyar szavak jelentésével sem volna egészen tisztában: a *tévelyg* igének ugyanis ’bolyong’, ’letér a helyes útról’ a jelentése, a *dologidőnek* pedig, amit a fordító ’otthoni teendők’ jelentésben használ, ’sürgős mezőgazdasági munkák ideje’ a jelentése. És akkor még nem szoltunk az olyan elképesztő és Prousthoz méltatlan pleonazmusokról, mint „boldogan fogadott egy-egy ürügyet, amelynek örven...” (18. old.).

17 ■ Hogy másfajta diszkurzustípusból hozzunk példát: Martin Heidegger *Lét és idő* című művének 1986-os, François Vezin-féle új francia fordítása nyelvileg a morfémaszintig tökéletesen pontos, egy francia olvasó számára mégis teljesen érthetetlen. Szép példa ez arra, hogyan lehet egy alapvetően helyes elvet (Heidegger legyen a fordításban is Heidegger!) a gyakorlatban rosszul érvényesíteni.

18 ■ Vö. „A magyar képzeletjárás s a magyar nyelv valóságához kötöttebb, közvetlen tapasztalásban, személyes ízekben s képekben gazdagabb, mint a fejlettebb, a magas kultúra tartósabb s mélyrehatóbb nevelő befolyásain átment nyugati nyelvek.” (Keresztury: A mellékmondat védelmében, 152. old.); „A magyar genius állítólag csak a konkrét szereti; irtózik az absztrakcióktól, a kódos általánosságoktól, a felhőkben való tévelygésektől.” (Alexander Bernát: *Nemzeti szellem a filozófiában*. Franklin-Társulat, Bp., 1893. 4. old.).

hozzám egyik falubeli gyermekét, amikor combray-i házunk magasában, az íriszillatú kis illemhelyről csak a tornyát láttam a félig nyitott ablak négyszögében, miközben a felfedezőútra induló vagy az elkeseredett öngyilkosságra készülő hősies, elaléló habozásával törtetem ismeretlen és halálosnak hitt utat önmagamban mindaddig, amíg egy csigához hasonló természetes nyom nem jelent meg a felém nyúló vadribizli levelein.” (168. old.); vagy ezzel a bekezdéssel: „Nem kétséges, hogy ami így lüktet bensőm mélyén, bizonyára az ehhez az ízhez kötődő kép, vizuális emlék, mely megpróbálja egészen énemig követni. De túlságosan messze, nagyon is zavarosan küzd; alig érzékelem a semleges visszfényt, amelybe a felkavart színek megfoghatatlan örvénye összeolvad; de nem tudom kivenni a formát, nem tudom megkérni, mint egyedül lehetséges tolmácsot, fordítsa le vele egykorú, tőle elválaszthatatlan társának, az iznek tanúbizonyságát...” (52–53. old.) Az ilyen mondatok megértéséhez, amelyek szép számmal találhatók a szövegben, nemegyszer az olvasónak is tolmácsra volna szüksége.

Nagyon sok az olyan mondat, ami a magyar fülnek egyszerűen nevetséges: „Csakhogy a nagy igyekezet-től feszült szellemem elferdült [...], és semmiféle idegen benyomást nem engedett bejutni.” (29. old.) Vagy: „S lám, ezekben az elérhetetlen és gyötrelmes órákban, melyekben ismeretlen gyönyöröket készül ízlelni, nem remélt rés nyílik, melyen mi is behatolhatunk...” (37. old.) És bőven vannak olyan – állandóan szétetni akaró – mondatok is, amelyek megértéséhez többször is neki kell rugaszkodnia az olvasónak, hogy valamilyen értelmet legyen képes kihámozni belőlük. Csak egyetlen példa: „Odette pedig, aki biztosra vette, hogy Swann néhány nap múlva, éppoly gyengéden és szolgálatkészen, mint annak előtte, visszatér, hogy békét kérjen, megszokta, nem kell attól félnie, hogy Swannban visszatetszést kelt, vagy akár ingerli, s amikor úgy volt kényelmesebb, megtagadta tőle azokat a kegyeket, amelyek a férfinak a legtöbbet jelentették.” (320–321. old.) Az ilyen mondatokról írja Illés Endre: „Egyetlen ilyen mondat úgy elvakítja az olvasó szemét, mintha

pisztolyt süttöttek volna el közvetlenül az arca előtt – jó ideig nem hallja és nem látja a regényt.”¹⁹

A szövegben viszonylag sok a melléfordítás, félreértés, vagyis a fordítónak már a forrásnyelvi kompetenciája sem a legmegfelelőbb. Ízelítőül csak néhány ezek közül. A *c'étaient relations de jeune homme* (110. old.) nem „azok fiatalkori kapcsolatok voltak” (20. old.), hanem ’azok fiatal férfiakkal való kapcsolatok voltak’ [ez Proust esetében szarvashiba!]; a *certains maniaques de la distraction* (116. old.) nem „bizonyos mániákus szórakozottak” (27. old.), hanem ’a figyelem összpontosítására képtelen mániás betegek’; a *croûtes* (110. old.) nem „ócskaságok” (21. old.), hanem ’értéktelen festmények’, ’mázolmányok’; a *sans affectation aucune* (126. old.) nem „minden meghatározott érzéstől függetlenül” (36. old.), hanem ’minden rendeltetés nélkül’; a *Vous qui, cette année, nous mettez les asperges à toutes les sauces* (153. old.) nem „idén folyton spárgát szolgál fel hol így, hol úgy” (62. old.), hanem ’idén (köretként) mindenhez spárgát ad, ha megy az ételhez, ha nem...’; az *escros érudit* (240. old.) nem „tudós csalo” (141. old.), hanem ’nagy műveltségű szélhámos’; a *paroïs* (523. old.) nem „perem” (401. old.), hanem ’oldalfal’; a *tapissier* (523. old.) nem ’iparos’ 401. old., hanem (itt) ’szobafestő-lakberendező’; a *claire (marine)* (523. old.) nem jelző, hanem főnév (jelzője is van), jelentése pedig nem „áttetsző” (401. old.), hanem ’[oszt-rigatényésztesre szolgáló] sekélyvízű tengeri medence’; a *les expositions „modern style” du mobilier* (524. old.) nem egyszerűen „modern” bútorkiállítások” (401. old.), hanem ’modern style (igen, magyarul is!) vagy szecessziós bútorvásárok’; a *sauvage* (525. old.) – halászsokról van szó – nem „vad” (403. old.), hanem (itt) ’civilizálatlan’; a *les douceurs de Stendhal* (528. old.) nem „stendhali szelidség” (406. old.), hanem a ’stendhali Itália tavaszias időjárása’, és még számos további példát említhetnénk. A fordító a szövegben (sőt, a jegyzetekben a jegyzetíró is) a *duc* meg a *duchesse* szavakat több helyen, érthetetlenül és indokolatlanul, a ’nagyherceg’ és ’nagyhercegnő’ sza-

vakkal felelteti meg, és bármilyen bizarr és nevetséges magyar fülnek – a *boulevard des Italiens* például a szövegben „Olasz körút” –, Jancsó Júlia módszeresen lefordítja az utcanevet.²⁰

Ugyancsak problémák vannak a szövegen kívüli kulturális referenciákkal, az úgynevezett reáliákkal is. A *boeuf à la casserole* (I., 21. old.) (a mai nyelvben inkább *casserole de boeuf* vagy *boeuf casserole*) nem „serpenyős marha” (103. old.) – a *casserole* ’nyeles fazék’, nem pedig ’serpenyő’ –, hanem zöldséggel együtt főtt ’vörösborsos marharagu’; a vidéki nyelvhasználatból átvett *salle* (146. old.) nem „terem” (55. old.), hanem ’nap-pali’, ha ugyan nem ’tisztaszoba’; az *oeufs à la crème* (155. old.) nem „tejszínes tojás” (63. old.), hanem ’(zöldfűszerrel megszórt) tejfőlös rántotta’; a *classe de philosophie* (200. old.) csakugyan „filozófiai osztály” (105. old.), de vagy a szövegben, vagy a jegyzetben azt is illet volna közölni az olvasóval, hogy a francia rendszerű gimnázium utolsó osztályáról van szó; a *jouer aux barres* (538. old.) nem „fogózás” (415. old.), magyaráran fogócska (utóvégre két ’csapat’ áll egymással szemben), hanem az *adj, király, katonát!* gyermekjáték

19 ■ Illés Endre: Az ellopott hegy (Fordítók műhelyeiben). In: uő: *Árnyékrajzok*, Magvető, Bp., 1972. 364. old.

20 ■ „Kár, igazán kár Párizs hangulatát furkósbottal szétverni” – írja Illés Endre azzal kapcsolatban, hogy Balzac *Szamárbőr* című regényének új fordításában a szereplők nem a *Pont des Arts*-on, hanem a *Mívesek hídján* haladnak át. „...kár elvetni a *boulevard-t*, a *calle-t*, a *street-et* – sohasem lesz belőlük *körút*, *köz* és *utca*.” (Illés: Az ellopott hegy, 352–353. old.)

21 ■ Adám Péter: *Francia–magyar kulturális szótár*. Corvina, Bp., 2004. 26. old.

22 ■ Jegyzet nélkül például azt se nagyon érti a magyar olvasó, hogy mi a baja a nagynéninek a *Quai d'Orléans*-nal (a szövegben Orléans-rakparttal), ahol „megalázó – az eredetiben *infamant* (110. old.) – lakni” (21. old.). Helyesen: ’ahol olyan ember nem lakik, aki egy kicsit is ad magára...’

23 ■ Blochot egyébként Proust – ez is megérdemelt volna egy jegyzetet – egykori iskolatársáról, a magyar származású Horace Finalyról (1871–1945) mintázta.

24 ■ Rejtély, hogy a jegyzetíró, aki évtizedekig tanította Proustot az ELTE Francia Tanszékén, és egy értő Proust-kismonográfiának is szerzője (Karafiáth Judit: *Az eltűnt idő nyomában*. Akkord, Bp., 2007. *Talentum Műelemzések*), hogyan adhatta nevét ilyen kontár vállalkozáshoz.

francia megfelelője;²¹ a *saint-honoré* (232. old.) nem „torta” (134. old.), ha már le kell fordítani, inkább ’képviselőfánk’; a *borne* (158. old.), ami-be mindennap beleütközik a szekerek kerekének tengelye, nem „útjelző kő” (65. old.), hanem ’kerékvető’, vagyis a kapu két szélén álló két kőtuskó; az *armurier* (243. old.), nem „fegyverkovács” (144. old.), hanem ’fegyverkereskedő’; az *eau dormante* (246. old.) nem „szunnyadó víz” (146. old.), hanem ’állóvíz’; a *septennat* (443. old.) nem „septennátus” (330. old.), hanem ’hét évre szóló elnöki megbízatás/mandátum’ stb. Ugyancsak reális a *tirer le cordon* (304. old.) metonímia: a zongoraművész nagynénjéről van szó Verdurinék szalonjában, aki, ha igaz, házmasterként kezdte – erre utal az ’éjszakai kapunyitást’ jelentő kifejezés: a házmasternek éjnek idején fel sem kellett kelnie, csak fektében meghúzta a zsinórt, és már nyílt is a kapu. Csakhogy itt a kétésszármas, a lenézett foglalkozás a lényeg, nem pedig a kapunyitás hogyanja, ezt egyenesen be is lehetett volna írni a szövegbe, és nem bonyolítani tovább a dolgot a magyarban amúgy is furcsán hangzó „kapuzással” (199. old.), amit aztán a jegyzetítő feleslegesen magyaráz a kötet végén.

Ami a jegyzeteket illeti, a függelék rengeteg olyan – nemritkán fölösleges – adatot tartalmaz, amit az olvasó bármelyik lexikonban könnyen megtalál, a jegyzetítő Karafiáth Judit azonban adósunk marad egy sor olyan felvilágosítással, ami viszont nélkülözhetetlen lett volna a regény alaposabb megértéséhez. Nem ártott volna például, ha megadja, hogy egyes színhelyeket hol keressen az olvasó a korabeli Párizs topográfiájában, mint például a Proust által *Entrepôt des vins*-nek nevezett *Halles aux vins*-t (111. old.), amely egyébként nem „Borraktár” (22. old.) volt (a XX. század második felében lebontották), hanem ’(nagybani) borpiac’.²² A jegyzetítő az anyja tejében főzött kecszegida kapcsán (34. old.) felhívhatta volna a figyelmet, hogy itt a zsidó étkezési törvényekre való biblikus utalásról van szó; mivel Proust sok helyen mérőföldben adja meg a távolságot, illet

volna tájékoztatni az olvasót, hogy egy francia mérőföld hány kilométer; nem ártott volna jelezni, hogy a *nobles poussières* (158. old.) szókapcsolat – a combray-i apátoknak a templom sírkövei alatt porladó „nemes hamvairól” (65. old.) van szó – Racine *Phaedrájából* való; a fordításban később is van egy szövegbe rejtett célzás ugyanerre a Racine-drámára (154. old.), a jegyzet ezt sem említi (emellett ezt a mondatot Somlyó György *Phaedra*-fordításával is illett volna összehangolni); abban a jelenetben, amikor a nagybácsi hölgyvendége ezt mondja a kamasz narrátorral kapcsolatban: „...egyszer még kis Victor Hugo lesz belőle, amolyan – helyesen: »ha ugyan nem« – Vaulabelle...” (86. old.), a jegyzet-író közli ugyan, ki volt Victor Hugo és ki Vaulabelle (bár az utóbbit illetően téved, mert itt nem a történet-szűségíró-miniszter Achille Tenaille de Vaulabelle-ről, hanem a testvéréről, a vaudeville-szerző Éléonore Tenaille de Vaulabelle-ről van szó), de nem figyelmezteti az olvasót a gúnyos-ironikus ábrázolásra, vagyis arra, hogy mennyire abszurd ennek a két szerzőnek a párosítása; amikor Bloch, a narrátor iskolatársa nagyképűen óvja a narrátort Alfred de Musset-től, és Leconte de Lisle egyik cikkét ajánlja a figyelmébe (97–98. old.), nem ártott volna elmondani, hogy Proust itt a narrátor által képviselt idejétmúlt (nagypolgári) irodalmi ízlést szembesíti – persze, megint csak ironikusan – a szimbolista és dekadens költészetért rajongó iskolatárs modern irodalmi ízlésével;²³ a Saint-Simon herceggel kapcsolatos jegyzet elmondja, ki volt Saint-Simon, de legalább annyira fontos lett volna tudatni az olvasóval, hogy a nagy emlékiratíró többkötetes művének épp a regényben felidézett években, évtizedekben jelent meg nagy feltűnést keltő kritikai kiadása; a „balzaci flóra legkedvesebb bokrája” kapcsán (135. old.) a jegyzethez hozzátennénk, hogy az író a Félix de Vandenesse által csokorba kötött virágokra céloz; amikor később a narrátor arról beszél, neki Pármáról mindig a lila szín jut eszébe, a jegyzet nem magyarázza meg, hogy a fokföldi ibolyának fran-

ciálul *violette de Parme* a megfelelője és végül „Grévy úr” sem egyszerűen köztársasági elnök volt, hanem – Adolphe Thiers és MacMahon után – a III. Köztársaság első republikánus államfője stb.²⁴

*

A Jancsó Júlia által jegyzett és sok mindent elmaszatólót utószóából pontosan nem derül ki, miért is vállalkozott Gyergyai Albert után az újrafordításra. A fordító mindössze annyit közöl, hogy ő mást gondol „a szövegűségről, bizonyos stílusárnyalatokról, nemegyszer a gondolatok értelmezéséről is” (447. old.). De hogy mit, nem köti az orrunkra. Nem mondja, hogy a Gyergyai-féle fordítás előregedett, ahogyan azt se, hogy volt-e előzetes elképzelése, koncepciója a fordítás nyelvét illetően.

Akárhogyan is, a végeredmény siralmas. Jancsó Júlia Proustot amolyan *fordítói bikkfanyelven* szólaltatja meg, amin a módszeresen használt választékos szavak és kifejezések vékony máza képviseli az „irodalmisságot”. A fordító – abban a naiv hitben, hogy az irodalom egyenlő a választékos nyelvhasználattal – papírizú, szintelen, sőt, ha fordításra is alkalmazható ez a szó, *giccses* szöveget állított elő.

A hol indokolatlanul archaizáló, hol emelkedetten „vasárnapi” nyelvhasználat mesterkéltsege teljesen ellaposítja és elszürkíti ezt a világ-irodalmi rangú szöveget. A fordító következetesen használ régies, a köznyelvből kikopott szavakat. Így lesz *arc* helyett *orca*, *rátalál* helyett *rálel*, *előbb* helyett *imént*, és helyett *s*, *világosban* helyett *napvilágnál*, *régi* helyett *odon*, *gyorsan* helyett *szaporán*, *nézett* helyett *pislantott*, *feltesz* (például orra szemüveget) helyett *biggyeszt*, *szomjazik* helyett *szomjúhozik*, *alszik* helyett *szunnyad*, *gondolta* helyett *vélte*, *recept* helyett *vény*, *észrevesz* helyett *megpillant*, *sír* (ige) helyett *óbéogat*, *egy kicsit* helyett *némiképp*, *munka* helyett *dologidő* stb. Emellett az állandó ó-zás és édesanyámozás-édesapámozás is rendkívül zavaró.

Ez az ünnepélyesen választékos nyelvhasználat nemcsak hogy nem illik Prousthoz, de hiteltelen is az olyan fordító esetében, aki

láttnivalóan még a határozatlan névelő igényes használatával sincs tisztában, és hadilábon áll az egyeztetéssel meg a helyes magyar szórenddel.²⁵ A fordítás nem adja vissza a prousti stílus egyediségét, stilisztikai identitását (mondanunk sem kell, a szereplők nyelvi identitását sem), de nem is adhatja vissza, mert a szövegből egyértelműen kiderül, hogy a fordító anyanyelvi kompetenciája nem elegendő egy ilyen jelentőségű és rangú mű megszólaltatásához. Bár Jancsó Júlia nem ezzel a kötetel kezdte Proust művének úrafordítását (eddig, a regényfolyam végétől visszafelé haladva, négy vasikos kötetet ültetett át magyarra, ez a mostani sorban az ötödik), az ember értetlenül állapítja meg: hiába az elvégzett munka, hiába az eltelt idő, a fordító az évek során mit sem tanult, és még négy kötetrel a háta mögött is híjával van a szükséges fordítói kompetenciának.

Legelőször is mereven kezeli a szótárát, nem a funkcióra figyel, hanem leragad az adott szó első jelentésénél (ezt jól tükrözi az alcím szó szerinti fordítása²⁶), ha illik a kontextusba, ha nem: így lesz például az *escalier cruel à monter*-ből (140–141. old.) „fájdalmasan megmászkodó lépcső” (50. old.), a *ciel douteux*-ből (537. old.) „gyanús ég” (414. old.), a *pierre maussade*-ből (537. old.) „mogorva kő” (414. old.) vagy a *rayon hésitant*-ből (538. old.) „habozó napsugár” (414. old.). Mintha Jancsó Júlia soha se hallott volna átváltási műveletről, változatlanul reprodukálja a francia mondat szerkezetet, a francia mondat szórendjét, eszébe se jut elgondolkodni azon, hogy a magyarnál jóval elvontabb prousti mondatot milyen átalakításokkal – vagy ha úgy tetszik, milyen hangszerelésben – lehetne a franciánál jóval konkrétabb magyar nyelven megszólaltatni (sőt, még ki is mondja, hogy „pontosságra”²⁷ törekedett). Ráadásul az általa átültetett prousti mondatnak se lejtése, se zenéje, se költői aurája (arról nem beszélve, hogy a finom prousti írónia is szórén-szálán eltűnt a magyar szövegből).

Érdemes néhány szót szólnunk a szójátékok, nyelvi sajátosságok fordításáról is. Jancsó Júlia próbálja

ugyan visszaadni Françoise sajátos nyelvhasználatát, de fantáziátlanul, hiteltelenül és nevetségesen: így lesz például a *je ne sais pas m'exprimer*-ből (265. old.) – ki tudja, miért? – az idiotizmus határát súroló „nem tudom kifejezni magam” (164. old.). Az *exprimer* ige *exprimer* ejtése távolról sem akkora hiba, mint a nevetséges, ebben a kontextusban teljesen értelmetlen és meglehetősen otromba „kifejezni magam”. Az angol fordító megtartja az *espress* igét („*I don't know how to express myself*”, i. m. 157. old.), a német a kicsit suta „*Ich verstehe mich nicht auszudrücken*” mondatból adja vissza (i. m. 206. old.), az oroszban pedig mindössze annyi a „hiba”, hogy az ebben a kontextusban furcsán ható *выражаться* igealak szerepel a „kifejezni magam” fordításaként (i. m. 206. old.). Ezek súlyosságukat tekintve többé-kevésbé egyenértékűeknek tekinthetők az eredetivel, nem értelmetlenek és nem nevetségesek.²⁸ Magyarul is elég lett volna annyi, hogy „Nem bírom kifejezni magam”, esetleg „Nem tudok kifejeződni”. Ami a Françoise által *parenté* [‘rokonság’] jelentésben használt *parenthèse* [‘zárójel’] szót illeti (265. old.), a vicces nyelvi melléfogás érzékeltetéséhez édeskevés, hogy a fordító „rokonnyt” (164. old.) ír rokon helyett, arról nem beszélve, hogy így a folytatás, vagyis a narrátor megjegyzése is teljesen értelmetlenné válik. A szintén Françoise szájából korábban elhangzó „tördele a fejét” (65. old.) sem tekinthető szerencsés megoldásnak (az eredetiben a dialektális *se fendre la tête* áll); az angol fordításban a „*split her head*” (i. m. 59. old.), a németben a „*[zu verhindern, daß sie sich] den Kopf zerbräche*” (i. m. 81. old.), az oroszban a szó szerinti „*ломать себе голову*” (i. m. 76. old.) olvasható a helyén, mindhárom változat a „törni” ige első, konkrét jelentését használja fel a *se fendre* visszaadására. Az ilyen helyek elfogadható fordításához kétségtelenül kell valamennyi nyelvi fantázia, ötlet, lelemény, ez azonban teljesen hiányzik a fordítóból.

Illés Endre írja Gáspár Endre *Doktor Faustus*-fordításáról, hogy a fordító „nem fordított híven, egyszerűen tapadt az eredetihez”.²⁹

Kritikája – *mutatis mutandis* – Jancsó Júlia Proust-fordítására is ráillik: „Gáspár Endre mondatai magyarul, köszvényesen eltorzulnak. A magyar Faustusból hiányzik a Mann-i mondat szerkezetek pontossága, ezt a pontosságot megközelítő fordítói lelemény, a szavak árnyalatossága. Gáspár Endre igen sokszor kóccal tölte ki a magyar Faustus körmondatait.”³⁰ Kritikáját így foglalja össze: „Gáspár Endre Faustus-fordítása súlyos stílári véség. Thomas Mann merész, zeneileg harmonizált mondatai helyett jórészt széttört, halott mondatokat olvashatunk. Mozaikkockákból álló mondatokat, melyeket semmilyen zene, varázslat vagy vérkeringés nem élthet, s össze nem köthet. Olyan mozaik ez a fordítás, melyben a torz szókockák még össze is keveredtek, s a legtöbb mondat belső rajza alig érzhető meg.”³¹

★

Jancsó Júlia azt mondja az *Utószóban*, hogy a jövő majd eldönti, jó-e a fordítása. Csakhogy író, költő bízhat a jövő elismerésében, a fordító azonban a jelennek dolgozik, munkáját az aktuális olvasóközönség fogja elbírálni, nem a kései nemzedékek. Mindenesetre, más – a miénknél boldogabb – nyelveken nem önjelölt amatőrök, nem stílussal, nyelvtannal, igényes nyelvhasználattal hadilábon álló kontárok, hanem írók vagy legalábbis *írástudó* műfordítók foglalkoznak vagy foglalkoztak Proust átültetésével.

Hogy ez a Proustot megcsúfoló és az olvasót csúnyán félrevezető többkötetes szörnyszülött egyáltalán világra jöhetett, abban nemcsak a fordítót Tengelyi László-díjjal is jutalmazó – de ezt leszámítva igényes – kiadó a ludas. Ludas ebben a budapesti Francia Intézet is, amiért úgy osztogatja nagyvonalúan az anyagi segítséget, hogy közben eszébe se jut, hogy előzőleg megnézzé, mire is adja ki a pénzt, hogy az a fordítás színvonalas-e, és megérdemli-e a támogatást. (Négy-öt éve például olyan Mauriac-kötetet támogattak, amelynek fordítója még gimnáziumi szinten is csak alig-alig tudott franciául.³²)

A magyar nyelvterület kicsi. Jancsó Júlia vállalkozása legalább negyed századra, ha nem harminc-negy-

ven évre teszi lehetetlenné, hogy hazai kiadónak ismét Proustra essen a választása. Addig az olvasó kény-

telen lesz beérni a szintén messze nem tökéletes, de legalább olvasható Gyergyai-féle változattal...

25 ■ Néhány példa: „Másképp nagymama két, pártában maradt testvére, akiknek... (26. old.); „...ami nem lefekvésem színtéréhez és drámájához kötődött Combray-ból, nem létezett számomra...” (51. old.); „A város minden látószögének, napszakának, foglalatosságának a Saint-Hilaire harangtornya adott formát, koronázta, szentelte meg.” (71. old.) stb.

26 ■ Az általunk fentebb idézett angol nyelvű fordítás alcíme: *Swann's Way*, a német nyelvű pedig *In Swanns Welt*. Egyik sem szó szerint fordítja le a címet, mindkettő – igaz, nem egyféleképpen, de – értelmezi a *Du côté de...* kifejezést. Értjük, hogy – mint Jancsó Júlia az Utószóban írja – „a világot most Swann oldaláról látjuk, a kifejezés mindkét értelmében” (449. old.), de ugyanígy azt is mondhatnánk, hogy a világot itt most Swann szempontjából

nézzük, látjuk, értelmezzük. Ennek ellenére nehezen képzelünk el egy olyan alcímet, hogy *Az eltűnt idő nyomában, Swann szempontjából/szempontjából* vagy *Swann szempontja (felől nézve)*, esetleg *Swann szempontjai szerint*. Minden fordítás értelmezés, de nem minden értelmezés fordítás. Eppen ezért a fordítónak nagyon résen kell lennie, mert legnagyobb ellensége, a poliszémia szinte minden mondatban ott leselkedik rá.

27 ■ „Nem gondolom, hogy megtaláltam a prousti gondolkodás egyedül igaz kulcsát, de amennyit megismertem belőle, azt szeretném minél pontosabban visszaadni...” (448. old.) Jellemző erre a „pontosság” való makacs ragaszkodásra, hogy a fordító a francia többes számot ott is többes számmal adja vissza, ahol a magyar egyes számot használna: „szentek komoly neve-

it viselő utcák” (55. old.); „a szagtól is olyan heves asztmarohamokat kapott, hogy” (133. old.); „iskolai falakra (értsd, a tantermek falára) aggnak” (405. old.); „hogy odaérjek a gyümölcsökkel és chianti borral váró ebédre” (408. old.) stb.

28 ■ Proust az első szövegváltozatban még rendes köznyelven beszélteti Françoise-t, és csak a későbbi átdolgozások során hangsúlyozza, mégpedig nem is egy helyen, a cseled „nyelvi identitását”.

29 Illés: Az ellopott hegy, 361. old. Ezt írja: Gáspár Endre „híven a szótárhoz, hűtlenül Mannhoz” fordította le a *Faustust* (365. old.)

30 ■ Uo. 361–362. old.

31 ■ Uo. 366. old.

32 ■ Adám Péter: Az elkötelezett Mauriac. *Nagyvilág*, LVIII. (2013), 5 szám (május), 508–513. old.

Bárth Dániel: A zombori ördögűző

**EGY 18. SZÁZADI FERENCES
MENTALITÁSA**

(Vallásantropológiai tanulmányok
Közép-Kelet-Európából 3.)

Balassi, Bp., 2016. 316 old., 3200 Ft

Magyar nyelven eddig még nem jelent meg tudományos igényű munka az ördögűzésről. A történészek is csak újabban kezdtek a témával foglalkozni, jobbára kultúrtörténeti indíttatásból (lásd Nancy Caciola: *Exorcism*. In: Lindsay Jones [ed.]: *Encyclopedia of Religion*. 2nd ed. 2005. Macmillan Reference, Detroit, Vol. 5, 2927–2938. old.). Ehhez az érdeklődéshez kapcsolható Bárth Dániel könyve is, amely azonban sokkal több egy XVIII. századi – ferences szerzetesnek szegődött – horvát (illír) pap részletesen dokumentált tevékenységének alapos rekonstrukciójánál.

A szerző évek óta kutatja a benedikciókat és az exorcizmusokat, valamint az alsópapság és a népi kultúra kapcsolatát (Bárth Dániel: *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. L'Harmattan, Bp., 2010.; úő: *Kommunikáció a tisztátalan lelkekkel*. In: Pócs Éva [szerk.]: *Test, lélek, szellemek és természetfeletti kommunikáció: Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Balassi, Bp., 2015. 569–579. old.). Legújabb munkájának alapja egy forrás, amelyre 2001-ben talált rá. Láthatóan hosszú éveket szentelt a feltáró, kontextualizáló kutatásnak, amelynek eredményét egy helyen szerényen csak „biografikus indíttatású monográfiának” (229. old.) nevezi. A forrás adottságai kiválóak, sok közöttük az ego-dokumentum, a ferences ördögűző ugyanis alaposan dokumentálta saját tevékenységét, és sűrűn teleírt levelei segítségével igyekezett az általa képviselt ügy számára megnyerni a szkeptikus kortársakat. Ezzel kapcsolatban van egy fontos episztemológiai probléma, amely végig ott feszül *A zombori ördögűző* sorai között is. A történész, de akár a történeti antro-

pológiához vonzódó néprajzkutató számára is a források jellege, minősége és mennyisége nagyban meghatározza a kutatás kereteit, irányultságát, a feltehető kérdések jellegét és érvényességi körét, noha az én bemutatását szolgáló dokumentumok kutatóját sok esetben az afelett érzett öröm reménye vezérli, hogy bepillantást nyerhet a történetírásban igencsak alulreprézantált rétegek életébe, stratégiáiba, társadalmi kapcsolataiba.

A zombori ördögűző az egyes szám első személyben írt, az énreprézantációt szolgáló források részletes bemutatásával kezdődik, és ugyanebbe a léptékbe tér vissza lezárásképpen az „Én, a legkisebb szolgáló” című fejezetben, noha a szemszög és az elemzés intenzitása is jelentősen módosul. Világos tehát, hogy egy ferences ördögűző életének kiemelt momentumai állnak a vizsgálat fókuszában. Az alapforrás jellege kész-tethette a szerzőt arra, hogy könyve alcímében azt ígérje: megismertet egy XVIII. századi ferences mentalitásával.

Hogy a biográfia ne torzuljon egyoldalúan, hanem inkább polifon narratívaként működjön, Bárth Dániel „historikus koncentrikus körök” formájában bontja ki mondanivalóját. Az ördögűzőtől származó források mellett felhasználta a ferencesek iratanyagát, valamint hét különböző levéltár változatos forrásait, amelyek segítségével alapos forráskritikát és eseményfeltáró munkát végezhetett. A könyv legapróbb részletekbe menő lábjegyzetei és kommentárjai szinte társkutatóvá avatják az olvasót, bevonna őt az anyag feltárásának folyamatába, a korabeli források minőségének, forrásértékének megítélésébe, hiszen mindent megtudhat az információk keletkezési körülményéről, helyéről, idejéről.

A fókuszban az említett szerzetes, Rókus – vagyis Petrus/Rochus Szmendrovich – életének (1727–1782) legalaposabban dokumentált, „legbotrányosabb” három éve áll (1766–1769). E három évet Zomborban, a többnemzetiségű és többvallású szabad királyi városban töltötte ferences szerzetesként. Mivel ezekről az évekről szól a legtöbb, Szmendrovichról beszámoló forrás,

róluk ad képet a könyv legkidolgozottabb, legsűrűbb eseménytörténeti fejezete is. Az 1766 októberében megtartott rendtartományi kongregáció Szmendrovichot ünnepi hitszónokká nevezte ki Zomborban, ahol az alapvető szentségek kiszolgáltatása kapcsán hamar megismerte őt a lakosság. Nem tudni ugyan, pontosan milyen okokból, de alig két hónappal később, december elején személyesen hozzá fordulnak egy démoni megszállottság kapcsán. Egy Anna nevű asszonyt férje, Antonius Matich kísért a konventbe, és kifejezetten Rochus testvért keresték. A szerzetes kikérdezte az asszonyt és rokonait, majd elmondta a próbaexorcizmus imádságait, végül december 8-án megkezdte az asszony tényleges exorcizálását. A szertartás híre mind a katolikus, mind az ortodox hívek körében gyorsan elterjedt, az ördögűzés aktusa grandiózus látványossággá vált a zombori templomban, ahol emelvényt alakítottak ki a szertartásban részt vevők és a nézők számára. A teátrális ördögűzéseken a bámészkodók időnként be is kapcsolódtak a hol latin, hol illír nyelvű imádkozásba. 1767 februárjára–márciusára egyre több „schismaticus” (szakadár, pravoszláv) vallású személy kereste fel, akik közül Rochus testvér (saját bevallása szerint) többeket sikeresen áttértett a katolikus hitre. A szokatlan események megosztották a ferences rendtársakat, a világi vezetőket és az egyházi előljárókat; az elismerő, támogató hangokkal egy időben megfogalmazódott az ördögűző tevékenységet elutasítóan értelmező vélemény is. Kis idő múltán valaki feljelentette a szerzetest.

A kötet nem éri be a rendkívül jól dokumentált botrány történeti hitelességű közreadásával. A szerzőt Szmendrovich elő- és utóélete is érdekli, és születésének pillanatától követi végig Petrus életének állomásait. Ezekben a fejezetekben apró mozaikdarabokból rakja össze a hiteles képet az olvasó számára, kiemelve azokat a korai motívumokat, amelyek a később szerzetessé váló atya attitűdjéhez kapcsolhatók („*patria mea*”, „*familia Szmendrovichiana*”, „*contra sagas*”, „*sacerdos Dei*”). „Miniatűr adatokból”, akár egyetlen főnévből vagy jelzős szerkezetből kiindulva

bontja ki a történelmi hátteret, a tárgyi, szociális, kulturális, mentalitásbeli környezetet, „idegesítő hiátusai” ellenére is egymáshoz illesztgetve a „biográfia szilánkjait”. A Nagymłaka (Velika Młaka) nevű falu XVIII. századi társadalma, életmódja, az egykori túrmezei nemesség évszázadokon át működő öntudata mellett azt is rekonstruálja, hogy milyen volt a gyermek Petrus Szmendrovich vizuális környezete, hogyan nézett ki szülőfalujának kápolnája, milyen festményeket láthatott gyermekként, milyen nagyobb horderejű események zajlottak ifjúsága idején. Arról is képet ad, hogyan teltek hivatásának első éveei Szeszvetén, a plébánián.

Az életrajz kronologikus rendjét változatos források adják, ilyen a szeszvetei plébánia könyveinek jegyzéke 1756/58-ból, valamint 1763-ból. Bárh Dániel mindvégig arra törekszik, hogy azonosítsa a szerzetes lelkületének, személyiségjegyeinek apró tényezőit, feltételezhető olvasmányai hatását, és egyaránt ismerteti a főesperesi vizitációk róla szóló passzusait és hosszú leveleit. Ahogy egy kiterjesztett biográfiától várható, minden egyes forrás a kiválasztott elemzési síkon az ördögűzési skandalum perspektívájából tulajdonít értelmet Szmendrovich ördögűzéseinek, motivációjának. Személyes habitusa, miszisionárius lelkülete, tudatos készülése a hivatásra (ami például a szlovák és a német nyelv tanulásában is meg nyilvánult), elhivatottsága, buzgósága (*zelus*) és népközelisége már a vele kapcsolatos korai forrásokban megjelenik. Így válnak az apróbb, kiegészítő források a történeti kauzalitás részévé.

Ami a botrány utáni életét illeti, a szerzetes esete és tetteinek motivációi, „attitűdje” (hogy ne használjam a „személyiség” szót, hiszen ezt a szerző sem teszi) a későbbi források tükrében mind bonyolultabb. Az egyes szám első személyű dokumentumok retorikája, önvédelmező narratív logikája elemzésével Bárh Dániel rávilágít, Rochus milyen sajátos érvényesülési stratégiát követett a vallási mezőn belül. Lelkesült, szenvedélyes attitűdjének középpontjában a démoni megszállottság és kezelése áll. Bárh felfigyel az ördögűző ambivalens lelki alkatára. A források mélyolvasata egy

egyszerre alázatos és önérvényesítő, entuziasztikus és melankolikus, egyszerre alázatosan szolgáló és jól gazdálkodó, tőketermelő „kapitalistát” körvonalaz, „aki utolsó éveiben úgy készül a halálra, hogy folyamatosan a pénzzel foglalkozik”, aki a plébánosként megszerzett vagyont „kimentí”, majd iskolára és alapítványokra fordítja.

Mire nem vállalkozik a szerző? Óvakodik bármiféle minősítéstől, ítélkezéstől, az olykor egyértelműnek tűnő bélyegek felragasztásától, a kutatói perspektíva egyeduralmától. Utóbbi, a több nézőpontúságot nyilvánvalóan a forrásadottságokhoz mérten tudja megvalósítani, hiszen a túlsúlyban lévő ego-dokumentumokról biztosan tudjuk, hogy transzponáltak, és torz tükörben láttatják Szmendrovich tetteit.

Ezzel eljutunk az interpretáció és a lépték kérdéséhez. A könyv elején álló eseménytörténeti fejezetek után lépésről lépésre ismerjük meg a forrásokat. A források lelőhelye, megléte vagy hiánya, jellege és értelmezésük kerete itt már nem minden esetben szorul a lábjegyzetekbe, hanem több helyen tudatosan a főszövegben marad, így a szerző minden egyes újabb „lelet” felett érzett örömebe bevonja az olvasót. Néhál a történeti hitelességre törekvő forgatókönyvíró készségeit mutatja, máskor a források felett elmélkedő kutató leleményessége, sokirányú tájékozottsága és rutinja kerül előtérbe. Az első szemszögéből láttatja az ördögűzés teátrális jeleneteit, a szereplők viselkedését, a betegek tüneteit, a démonok fellépését, párbeszédeit, vagy a megszállottak Kalocsán tett látogatását, amelynek során a *vicarius generalis*, a *consistorium* és a vármegye *quirurgusa* megállapítja, vajon betegségük természetes okokra vezethető-e vissza. Máskor a szerző megosztja kutatói dilemmáit is, bizalmába fogadja ideális olvasóját.

A könyv harmadik fejezetétől kezdve az eset értelmezését segítő kontextusok, a társadalom-, egyház- és kultúrtörténeti elemzések koncentrikus körök módjára követik egymást. Itt mutatkozik meg a történész munkája egyik nehézsége: létrehozni különféle történeteket, hierarchizált léptékekben. A kötetben egyik sem

kerekedik felül a másikon. Minden egyes fejezetben újabb és újabb kérdések merülnek fel. A szerző tudja, hogy nem mindegyikre képes válaszolni, így az egyes fejezetek nem egyformán kidolgozottak.

Itt már helyet kapnak a kora újkori Nyugat-Európában sok esetben boszorkányüldözésbe torkolló exorcista gyakorlattal vont párhuzamok is, legfőképpen H. C. Eric Midelfort (*Exorcism and Enlightenment. Johann Joseph Gassner and the Demons of Eighteenth-Century Germany*. Yale University Press, New Haven, 2005.) és Giovanni Levi (*Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Osiris, Bp., 2001.) könyvei alapján. Igaz, Lévi könyve inkább csak távoli párhuzam, hiszen nála az ördögűzés a rokoni földbirtokkal kapcsolatos stratégiák színes, izgalmas „illusztrációja”, amely egy sajátosan működő társadalmi logika működésébe enged betekintést. Minthogy Nyugaton a XVIII. század közepére már lecsengtek a nagy megszállottság-botrányok, a Midelfort könyvében bemutatott Johann Joseph Gassner (1727–1779) éppen olyan „elavult demonológiai szemlélet” jellemezte az 1700-as évek derekán, mint Szmendrovichot. Mindketten démoni behatásnak tulajdonították a betegségek jó részét, miközben a felső klérus tagjai már a modernizálódó orvostudomány álláspontját képviselték azokban az esetekben, amikor az ördögűzők démonokat sejtettek a látványos izomgörcsök, kifordult szemek, ordítások stb. tünetegyüttese mögött.

A könyv nagyobb léptékű fejezetei az intézményes időt láttatják. Az egyik kultúrtörténeti keret, amelyben Bárh Dániel az elemzett esetet elhelyezi, a német – és újabban a magyar szakirodalomból is – ismert (bár többek által vitatott) katolikus felvilágosodás és ellenfelvilágosodás dichotómiája. Itt nem pusztán az elit- és a populáris kultúra feszül egymásnak: a szerző szükségesnek érzi a Peter Burke által javasolt kétpólusú modellt (*Varieties of Cultural History*. Cornell University Press, Ithaca, 1997.), és az ördögűzéssel kapcsolatban az egyházon belüli rétegzett – régi és új típusú – gondolkodás ellentétét hangsúlyozza. Egyetlen konfliktusba sűrítve mutat-

ja be a korszakban egymással vetélkedő kétféle szemlélet párhuzamos működését. A katolikus felvilágosodás szellemiségétől áthatott egyházi elit számára már az ördögüzéssel elért áttérések sem szolgálnak elegendő érvet a ferences rend egyes tagjainak, köztük Rochus testvérnek a középkorias jellegű, népközelbe vallásossága mellett. Hosszabb távú változásról van szó, melyben az itt értelmezett pillanat nem tekinthető végpontnak, vagyis semmiképp sem jelenthető ki, hogy a régi modellben érvényesülő mentális struktúra örökre, nyomtalanul eltűnt. Peter Burke a mentalitás-történetet erő kritikák ismertetésekor a versengő értékek, mentalitások, régi és új rendszerek ütközésének értelmezéséhez javasolta a „paradigmaváltás” Thomas S. Kuhn által bevezetett fogalmának használatát. Javaslata összeegyeztethető Midelfort koncepciójával is, aki egy XVIII. századi német ördögüzőről írott könyvében meggyőzően érvel amellett, hogy az ártó szellemekbe, démonokba vetett hit még az elemzett esetet követő évszázadokban is tartotta magát, és a felvilágosodás demonológiai elképzelései és a róluk folytatott vad viták nem csupán a korábbi felfogás maradványaiként értelmezhetők, hanem egy vallási megújulást (*revival*) is jeleznek.

Milyen világot képvisel a könyvből megismert zombori ördögüző? Rochus Szmendrovich tevékenysége különböző értelmezési lehetőségeket kínáló mikrokozmoszokra tagolódik. Habitusának színeit különböző dokumentumok segítségével látatja a szerző. Olykor egészen közelről, ekkor megmutatkoznak egyes hiátusok, árnyalat nélküli jegyek, de végül a különböző nézőpontokból látott képek együttesében az összetartozó jegyek valamivel élesebben látszanak. A könyv végén Bárh Dániel szinte párbeszédbe elegyedik Róchusszal (265. old.), és az utolsó előtti fejezetben ginzburgi mikrotörténeti igénnyel elevenednek meg a XVIII. századi ördögüző gondolatai: Miért okoz problémát az exorcizmussal folytatott sikeres gyógyítás? „Miért nem lehet élni az egyház sok száz éves fegyverzenájával?” Hiszen Rochus mögött ott állt a közösség is, amit ő fáradhatatlanul

igyekezett bizonyítani is különféle rangos tisztségviselők tanúsítványai-val, karizmáját a közösségi elvárások is táplálták.

Itt merül fel a kérdés, megismerehetjük-e valaha teljes bizonyossággal tetteinek indíttatását, tudunk-e magyarázatot adni indítékaira, vagy kénytelenek vagyunk megelégedni azzal, hogy a forrásokból kibontható személyiségnek mindig van homályos, elzárt oldala is.

A könyv utolsó fejezete arról szól, mekkora mozgásteret lehetett az ördögüzőnek a felülről jövő kényszer és a közösségi elvárások szorításában. Az interpretáció igen óvatos. Bárh lemond a mindentudó, zárt értelmezésről. Inkább kínos kérdéseket záporoztat: „milyen ember volt valójában?”, s főképp „milyennek igyekezett láttatni magát?” (274. old.) Ki ez a jól gazdálkodó, szerény életvitelű, tökefelhalmozó „kapitalista”? „Ki ez a vagyonát a családja és hazája számára gyarapító patrióta?” stb. (279. old.)

Az ego-dokumentumokat elemző írásokat, tudományos munkákat sokszor azért bírálják, mert a források mögött álló személyiség elemzése freudiánus találgatásokba torkollik. Noha Bárh Dániel eljut az exorcista lelkialkatának témájához, mindvégig azon igyekszik, hogy ne bocsátkozzék találgatásokba, anakronisztikus feltételezésekbe, megalapozatlan pszichologizálásba. Célja mégis az, hogy a ferences atyák olvasatán túlmenve valamiféleképpen megértse Rochus attitűdjét, amelyben az invazív vallásos buzgalom verbális önlealázással párosul. Az értelmezés leginkább a kutatót zavarba ejtő ambivalenciák sokaságát sorakoztatja fel. A XVIII. században a művelt rétegek a démoni megszállottság helyett egyre inkább hisztériáról, epilepsziáról, melanholiáról beszéltek ugyan, ezeket a tünetegyütteseket azonban a rendelkezésre álló forrásokból explicit módon nem lehetett azonosítani, így mind Rochus karizmatikus alkatának, mind pácienseinek értelmezésében a szerző nyugtalanító kérdések sorával kénytelen az egyén teljes kifürkészhetlensége mellett érvelni. Ez a fejezet lehetett volna hosszabb, hiszen a felvetései ismeretelméleti szempontból is kimondottan érdekesek a XXI. szá-

zadi humán tudományokkal foglalkozók számára is.

Domináns az az olvasat marad, hogy kiemelkedően fontos az exorcizmus szociokulturális magyarázatainak, társadalmi gyakorlatának vizsgálata, és a gyógyításhoz és a gyógyuláshoz szükséges kulturális jelentéseket a környezet, a közösség alkotta tér hordozza.

A könyv érzékeny epilógusa a történészi narratívára is reflektál. A múltból való merengés kontextusát a XVIII. századi valóság nyomainak testközelbe, jelenben való megtapasztalása adja, egy látogatás Szmendrovich szülőfalujába, ahol a szerző személyes hangnemből vall a történészi mesterség szépségéről, az emlékezet homályba vesztett mechanizmusáról, az értelmezés hatalmáról és hatáiról.

SMID BERNADETT

András Kovács (ed.): Communism's Jewish Question

JEWISH ISSUES IN COMMUNIST ARCHIVES

Moses Mendelssohn Center for European-Jewish Studies – De Gruyter, Berlin – Boston, 2017. 372 p., \$ 168

Csaknem három évtizeddel a kommunista rendszerek összeomlása után egyre nehezebb rekonstruálni, átérzeni azt az ellentmondásos légkört, amelyben az akkori hatalom képviselői mozogtak. Ezt az ellentmondásosságot különösen jól példázza a pártapparátusok viszonya a zsidósághoz. A nyolcvanas évek vége felé sokakban élt a remény, hogy az új, szabadabb körülmények között a „zsidókérdés” relevanciája automatikusan megszűnik, és amikor valóban eljött a rendszerváltás, sokan úgy gondolták, hogy egy liberális demokráciában egy ilyesfajta túlhaladott témának már se helye, se alapja nincs. Csalódniuk kellett. A rendszerváltás során a régi antiszemita előítéletek teljes erő-

vel törtek a felszínre, és azóta is jelen vannak a közbeszédben.

Nyilvánvaló, hogy nem légüres térből jöttek, de a jelenségre a legtöbben eddig a kelet-európai társadalmak világháború előtti hagyományos antiszemitizmusában keresték a magyarázatot. Kovács András szociológus, a CEU professzora és nemzetközileg elismert antiszemitizmus-kutató legújabb könyvében egészen máshonnan közelíti meg a problémát, és a kommunista hatalomátvétel utáni évtizedeket, a pártállamot magát helyezi a középpontba.

Mint kiderül a kötetéből, a zsidókkal kapcsolatos előítéletek korántsem hibernált állapotban vészték át a kommunizmus negyven évét – a párt vezetése újra és újra saját céljaira használta, fejlesztette, alakította őket. Az ún. zsidókérdés kimondva-kimondatlanul mindvégig napirenden volt, az utalások rá a hatalom gyakorlásának újra és újra felbukkanó eszközei voltak.

Ez a könyv az európai zsidóság kutatására szakosodott potsdami Moses Mendelssohn Zentrum kiadványa, ám egyáltalán nem a zsidókról, hanem a kommunista rendszerről szól. Nagyrészt eddig kiadatlan állampárti dokumentumokon keresztül mutatja be a kommunista rezsimnek sajátos viszonyát a zsidókérdéshez és úgy általában a zsidókhoz. Nem kevés esetben az opportunizmus, a politikai improvizáció, a lavírozás dokumentumai ezek.

A forrásanyagot Kovács András nem kronologikusan, hanem öt témához – főként történelmi fordulópontokhoz – csoportosítva rendezi, melyekhez aránylag rövid, de annál informatívabb bevezető szövegek adják meg a szükséges kontextust. Az öt téma: a zsidó állam megalapítása, az 1961-es Eichmann-per, az 1967-es hatnapos háború és utórezgései, az állam és a nemzetközi, valamint hazai zsidó szervezetek, mint például a Joint vagy a Rabbiképző Intézet viszonya egymáshoz, valamint a zsidó közösség hatósági megfigyelése és elnyomása.

Ezen a ponton fontos kitérni arra, hogy a kötet címe (*Communism's Jewish Question. Jewish Issues in Communist Archives*) meglehetősen félrevezető. A cím alapján az érdek-

lődő – kiváltképp külföldön – automatikusan az egész kommunista világra, legfőképpen pedig a Szovjetunióra asszociál, mégiscsak a domináns birodalomról van szó, amely nemcsak hogy az ideológiai-politikai irányt és a bevetendő taktikát diktálta, hanem házon belül is rendkívüli módon érintett volt a témában – elég itt a holokauszt emlékeztetere (és elhallgatására), a sok zsidó értelmiségre és művészre, a Sztálin halálát megelőző évek antiszemita paranoiájára vagy a Szovjetunió és Izrael felettébb bonyolult viszonyára gondolnunk. Valójában a Szovjetunióknak csak egészen marginális szerep jut a kötetben. Általában a háttérben jelenik meg mint az éppen aktuális politikai irányvonal kezdeményezője, koordinátora. Köztudott ugyan, hogy a moszkvai állambiztonsági levéltárakat nem lehet kutatni, az olvasónak mégis hiányérzete támad.

Miután tudomásul vettük, hogy a kötet a szatellita-államokról szól, olvasás közben kiderül, hogy noha az első fejezetekben – legfőképp Izrael megalapítása és az Eichmann-per kapcsán – még találkozunk néhány külföldi (főleg csehszlovák) dokumentummal, a könyv legnagyobb része magyar forrásokból táplálkozik, tehát lényegében Magyarország áll a középpontjában.

A magyar hangsúly ellenére a dokumentumokat felvezető esszék a kommunista blokkon belüli trendek egészéről szólnak. Jót tett volna viszont a könyvnek egy alaposabb nemzetközi kitekintés, hiszen aránylag kevés olvasó van tisztában azzal, hogyan különbözött egymástól a zsidók és nem zsidók viszonya az egyes országokban. Románia például igazán csak a hatnapos háborúról szóló fejezet dokumentumaiban jelenik meg, amikor a diktatori karrierjének legelején járó Nicolae Ceaușescu különutas politikát folytat, és nem hajlandó megszakítani a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel, partnereinek nem kis fejfájást okozva. Szívesen olvasnánk viszont többet arról, hogy Románia helyzete miért volt sok szempontból egyedülálló Kelet-Európában, kezdve azon, hogy a holokauszt után messze ott élt a legnagyobb lélekszámú zsidóság. Kivándorlásukat a szocialista román állam – valuta ellenében –

igen nagyvonalúan kezelte, sőt aktívan támogatta, a kommunista diktatúra évtizedei alatt legalább 300 000 zsidó hagyta el Romániát. A romániai zsidók 1945 utáni történetének sok más szempontból is igen izgalmas vetületei vannak, de ezek térségünkön kívül sajnos alig ismertek. Az erdélyi, javarészt magyar anyanyelvű zsidóság körében például a két világháború között meglehetősen erős volt a cionista mozgalom, és érdekes lett volna néhány információ arról, hogy a cionista mozgalmakat és általában kifejezetten baloldali beállítódású vezetőiket hogyan próbálta kezelni a kommunista apparátus. Ugyanígy egyedülálló a Bukovina északi, Szovjetunióhoz csatolt részéből közvetlenül a háború után Romániába áttelepült román és részben német ajkú zsidók helyzete. Az ő családjukat, rokonaikat a holokauszt idején nagyrészt éppen a román hadsereg pusztította el. Románia társadalma tele volt feszültséggel és fel nem dolgozott, kihatásukat máig érzető konfliktusokkal, így kifejezetten érdekes lett volna legalább helyenként betekintést nyerni az ottani kommunista vezetők gondolkodásmódjába.

Ennél még nagyobb hiányérzetet kelt a lengyel eset felszínes kezelése, noha az összes kommunista ország közül ez volt a legbonyolultabb, de egyben a legizgalmasabb is. A történet annyira komplex és szövevényes, hogy másutt is általában csak leegyszerűsítő ábrázolásokkal találkozunk. A háború előtt itt élt a világ egyik legnagyobb zsidó közössége, amelyet a harmincas évek egyre nacionalistább légkörében nemcsak nemzeti kisebbségként kezeltek, de ők magukat is legfőképp annak tartották: sokan közülük nemigen tudtak a még fiatal lengyel állammal azonosulni. Lengyelország a holokauszt legfontosabb színhelye volt. A gyilkosságok természetesen nem légüres térben történtek, hanem nagyon is mély nyomokat hagytak az ország topográfiájában, népességében és lelkivilágában. Közvetlenül a háború után az ország nagy részén káosz, törvénytelenység és polgárháborús hangulat uralkodott. Hazatérő zsidó túlélők százait gyilkolták meg a szomszédok, a több mint 40 áldozatot követelő kielcei pogrom sem volt egyedülálló eset. A zsidósághoz való

viszony ráadásul a Lengyel Egyesült Munkáspárt legfelső szintjein is állandó téma – míg a háborút a szovjet emigrációban átvészelő vezetők között elég sok volt zsidó származású, addig a háború alatt Lengyelországban aktív későbbi párttagok egy részétől nem volt idegen sem a nacionalizmus, sem a zsidókkal szembeni fenntartások. (Ez a képlet természetesen Magyarországról is ismerős.) Nem kis részben éppen ez a frakciók közötti szakadék vezetett az 1968-as antiszemita gyűlöletkampányhoz, amelyhez hasonló Sztálin halála után Kelet-Európában sehol máshol nem találunk. Ez a mai szemmel felfoghatatlan dimenziójú és hatású kampány, amelynek eredményeképpen az addig még Lengyelországban kitartó zsidók túlnyomó többsége emigrált, meghatározó eleme lehetett volna a könyvnek.

Lengyelország amúgy is parádés példája annak, hogy a kommunista diktatúrák mennyi belső ellentmondással voltak tele, hiszen itt még megőrzött régi vágású antiszemita is az állam legfelső köreihez tartozhattak. Különösen kirívó Bolesław Piasecki (1915–1979) esete, aki 1934-ben a zsidótörvényeket követelő Nemzeti Radikális Tábor (*Obóz Narodowo-Radykalny* – ONR) egyik alapító tagja, majd annak szakadása után az áruklódó nevű *ONR-Falange* nevű szervezet vezére volt. Túlélte a háborút, a német és a szovjet fogságot, majd Gomulka engedélyével újságot alapíthatott. Később a PAX, a katolikus Szejm-frakció elnöke lett, a hetvenes években pedig az elnöki tanácsnak megfelelő Államtanács tagjaként fejezte be nem mindennapi pályafutását.

Miután elfogadjuk, hogy a kötet legfőképpen a magyar példán keresztül próbál általános következtetéseket levonni a kommunista rendszerek zsidókhöz való viszonyáról, igen izgalmas panoptikum tárul elénk. A forrásanyag rendkívül gazdag és változatos: az MSZMP PB jegyzőkönyveitől kezdve a külügyminisztériumi jelentéseken keresztül a titkosszolgálati anyagokig.

A Sztálin halála utáni viszonyokhoz való alkalmazkodás egyik legizgalmasabb pillanata az 1961-es Eichmann-per. A dokumentumokból kiérezhető, hogy a kelet-európai vezetők számá-

ra az egész ügy nagyon rosszkor jött. Legszívesebben tudomást sem vettek róla, de valahogy mégiscsak viszonyulniuk kellett hozzá. A háború után érvényes nemzetközi jog szerint ugyanis a háborús bűnösöket azokban az országokban kellett volna elítélni, ahol bűncselekményeiket elköveték. Ez Eichmann esetében jó néhány országot érintett, de Magyarországot különösen. Elvileg tehát a magyar kormány követelhetne volna Eichmann kiadatását, de a vezetés érdeke azt kívánta, hogy ez ne következhesen be. Mint a kötet következő, 1967-es fejezetéből is kiderül, Kádár János személyesen is nagyon tartott attól, hogy zsidókkal kapcsolatos témák megjelenhetnek a közbeszédben („Ez nem zsidókérdés, ez a fasizmus és az antiszizmus kérdése” – adta ki az irányt). A hidegháború logikája ráadásul a nyugati riválisok felé lökte Izraelt, 1961-re már az NSZK-hoz is aránylag jó viszony fűzte. A kommunista vezetés végül nem talált jobb megoldást, mint hogy cinikus színjátéknak próbálja bemutatni az Eichmann-per, amelynek valódi célja az, hogy elterelje a figyelmet az NSZK fasiszta mivoltáról. Ez a taktika még az állampárti keretek között sem működött igazán olajozottan, hiszen maga a per túlságosan nagy port vert világszerte, és a holokauszt emlékezete is túlságosan mély sebeket tépett fel ezekben a társadalmakban. Ezért is a kötet egyik legizgalmasabb olvasmánya a B'nai B'rith zsidó szervezet sajtószemléje az Eichmann-per kelet-európai, egyáltalán nem egydimenziós fogadtatásáról. (A *Népszabadságban* például – párhuzamosan az NSZK-t és Izraelt elítélő agitprop-cikkekkkel – ismeretterjesztő sorozat jelent meg Eichmann budapesti tevékenységéről és az akkori magyar döntéshozók szerepéről. Állításainak többsége még ma is megállná a helyét. Szerzője Lévai Jenő [1892–1983] volt.)

A következő fejezetben az 1967-es hatnapos háborúval kapcsolatban nyerjük – tárgyalások és telefonbeszélgetések jegyzőkönyvein keresztül – a legizgalmasabb betekintést a szocialista államok döntéshozatali és egyeztetési mechanizmusaiba. Itt már megjelenik Tito is radikális Izrael-ellenes politikájával, és Románia kivételével végül minden kelet-európai állam,

Moszkva álláspontjához igazodva, megszakítja kapcsolatait Izraellel. Nem sokkal később kézzel fogható a döbbenet, amikor az arab hadseregek látványosan csődöt mondanak. Nagy a bizonytalanság belpolitikai berkekben is. Miközben Kádár János a Politikai Bizottság ülésén kétségre vonja a zsidó származású párttagok lojalitását (»A párttagság bizonyos kisebb része – ne értsen félre senki – de bizonyos területen létező és nagy hatással bíró része nem kommunista módon viselkedett«), a titkosszolgálat jelentései igazolják, hogy aggodalma egyáltalán nem alaptalan: a Magyarországon élő zsidók jelentős része, legyenek párttagok vagy vallási vezetők, valóban nem tudja megemészteni a rezsim helyenként antiszemita felhangú propagandával fűszerezett Izrael-ellenességét. (Az egyik titkosszolgálati dokumentum egy Á. J. nevű beszélgetőalanyt idéz, akinek véleménye szinte reprezentatívnak számít: »Az emberek általában Izrael mellett foglalnak állást, akikkel beszéltem. Még magas állású párttagok is. Rendkívül ideges vagyok, mert mindenki fél az antiszemitizmustól. Zsidó ember nem mondhatja, hogy Nasszer, az antiszemita vezér a barátja, és a sokat szenvedett izraeli nép az ellensége. Ez nagyon furcsa helyzet.«)

Ugyancsak titkosszolgálati anyagokból épül fel a könyv utolsó fejezete, amely a pártállami elnyomás mechanizmusairól és a zsidók megfigyeléséről szól. Ez a fejezet helyenként hátborzongató. A Szovjetunió elvárta, hogy a szövetséges országokban írják össze és tartsák nyilván a zsidókat. Ez természetesen ugyanazon probléma elé állította a kommunista apparátust, mint azelőtt a nácikat és szövetségeseiket – lehetetlen volt pontosan meghatározni, hogy ki számít zsidónak, és emiatt a nürnbergi kategóriákhoz hasonló definíciókhoz folyamodtak. Míg Lengyelországban az 1968-as gyűlöletkampány alatt időnként olyanokat is zsidóként bélyegeztek meg, akik származásuk alapján sem voltak azok, az apparátus Magyarországon is csak becslésekbe tudott bocsátkozni a számokat illetően, és leginkább csak alibiszinten látta el a feladatát. Egyedül Csehszlovákia tett valóban komoly kísérletet az összes ott élő zsi-

dó számbavételére. Ezzel a feladattal a helyi titkosszolgálat még 1985-ben is intenzíven foglalkozott, és többek között olyan eget rengető következtetésekre jutott, hogy a „cionista és zsidó burzsoá nacionalista elemek” átlagon felüli koncentrációja a következő öt szférában figyelhető meg: „a) a médiában, b) a kultúrában, c) a tudományban és az oktatásban, d) az egészségügyben és e) a bel- és külkereskedelemben”.

A magyar olvasó számára természetesen még sokkal érdekesebbek a magyar, főleg budapesti zsidó körök megfigyeléséről szóló dokumentumok. A hatalom képviselőit különösen frusztrálták azok a független és tekintélyes személyek, akik nemzetközi ismertségük miatt szinte érintetetlenek voltak, mint például a Rabbiképző Intézet legendás igazgatója, Scheiber Sándor (1913–1985). Miként Kovács András a fejezet felvezető szövegében is említi, Scheiber és körének ebben az időszakban kifejtett tevékenysége önmagában is külön monográfiát érdemelne. Már csak azért is, mert a dokumentumok tanulmányozása közben egyre nyilvánvalóbbá válik, mennyire felületesek voltak a hatóságok ismeretei. Ebből a szempontból az itt összegyűjtött anyag nagyon emlékeztet Kenedi János *Kis Allambiztonsági Olvasókönyvére* – mely betekintést nyerünk ugyan belőlük az ügynökségek gondolatvilágába, a megfigyelt személyekről és csoportokról viszont mégis csak aránylag keveset tudhatunk meg.

Mivel a kötetben közölt dokumentumok zöme magyar archívumokból származik, a könyv sikere a fordítás minőségén múlik. A fordító dolga a sajátos hivatali és titkosszolgálati zsargon miatt egyáltalán nem lehetett könnyű, de Andrew Gane remek munkát végzett. A magyar olvasó talán mégis jobban teszi, ha megvárja a könyv magyar kiadását – ha minden igaz, 2018 második felében. A nemzetközi kutatóknak viszont már most nagyon jó iránytűt nyújt ez a kötet, amellyel jobban megérthetik a kommunista rendszerek működését, sajátos belső logikáját és a kelet-európai zsidók életét negyven éven át meghatározó és beszűkítő kereteket.

KERPEL-FRONIUS ÁDÁM

Az „ezüst pillanatok” nyomában

TANULMÁNYOK BEKKER ZSUZSA EMLÉKÉRE

Szerk. Hild Márta, Madarász Aladár
Kronosz, Bp., 2017. 302 old., 2950 Ft

Nem sok tudósnak adatik meg, hogy halála után munkatársai, tisztelői egy neki szentelt kötettel emlékezzenek meg róla. Bekker Zsuzsa (1941–2015) munkásságát – akinek emlékére 2015. november 11-én tudományos konferenciát rendeztek – Madarász Aladár ismertette a szakma folyóiratában (*Közgazdasági Szemle*, LXII [2015], április, 353–355. old.), a konferenciához kapcsolódó kiállítási anyagot, amely azóta a világhálón is elérhető (<https://prezi.com/kgjm7usoh8a9/bekker-zsuzsa-emlekere-ezust-pillanatok-nyomaban>), Demecs Éva készítette. A konferencia 14 előadásának bővített, szerkesztett szövegét tartalmazó könyv két fontos, személyes hangú írástól eltekintve (Szepe-si György: *Bekker Zsuzsa az Országos Tervhivatalban*, 15–24. old.; Farkas Beáta: *A közgazdasági elmélettörténet oktatása Bekker Zsuzsa életművében*, 107–109. old.) valódi elmélettörténeti tudományos dolgozatokat tartalmaz.

Miként Bekker Zsuzsa (1967-ben), a kötet szerzőinek túlnyomó többsége és a recenszens is a „Közgázson”, a mai Budapesti Corvinus Egyetemen vagy annak valamelyik jogelődjén szerezte diplomáját. Nem is lehetett másképp, hiszen a szocializmus évtizedeiben a közgazdászképzésben a Dimitrov téri, Duna-parti alma maternek, az akkori Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemennek (MKKE) monopolhelyezete volt. Tulajdonképpen ma is ez a helyzet: a Fővám térnek visszakeresztelt közterületen álló Corvinus – a hallgatói és oktatói létszám alapján – az ország legnagyobb közgazdász-képző oktatási intézménye. Bekker Zsuzsa másfél évtizeden át ezen az egyetemen vezette a Közgazdasági Elméletek Története Tanszéket.

Nagy hiba lenne, ha a mostani alkalmat nem ragadnánk meg, hogy érdemben szóljunk Bekker Zsuzsa tudományos pályájának első szakaszáról: diplomamunkáját konzulensként Jánossy Ferenc, az Országos Tervhivatal függetlenített kutatója és Ehrlich Éva segítette, s azután a Tervhivatal lett első munkahelye. 1971–73-ban a Lusakai Egyetemen (Zambia) tanított, akárcsak Jánossy szellemi rokona és vitapartnere, Bródy András marxista közgazdász. Egy olyan – búvópatakként ma is fellelhető – szellemi tradíció részese volt, amely messze túlnyúlik a közgazdasági elmélettörténeten. Jánossy (1914–1997) Lukács György nevelt fia volt, Bródy András (1924–2010) a Lukács család barátjaként lett Jánossy-követő; s így kapcsolódott be a történetbe a harmadik nemzedékből Bekker Zsuzsa, valamint az ugyancsak jeles életművet hátrahagyó Ehrlich Éva (1932–2009) is – mindketten Bródy András és Jánossy Ferenc tanítványai, kollégái és közeli barátai. Nyilván nem ez a megfelelő hely Lukács György egyes, a marxi közgazdasági elméletet továbbfejlesztő gondolatainak bemutatására, de tény, hogy utolsó nagy munkájában (*A társadalmi lét ontológiájáról*. Magvető, Bp., 1976. Lásd különösen az I. köt. IV. és II. köt. I–III. fejezetét) a társadalmi fejlődés magyarázata a marxi munkaérték-elméletre épül. Ennek elemzésekor a marxi hagyományban megszokott módszer szerint Lukács hosszasan citálja és elemzi a múlt nagyobb és kisebb jelentőségű közgazdászait csakúgy, mint a közgazdaságtan területére bemerészkező kommunista vezéreket, például Lenint.

Jánossy soha nem titkolta, hogy elfogadja a munkaérték-elmélet centrális helyét és igazságtartalmát, hiszen erre építette fel a „közös út” – az ő szavával: a trendvonal – elméletét, amelyet azután a Jánossy-iskola (Bródy, Ehrlich és Bekker) ellenvetések és vita nélkül képviselt. Ez az elmélet az egyes nemzetgazdaságok hosszú távú fejlődési ütemét *egyetlen* tényező, a dolgozó ember, a munkaerő viselkedésébe beépült stabilizáló tényezők egymásra hatásával magyarázza. A Jánossy-iskolába „visszamenőlegesen” Lukács is beletartozik. Érde-

kes – és talán a szakmai közvélemény számára is ismeretlen – adalék, hogy Jánossy másik nevezetes, a trendvonal elméletéhez kapcsolódó koncepciója, a „helyreállítási periódusok” fogalma szoros kapcsolatban áll Lukács egyik Marxra vonatkozó megjegyzésével, amely szerint „bizonyos gazdasági [...] jelenségek a háború területén fejlettebb formában jelenhetnek meg, mint magában a gazdasági életben. Magától értetődően ez nem »csoda«, és nem is annak jele, hogy a háború szférája abszolút független a gazdaságtól.” (Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról*, II. köt., 241. old.) A háborúról pedig megjegyzi, hogy „meggyorsítja (persze olykor akadályozza) az általános gazdasági-társadalmi fejlődést” (uo. 251. old.); a Lukács számára közgazdasági, gazdaságtörténeti ügyekben mérvadó Jánossynál megtaláljuk e gondolat részletes kifejtését is (Franz Jánossy [unter Mitarbeit von Maria Holló]: *Das Ende der Wirtschaftswunder: Erscheinung und Wesen der wirtschaftlichen Entwicklung*. Verlag Neue Kritik, Frankfurt am Main, 1966. [Probleme sozialistischer Politik 12.] Magyarul: *A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok*. KJK, Bp., 1966.). A két világháború egyfajta iskola volt, ahol milliós tömegek kaptak kiképzést a fegyverkezett, pontos együttműködésre, korábban nem ismert gépek, eszközök használatára. Akik túléltek a háborút, azok ezeket az ismereteket a gazdasági életben is hasznosítani tudták. Nagy „iskola” volt a háború a nők számára is, mert a korábban nem dolgozó, képzetlen asszonyok tömegével vállaltak munkát, hogy pótolják a fronton szolgáló férfiakat.

Jánossy Ferenc voltaképpen az ismeretek terjedési mechanizmusából és az ember változási képességének biológiai korlátjaiból indul ki, s jut el a szakmastruktúra és a foglalkozási struktúra kölcsönhatásainak elemzésével a hosszú távon csak nagyon lassan változtatható, évente kb. 2 százalékra becsülhető fejlődési ütem koncepciójához. Ha eltekintünk a népesség növekedésétől, akkor ez a bizonyos 2 százalékos termelékenység-növekedés adja tehát az átlagos, a béke normális körülményei között várható növekedési ütemet, amely

azért ilyen alacsony, mert az ismeretek terjedése, a tanulás szigorúan életkorhoz kötött folyamat. Van, amit az anyaméhben, a bölcsődében, az óvodában, illetve az iskolai és egyetemi padokban kell elsajátítani, megtanulni. Akiknek a balsors olyan életpályát adott, hogy édesanyjuk éhezett, fázott, stresszben élt a terhesség idején, azok behozhatatlan fejlettségi hátránnyal kezdik meg életüket. Akiben óvodás korban nem alakul ki a szám fogalma, az nem tudja elsajátítani az általános iskolai számtant, aki fiatalkorában nem járt egyetemre, abból soha nem lesz kiemelkedő tudású orvos vagy mérnök stb. Ez a végső oka annak, hogy a fejlődés ütemét érdemleges mértékben, hosszú távon fenntartható módon nem lehet fokozni: hiába próbálkoznak a kormányok azzal, hogy erőltessék a tőkefelhalmozást, a kutató-fejlesztő tevékenységet. Ha elfogadjuk a Jánossy-iskola gondolatmenetét, akkor ebből már az is következik, hogy a 2 százalékos trendvonalat nemigen befolyásolja, milyenek a tulajdonviszonyok és a politikai felépítmény (szocializmus van-e, vagy kapitalizmus) – ezért indokolt a „közös út” kifejezés. Jánossy egyik kedvenc példája szerint, ha egy ország hivatalos statisztikai évkönyvének első oldalát leszakítjuk – vagyis nem mutatja többet semmi, hogy melyik ország adatait tartalmazza –, akkor a számokból, pusztán a gazdasági fejlettség szintjéről (mondjuk az 1 főre jutó GDP nagyságáról, vagy az 1 főre jutó tanárok számáról) tudunk meg valamit – bár azt nagyon pontosan. A gazdasági adatok azt nem mutatják, milyen az adott ország politikai berendezkedése.

Bekker Zsuzsa megkerülhetetlen és mindenki által szeretett tagja volt a Jánossy-iskolának. Több összehasonlító tanulmányt írt a trendvonalat nagyban meghatározó ipari fejlődés alakulásáról, s ezen belül a gépiparról, és mindvégig népszerűsítette Jánossy és Bródy életművét – írásban, konferenciákon és a katedrán is. Közülük kiemelkedik a *Trendek, ciklusok, gazdaságpolitikák* (in: Madarász Aladár – Szabó Judit [szerk.]: *Miért hagytuk, hogy így legyen*. Tanulmányok Bródy Andrásnak. KJK – MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Bp., 1994.

271–348. old.) című írása, amelyet valószínűleg a jövő nemzedék elmélet-történetészei is gyakran idéznek majd. Itt modellszinten és adatokkal is alátámasztva mutatta be, milyen logikai kapcsolat van a trendvonal-elmélet és az akkori Közgazdaságtudományi Intézetben folyó, szocialistaciklus-kutatás eredményei között.

Izgalmas elméleti kérdés, amelynek sokirányú, érdemi vizsgálata azonban érdeklődés hiányában még valójában el sem kezdődött, hogy érvényes-e a „trendvonal” és a „közös út” elmélete akkor is, ha feltételezzük, hogy a marxi munkaérték-elmélet önelmentmondásokhoz vezet, ezért használhatatlan. Harmincöt évvel ezelőtt papírra vetett, ma is érvényesnek tartott véleményem szerint (Érték, érték-nagyság, mérhetőség. *Közgazdasági Szemle*, XXIX. [1982], 4. szám, 441–457. old.) a válasz igenlő: a Jánossy-iskola alapgondolatai megállnak a marxi munkaérték-elmélet nélkül is. Bár lehet, hogy nincs igazam.

MIRE JÓ AZ ELMÉLETTÖRTÉNET ÁLTALÁBAN?

A rendszerváltás után Bekker Zsuzsa rövid ideig a Pénzügyminisztériumban, majd annak Gazdaságelemzési és Informatikai Intézetében folytatta kutatásait. Az igazi, új feladat akkor találta meg, amikor sokéves oktatói tapasztalat birtokában 1995-ben elvállalta a Közgáz elmélet-történeti tanszékének újjászervezését. A mából visszatekintve egyértelmű, hogy Bekker és lelkes kollégái 15 éven át, 2010-ig az ár ellen próbáltak meg úszni. Pontosan tudták, hogy a közgazdaság-tudomány művelésének és oktatásának intézményei (tanszék, folyóiratok, konferenciák) egyre kevésbé tanulmányozzák és értékelik az elmélet történetét. Paradox módon mindeközben, hosszú időn át, jó okkal gondolhatták volna, hogy a főáram sodra őket támogatja.

A BUKSZ olvasói közül bizonyára sokan ismerik Mátyás Antal (1923–2016) nevét, aki 1953-tól gyakorlatilag egy személyben képviselte a közgazdasági elmélet-történet oktatását Magyarországon – minthogy a jó szerencse hosszú élettel és sok-sok energiával áldotta meg, közgaz-

dász-generációk sora tanulta *kötelező* tantárgyként, az általa írt tankönyvekből az elmélettörténetet (l. különösen 620 oldalas *magnum opus*-át: *A polgári közgazdaságtan története az 1870-es évektől napjainkig. A marginális „forradalomtól” a keynesi „forradalmon” át napjaink monetáris ellenforradalmáig*. KJK, Bp., 1979.) Olyat, amelyet Mátyás politikailag lehetségesnek gondolt, azaz minden elméletet, minden tételt a marxi politikai gazdaságtan kritikájába csomagolva. A rendszerváltás előtt ez a diákok többsége számára is „okos” kompromisszumnak tűnt, hiszen a lényeg az volt, hogy – az ugyancsak kötelezően tanult kap. pg. és szoc. pg. mellett – megkapják a bevezető alapismereteket a „nyugati” közgazdaságtanhoz is.

A rendszerváltás utáni időszak szemszögéből persze Mátyás Antal több évtizedes monopolhelyzetét lehet a fentieknél sokkal kritikusabban is értékelni. Érdemes idézni Pete Péter sorait, aki Bekker Zsuzsa 2000-ben megjelent tankönyvét recenzálva a következőket írta:

„Nem az »átkos« rendszer úgy általában, hanem konkrét intézmények konkrét működési módja formálta a korabeli oktatást. [...Mátyás neve] nem azért fonódott össze témájával, mintha oly kiválóan művelte volna, hanem azért, mert pozíciójára támaszkodva monopolhelyzetet teremtett magának [...]. Az a mód, ahogy a polgári közgazdaságtan oktatásának egészét a saját személye köré szervezte, arra enged következtetni, hogy [...] a modern elmélet alapjait a politikai gazdaságtan mellé csempésző szerepet nem is ambicionálta, pontosabban nem ezt ambicionálta. Ha ezt ambicionálja, biztosan megengedte volna, hogy a modern polgári elmélet oktatásához más is hozzáférjen, tankönyvet írjon és taníthassa azt.” (Pete Péter: *A mindenkori mainstream*. BUKSZ, 2002. tavasz, 41–47. old.)

Azoknak, akik oktatóként és kutatóként a nemzetközi tudományos sztenderdeknek megfelelően akartak foglalkozni az elmélettörténettel, az 1995-ös vezetőváltás megváltásnak

tűnhetett. Végre lehet a tudomány-ágot önmagáért művelni, sutba dobni a kényszerű marxista interpretációs keretet, és felzárkózni a legjobb nyugati egyetemek oktatási-kutatási gyakorlatához. A legjobb diákok ne csak Marxot olvassanak eredetiben – ez kötelező volt minden diák számára, ha elméleti szakirányon tanult –, hanem Marshallt, Keynest és Friedmant is. Persze arra sohasem lesz idő, hogy mindenki mindent eredetiben olvasson, de legalább egy jól válogatott szöveggyűjteményből ismerhesék meg a régi és mai szellemi óriások stílusát, írásmódját, nyelvét. Ehhez új tankönyv kellett. (Bekker Zsuzsa [szerk.]: *Gazdaságelméleti olvasmányok, 1. Alapművek, alapirányzatok*. Aula, Bp., 2000.) Ugyanezt a célt szolgálta a *Közgazdasági Nobel-díjasok, 1969–2004* című, Bekker szerkesztette kötet is: kapjanak a diákok egy tömör összefoglalást meg szemelvénygyűjteményt is abból, hogy a jelen nagyjait milyen közgazdasági kérdések foglalkoztatják, s melyek váltják ki a létező legmagasabb presztízsű szellemi elismerést.

A mából visszatekintve azonban egyértelmű, hogy két fontos, egymástól majdnem független változás éppen az ellenkező irányba hatott. Ekkor már több évtizedes tendenciaként a közgazdaságtan főárama a természettudományok módszertanát igyekezett adaptálni – egyebek mellett azzal a következménnyel, hogy a legújabb tankönyvekből és az évente megújuló tanmenetekből helyi időhiány miatt kiszoruló korábbi elméletek a legjobb tanárok és diákok fejében is leértékelődtek. A vezető országok *top* egyetemein már évtizedek óta olyan tankönyvekből tanítanak, az ún. mainstream folyóiratok olyan cikkeket publikálnak, amelyek ennek a logikának megfelelően születnek. Elég azt tudni és arra hivatkozni, ami a legutóbbi tankönyvekben szerepelt, meg azokra a szakcikkekre, amelyeket az utolsó 3–5 évben írtak. És ez az a pont, ahol kegyetlen erővel érvényesül a „méret a lényeg” szempontja. Az Egyesült Államok, Anglia, Németország stb. oktatási piaca olyan hatalmas, hogy azon megférnek a mainstreamtől eltérő felfogású tanszékek, folyóiratok, kutatóintézetek is.

Magyarországon viszont nem volt és ma sincs hova menekülniük az elmélettörténet elkötelezett oktatóinak és kutatóinak. Könnyű belátni, hogy az Egyesült Államoknál harmincnégy-szer kisebb ország tudományos világában miért nincsenek kivételek, a főtendenciával ellentétes gondolkodásmódot képviselő intézmények.

A másik nagy csapás, amely a Bekker Zsuzsa által megújítani akart elmélettörténeti tanszéket érte, a két-szintű bolognai rendszer, illetve a kreditrendszer bevezetése volt. Az elmélettörténet mind az alap-, mind a mesterszintű közgazdászképzésben megszűnt *kötelező* tantárgy lenni. A Corvinus Egyetemen is, de még inkább az ország vidéki alma materiben elfogytak a diákok. Ha nincs (elegendő) hallgató, a tanszék nem tud (elegendő) órát biztosítani az oktatóknak, így előbb-utóbb mindenütt elfognak, kiöregsznek a tanárok is. 1970 és 2017 között a Közgázon kívül Magyarországon már sehol sem működött elmélettörténeti tanszék. Ám a budapesti tanszék elég nagy volt ahhoz, hogy a vidéken lassacskán létrejövő közgazdászképző helyeken a budapesti tanszék oktatói elvállalják ezt a munkát is. Bekker Zsuzsa halála után az önálló tanszék a Corvinuson is megszűnt. A Közgazdasági Intézet keretein belül, egy főállású és néhány külsős óraadóval még létezik a Közgazdasági Elméletek Története Központ elnevezésű formáció, több vidéki egyetemen pedig más tanszékek oktatói – mintegy hobbiból – időnként még tartanak elmélettörténeti órákat.

Ilyen körülmények között igazán szívből örülhetünk annak, hogy a jelen kötet minden írása megfelel a nyugati sztenderdeknek. Ezek a tanulmányok – eltekintve a már említett két rövid, személyes visszaemlékezéstől – megjelenhettek volna nagy presztízsű, referált folyóiratokban is. Ami mutatja, hogy – minden nehézség ellenére is – folyt komoly elmélettörténeti kutatás az 1995 óta eltelt húsz évben a Közgázon, meg azokon a vidéki egyetemeken is, ahová Bekker Zsuzsa kisugárzása elért (Szeged, Pécs).

A kötet leghosszabb tanulmánya, Hild Márta munkája Paul A. Samuelsonnak – az ő kifejezésével: a modern közgazdaságtan utolsó

„generalistájának” – elmélettörténeti munkásságát tárgyalja. Samuelson maga is tevékenyen vett részt abban a folyamatban, amely háttérbe szorította az elmélettörténetet, miután belátta, hogy a modern főáramú közgazdaságtan műveléséhez és oktatásához nincs igazán szükség a régi alkotók gondolatainak ismeretére.

Száz János írása biztosan megérdemli a „legeredetibb” megformálásért kijáró dicséretet. A szerző 2009-ben a 49-es villamoson véletlenül összefutott Bekker Zsuzsával, ahol persze nem volt idő egy évszázados vitákat generáló tudományos kérdés megtárgyalására. Ezért a „mi határozza meg a kamatláb természetes rátáját?” kérdésre adott válasz e-mailek egymásutánjából bontakozik ki. Azután persze kiderül, hogy Száz Jánost a kamatláb alakulása már kezdő oktatóként, 1976-ban is foglalkoztatta, és persze az is, hogy az efféle kérdésekre a közgazdászok valójában koronként eltérő válaszokat adtak.

A kötet kilenc szabályos elmélet-történeti dolgozata közül még Csató Katalin tanulmányát emelem ki, amely a főáramot hol meghatározó (Walras), hol attól szemléletében és következtetéseiben eltérő francia közgazdasági irodalmat tekinti át, amely utóbbi Richard Cantillon (1680–1734) és François Quesnay (1694–1774) úttörő, ám a mai, önelégült mainstream szemszögéből nézve sehova sem vezető modelljeivel kezdődött. Még ennél is ezotrikusabb alakja volt a közgazdaságtannak a német Wilhelm Launhardt (1832–1918), akit egy rövid tanulmányban Meyer Dietmar mutat be a magyar olvasóknak.

MENNYIT ÉR A MAGYAR KÖZGAZDASÁGI ELMÉLETTÖRTÉNETI HAGYATÉK?

Amikor Bekker Zsuzsa 1995-ben átvette Mátyás Antal posztját, nyomban elindított egy olyan hosszú távú csoportmunkát, amely viszonylag rövid idő alatt is jelentős mennyiségű eredményeket hozott. Személyes ügyének, élethivatásának tekintette, hogy kiassa a könyvtárak és levéltárak mélyéről és tanítható formában egybegyűjtse a magyar közgazdasági gondolkodás 1945 előtti, elfeledett vagy akár soha széles körben meg sem

ismert műveit (*Gazdaságelméleti olvasmányok*, 2. köt. *Magyar közgazdasági gondolkodás*. Aula, Bp., 2002). Ennek jegyében rendezte sajtó alá Kossuth Lajos gazdasági írásait és több még korábbi, mára már elfeledett magyar szerző munkáit („*Illik-e a magyarhoz a csalfa kereskedés?*” Aula, Bp., 2008).

Csak hogy a feledés homályából kimentett magyar szerzők sokkal inkább „eszmeimportörök” voltak, semmint eredeti gondolkodók. A jelen kötet három tanulmánya is ezt igazolja (Ivók Aurél: *Hidépítők nyomában – Széchenyi István, Kautz Gyula és Bekker Zsuzsa*, 41–56. old.; Rab Virág: *A családi kapcsolatok reprezentációja Zsindely Sándor Hegedüs Loránt élete és munkássága című tanulmányában*, 57–80. old.; Kovács György: *A gazdasági szabadság kérdése a két világháború közötti magyar közgazdasági gondolkodásban és a szegedi egyetem nemzetgazdaszai*, 81–106. old.). Széchenyi István és Kautz Gyula (1829–1909), az 1920-as évek sikertelen pénzügyminisztere, Hegedüs Lóránt, ifj. Boér Elek (1899–1954), Heller Farkas (1877–1955), Navratil Ákos (1875–1952), Surányi-Unger Tivadar (1898–1973) vagy Neubauer Gyula (1891–1978) a maguk korában persze jelentősek voltak a hazai politikában és/vagy az üzleti életben, de könyveikkel, cikkekkel a közgazdaság-tudomány nemzetközi pályán futó szekerének sajnos nem adtak érdemleges lökést. Paradox módon műveik is, ők is leginkább azért felejtődtek el, mert mindenki igyekezett a kortárs főáramhoz kapcsolódni. Nagyjából ugyanazt gondolták, tanították és írták, és semmivel sem rosszabbul, mint amit a korabeli bécsi, londoni vagy chicagói kollégák. Ám világszerte igaz, hogy az utókor érdeklődésére a főirányt követő közgazdászok sokkal kevésbé számíthatnak, mint azok, akik excentrikus módon valami teljesen új gondolattal állnak elő – még akkor is, ha koncepciójukat a kortársak okkal és joggal komolytalanak, elfogadhatatlannak tekintik.

Ezen a ponton Bekker Zsuzsa és mindazok, akik tudományos munkájuk kisebb-nagyobb hányadát az 1945 előtti hazai elmélettörténeti hagyaték feldolgozására fordították-fordítják, egy feloldhatatlan ellentmondás hálójában vergődnek. Egyfelől nyil-

vánvaló, hogy ezt a munkát itthon kell elvégezni, mert reálisan nem várható, hogy külföldi egyetemek kutatói végezzék el helyettünk. Másfelől viszont túlságosan kicsi az elmélettörténet iránt érdeklődő tudósok magyarországi csapata, és alig vannak többen azok a diákok és fiatal szakemberek, akiket ennek a fáradságos munkának az eredménye igazán érdekelne.

Szállóige lett az irodalomtörténész-ként is jelentős Hatvany Lajos több mint száz évvel ezelőtt tett szellemes megjegyzése a klasszika-filológiáról: *die Wissenschaft des nicht Wissenswerten* – a tudni nem érdemes dolgok tudománya. Valahogy így állunk a régmúlt magyar közgazdászainak hagyatékával is. Finom (ön)íroniával erre a fogatkozásra utal a kötet címe is: *Az „ezüst pillanatok” nyomában*. A XIX. században és még a XX. század első felében is a hazai közgazdaságtani publikációkban és az egyetemi képzésben központi helyet foglalt el az elmélettörténet. Nevezzük ezt az aranykornak. Ha minőségében nem is, az oktatott diákok számát tekintve még ide sorolható a Mátyás Antal-korszak is. Ehhez képest a Közgáz Elmélettörténeti Tanszékének az a 15 éve, amely Bekker Zsuzsa nevéhez kapcsolódik, már csak egy „ezüst pillanat”. Hiába születtek jobbnál jobb könyvek, s kapott lehetőséget több oktató, az elmélettörténet fokozatosan visszaszorult, majdhogynem el is sorvadt. Éppen ezért csak elismerés és dicséret illeti ezt a kötetet és azokat, akik továbbviszik Bekker Zsuzsa munkásságát. Ha lesznek ilyenek.

MIHÁLYI PÉTER

Sándor L. István: Repedések a rendszeren

KULTÚRA ÉS TÁRSADALOM A 70-ES ÉVEK VÉGÉN MAGYARORSZÁGON

Selinunte, Bp., 2016. 356 old., 3600 Ft

Sándor L. István színházi és tánc-kritikus három éven belül második művészetpolitikai kötetét publikálja. *A Katona és kora* (Ellenfény, Bp.,

2014.) színház- és politikatörténeti szempontból vizsgálta a Nemzetitől függetlenített budapesti Katona József Színház alapításának körülményeit és a Székely Gábor és Zsámbéki Gábor rendezők által nyitott új színházművészeti fejezet eseményeit. Ebben az épület történetének ugyanúgy helye volt, mint a kortárs alkotóknak és a kelet-európai vendégtársulatoknak. A *Repedések a rendszeren* – a szerző szóhasználatával – ennek „ikerkönyve”.

Kétségtelenül érdekes időszak a hetvenes évek közepe a világban és Magyarországon is. Az olajárrobbanás előrevetítette a „szocialista világrendszer” lemaradásának fokozódását, a helsinki folyamattal együtt a békés egymás mellett élés „mint az osztályharc új formája” felerősítette a világrendszerek közötti ideológiai háborút, miközben Afganisztánban valósággá vált a Breznyev-doktrína. Az 1973-as arab–izraeli háború és az európai terrorcselekmények átírták a nyugati biztonságpolitikát. Ami a hazai viszonyokat illeti, a gazdasági reform bukása és vele összefüggésben a kultúrpolitika balkanyarja nyomán a nyolcvanas évek felé haladva az értelmiséget – még a rendszer feltétlen híveit is – bizonytalanság, céltalanság fogta el.

Sándor L. István könyve tematikailag három egységre tagolódik. Az első száz oldal a miniszterelnökhelyettesé „buktatott” Aczél Györggyel – akinek KB-titkári felügyeleti területét Óvári Miklós vette át – és az 1976-tól kulturális miniszter Pozsgay Imrével foglalkozik, bemutatva személyiségüket és felelősségüket az új kultúrpolitika érvényesítéséért. A könyv második harmada filmelemzéseket tartalmaz, a harmadik pedig Csurka István műveiről és a színházi élet egyes eseményeiről szól. Aczél és Pozsgay mindazonáltal a kötet egészében jelen van.

Az újságírói, kritikusi munka és a kutató történetírói attitűd a hazai társadalomtudományi gyakorlatban sokáig összeegyeztethetetlennek tűnt. A jól vagy kevésbé jól sikerült próbálkozások e kettő ötvözésére alig érték el a tudományos közösség reflexiók szintjét. Példa erre Pünkösti Árpád Rákosi Mátyásról írt életrajzában lényegében visszhangtalan három kötete (*Ráko-*

si a hatalomért 1945–1948. Európa, Bp., 1992; *Rákosi a csúcson 1948–1953*. Magyar Könyvklub, Bp., 1996; *Rákosi bukása, száműzetése és halála 1953–1971*. Európa, Bp., 2001.). A színház történetben viszont korábban is írtak kritikusok – Bános Tibor, Koltai Tamás, Molnár Gál Péter – tudományos igényű munkákat. Am Sándor L. könyvében a történeti szegmensek nem érik el a műelemzései szintjét – ami különösen a kötet első harmadában feltűnő.

Rögtön az elején azt olvassuk, hogy Aczél György 1958-ban „a pártprotokollt felrúgva” miniszterhelyettesként terjesztette a Központi Bizottság elé *Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei* című, utóbb korszakos jelentőségűvé vált dokumentumot (17. old.). Pedig Révész Sándor monográfiájából tudható, hogy Orbán László először önmagát javasolta előadónak a KB-ülésre, amit a Politikai Bizottság el is fogadott, de végül mégis Aczél terjesztette elő a tervezetet (Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Sik, Bp., 1997. 101. old.)

A váltás mögött valójában néhány érthető motívum és egy egészen prózai ok állt. Egyrészt Aczél sosem volt klasszikus értelemben vett „másodhegedűs”: az MSZMP Központi Bizottságának megalakulásától kezdve tagja, 1957 áprilisától művelődésügyi miniszterhelyettesként, 1958 februárjától első helyettesként vett részt az eredetileg kormányprogramnak készülő dokumentum összeállításában. Ráadásul 1957 októberétől ő vezette a KB Kultúrpolitikai Munkaközösségét is. A prózai ok pedig a pártfegyelem: a KB-ülés eredeti időpontja módosult, s az új dátum ütközött Orbán előre kiírt szabadságával. Aczél bemutatását Sándor L. két interjúkötetre (*Egy elmaradt vita helyett. Jacques de Bonis [France Nouvelle] kérdez – Aczél György válaszol*. Kossuth, Bp., 1975.; *Beszélgések Magyarországról, szocializmusról. Aczél György válaszol Francis Cohen kérdéseire*. Kossuth–Magvető, Bp., 1982.) támaszkodva írta meg, mert különösen alkalmasnak találta őket arra, hogy a korabeli pártzsargon és az aczéli gondolkodásmód dokumentálásával érzékeltessék az időszak közhangulatát. A hatalmi elit tagjai

ugyanis nem nyilatkozhattak szabadon bármely témakörben. Lehetőségeik az egymás között felosztott szakterületek határáig terjedtek. Ez alól csupán Kádár és Aczél volt kivétel. Aczél hamar felismerte az interjú lélektani falakat ledöntő hatását, és Kádár feltétlen bizalmának tudatában járult hozzá a két, teljes egészében interjú tartalmazó kötet kiadásához, amelyek később többször és több nyelven is megjelentek, mivel kiváló politikai propagandalehetőséget kínáltak.

Az a bizonyos nyilvános televíziós vita a hivatalos verzió szerint a francia fél elállása miatt maradt el. Aczél komolyan készült rá: kezdeményezésére az MTV egyik stúdiójában szimulálták a vitát. A kérdező szerepét játszó Boldizsár Ivánon és Szinetár Miklós rendezőn kívül felkért megfigyelőként jelen volt Sugár András újságíró is. A Nyugaton elfogadott, de nálunk teljességgel provokatívnak minősülő stílusban feltett kérdéseket az irodalmias nyelvezethez szokott Aczél drasztikus támadásnak érzekelte. Szerencséjére Peyrefitte-et kinevezték miniszternek, s így ő lépett vissza, mondván, hogy pártpolitikusként nem vitázhat. Aczél kiváló politikai marketingérzéke elsősorban nem a vita vállalásában, hanem a meghiúsulás kihasználásában mutatkozott meg.

Pozsgayt a szerző mint az új politikusnemzedék képviselőjét szintén néhány interjú alapján, valamint a nevéhez köthető első jelentős dokumentum, az 1976-os közművelődési törvény keletkezésének visszhangjával jellemzi. Az Aczél- és Pozsgay-idezetek kétségtelenül plasztikusak, ám a pusztán a korabeli retorikai fogalmi apparátuson alapuló ábrázolás egy ponton olvasókönyvízüvé válik. Szükség lett volna annak érzékeltetésére, hogy Aczél 1974-től hogyan alkalmazkodott a megváltozott erőviszonyokhoz, hiszen a művészeti életet behálózó kapcsolatrendszere megmaradt.

1977 végén tették közzé *Az MSZMP Politikai Bizottságának határozata művészeti életünkéről* című dokumentumot, amely szentesítette a visszarendeződés művészetpolitikai konzekvenciáit. Erről Sándor L.

sajnos egyáltalán nem ír. A határozat megállapította, hogy az 1958-as *Irányelvek* helyesnek bizonyultak, a „három T” elve megfelelő, és az adminisztratív tiltás csak „kivételes eszköz” lehet. Ugyanakkor felsorolta a hiányosságokat – elmaradtak a marxista jellegű tisztázó viták, erőteljesen behatolt a polgári ideológia, a fiatal művésznemzedék tagjait nem vonták be kellően a közéletbe stb. – és leszögezte, hogy a marxizmus–leninizmus örökségére alapozva magasabb szintre kell emelni az elvi, elméleti munkát. „Az alkotóműhelyekben [...] növelni kell a vezetők személyes politikai felelősségét; az állami fegyelemnek következetesen érvényt kell szerezni”, lévén a „művészetpolitikai feladatok megoldásának feltétele a párt vezető szerepének következetes érvényesítése a művészeti életben. Ennek érdekében emelni kell az irányítás eszmei, tartalmi színvonalát.” (*A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980*. Szerk. Vass Henrik. Kosuth, Bp., 1983. 645–652. old.)

Röviden azt mondhatjuk: a jogokat a pártvezetés, a felelősséget a kormányzat kapta. Aczél György pontosan tudhatta, hogy a bíráló neki szólt (hogyan is létezhetett volna önálló állami művészetpolitika!), és ez is fokozta a feszültséget Aczél és az 1976-ban kulturális miniszterré választott Pozsgay Imre között. Kettejük életkora, életfelfogása, habitusa jelentősen különbözött. Nem véletlen, hogy Aczél 1982-es KB-titkári visszatérése egybeesett Pozsgay miniszteri menesztésével.

Sándor L. könyve következő részében a kor társadalmát a kurrens témájú és cselekményű filmek és szindarabok interpretációjával rajzolja meg. A sor Kardos Ferenc *Ékezet* című filmjével kezdődik: a népművelői magatartás játékfilmes feldolgozása szinte inverze a parlamenti vita megtervezett koreográfiájának. Zsombojai János *Kihajolni veszélyes* című filmje az alapjául szolgáló hangjáték (*Tartályvonat Pest felől*) tükrében nyer értelmet. Ezután sorra kerül Gaál István *Legatója*, Kósa Ferenc *Balczóportéja*, a *Küldetés*, Rényi Tamás *K.O.-ja*. Ez utóbbinál remek ötlet a *K.O.* és az amerikai *Rocky* párhuzamos elemzése.

A következő fejezet központi alakja Csurka István. A szerző az ő műveiből készült Dömölky János-filmeket (*A kard*, *Amerikai cigaretta*), valamint Csurka színpadi műveinek (*Ki lesz a bálanya?*, *Deficit*, *Nagytakarítás*, *Majális*) cselekményét és háterét mutatja be. Nem csupán a műveket ismerteti, hanem a különböző verzióik (novella, dráma, hangjáték, forgatókönyv) összevetésével a hangsúlyváltásokat is érzékelteti. A sok szempontból szociográfiai mélységű ábrázolásra vállalkozó kortárs szépirodalom és filmművészet jól szemlélteti az akkori magyar társadalom igényét, hogy szembenézzen önmagával, továbbá az erre érkező kultúrpolitikai reakciókat. Ekkora érik be a kelet-európai filmművészet legismeretebb műfaja, a filmszatíra. A hatalom üzenete egyértelmű: változtatni nem akarunk/tudunk/fogunk, de azt megengedjük, hogy abszurdításba hajló mindennapjainkon közösen nevelsünk. S minden marad a régiben. Legalábbis egyelőre.

A műelemzéseket két kultúrpolitikai blokk tagolja. Egy bőséges válogatás Tóth Dezső akadémikus, miniszterhelyettes 1978-as pécsi film szemlés vitaindítójából, valamint az 1976-os Debreceni Irodalmi Napok keretében a mai magyar drámáról elhangzott referátumokból. Aczél visszaszorulásával sok szempontból ő vette át a művészeti élet irányítását. Jellemző, hogy az 1975-ös XI. pártkongresszus után a művészetpolitika feladatait összefoglaló cikket is Tóth jegyezte a *Pártélet* című folyóiratban. Ebben kifejtette, hogy a művészetpolitika megvalósításának eszközrendszere megváltozott. Első helyen az adminisztratív eszközök állnak, és csak ezeket követi az elvi vita, a marxista–leninista művészetkritika s a művészeti alkotóműhelyek önálló felelőssége. Cikkét a pártellenőrzés erősítésének követelményével zárta, előrevetítve a fokozódó intoleranciát – és az idézett 1977-es párthatározatot. (Tóth Dezső: Művészeti életünk feladatai a XI. kongresszus után. In: *Művészetpolitikánk időszéri kérdései. Tanulmányok*. Szerk. Agárdi Péter. Kossuth, Bp., 1977. 187–197. old.)

Az 1970-es évek művészetpolitikájának történeti kutatása az utób-

bi másfél évtizedben több sikeres munkát eredményezett, közéjük tartozik például Gelencsér Gábortól *A Titanic zenekara: Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében* (Osiris, Bp., 2002.) és Eörsi László monográfiája a kaposvári színházról (*„Megbombáztuk Kaposvárt”. A kaposvári Csiky Gergely Színház és a kultúrpolitika*. Napvilág – 1956-os Intézet Alapítvány, Bp., 2013). Sándor L. István hozzájuk képest is jó úton jár. Kötete előszavában a „valódi főszereplőként” az elemzett filmek és drámák értelmiségi magatartásformáit jelöli meg – tegyük hozzá: mintegy kapcsolódva Szilágyi Gábor és Bíró Gyula filmtörténeti munkáihoz (Szilágyi Gábor: *A mai magyar társadalom filmen 1957–1972. Viselkedésminták és konfliktusok*. Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, Bp., 1977; Bíró Gyula: *A magyar film emberképe 1957–’85*. Antológia, Lakitelek, 2001.). Igaza van, mert a kitűnő műelemzésekhez képest a két politikusportré elnagyolt, és hiányzik a történeti bemutatáshoz nélkülözhetetlen forráskritika.

A kötet záró szövegrészei az évtizedvégi színházi vitákat tárgyalják, és intézményi helyzetképeket mutatnak be: a fővárosban a Nemzetit, a Madáchot, a Víg színházat és a Stúdió K-t, vidéken Kaposvár, Szolnok és Kecskemét színházát. Sándor L. külön ír a fővárosi vendégjátékokról, benne a nagy port felvert kaposvári *Allami Arúház*-bemutatóról, amely mögött megint csak az Aczél–Pozsgay-ellentét sejlik föl. A Nemzeti Színház 1978. novemberi Székely Gábor rendezésű *Danton* halálának premierje pedig új színház történeti korszakot nyit – és könyvet zár.

Végezetül néhány szerkesztési kérdésről. Az illusztrációként közölt fotók nem feltétlenül illeszkednek a szöveghez, a képaláírások több helyen hibásak vagy hiányosak. A kötet érdeme volna a bőséges felhasznált irodalom, ám a hivatkozások szerkesztése következtelen. A szerző végig alkalmaz lábjegyzeteket, ezek számozása fejezetenként újrazekedődik. Teljeséggel érthetetlen bizonyos részekben a párhuzamos szövegközi jegyzetek alkalmazása. Nyilvánvaló elírások jószerivel minden könyvben marad-

nak (mint pl. a 16. oldalon a Rajk-per helyett a Rákosi-per), a kiadói szerkesztés hibájául elsősorban nem is ez, hanem a képanyaggal és a jegyzeteléssel kapcsolatos hiányosságok róhatók fel.

BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR

Deres Kornélia: Képkalapács

SZÍNHÁZ, TECHNOLÓGIA, INTERMEDIALITÁS

József Attila Kör, Bp., 2016. 257 old., 3000 Ft (JAK-füzetek)

Az új technológiai médiumok megjelenése és terjedése mindig magával vonja a színház mediális sajátosságainak és a kultúrában elfoglalt helyének újragondolását. Nincs ez másképp a kortárs médiakörnyezetünket átszövő digitális médiumokkal sem. Míg azonban a nemzetközi színházi diskurzus már a kétezres évek óta kitüntetett figyelmet szentel e kérdésnek, a hazai színháztudományi kutatásokból szinte teljesen kiszorult. Deres Kornélia kötete erre a hiányra reflektál, s remélhetően termékeny párbeszédet kezdeményez a témában. Erre minden esélye megvan, hiszen a legújabb színház- és médiaelméleti szakirodalmat bevonva, átfogó elméleti keretben tekinti át a színház és média-technológia kapcsolódási pontjait, és gazdag szempontrendszer alapján, érzékletesen elemzi a digitális médiumokat újszerűen alkalmazó külföldi és magyar rendezők előadásait.

Az elemzés elsősorban a kortárs színházban megjelenő mozgókép percepciójára és esztétikai hatásaira, valamint a színházi intermedialitás jelenségére összpontosít. A szerző célja, hogy az intermedialitás elméleteit bevezesse a magyar színházelméleti diskurzusba, s ezzel segítse a kortárs médiaesztétikákra reflektáló előadások felvetette kérdések végiggondolását. Például azt, hogy a mozgóképnek a színház mediális kereteire tett hatása miként alakítja a magyar színházi hagyományt.

A kötetben ehhez kapcsolódón megjelenik a színházi hagyomány

finom újrendezésének gesztusa is. Az intermedialitás-elméletek alkalmazása ugyanis lehetővé teszi olyan rendezői formanyelvek újraértelmezését, amelyeket a magyar kritikai recepció megfelelő elemzési stratégia híján a kánon peremére szorított. Deres hosszú alfejezetet szentel például a Mozgó Ház Társulás előadásainak, amelyek mellőzöttsége szerint elsősorban abból fakadt, hogy „a (magyar) kritikusok többsége egy szöveg- és színész-központú dramaturgikus perspektíván belül próbálta meg értelmezni és értékelni” őket (92. old.). Bodó Viktor rendezéseit, noha a magyar színházi hagyomány karakteres részét alkotják, ugyanezért bírálták, pedig e produkciók már képesek voltak arra, hogy „intermediális horizontból [kérdézzenek] rá az ábrázolás, elbeszélés és nézés mediális konvencióira” (10. old.).

Ennek bizonyítására Deres nyugat-európai, észak-amerikai társulatok produkcióival veti össze a Mozgó Ház előadásaiban, Bodó rendezéseiben megjelenő új tér-, idő- és narratív struktúrákat, dramaturgiai stratégiákat és jelenlét-módozatokat, feltárva a közöttük fennálló hatástörténeti kapcsolatokat. Így helyeződik egymás mellé a Wooster Group és a Mozgó Ház Társulás, Frank Castorf és Bodó Viktor, valamint a Hotel Modern és Mundruczó Kornél.

A *Képkalapács* öt nagyobb szerkezeti egysége közül az első a színházi intermedialitás vizsgálatához szükséges elméleti és történeti hátteret vázolja fel. Meggyőzően érvel amellett, hogy a médiumspecifikuság szempontja nem megfelelő a multiperspektivikus elbeszélésmódokkal, hálózatos, dinamikus idő- és térstruktúrákkal, virtuális és távolsági jelenlétmódozatokkal dolgozó előadások elemzéséhez. Már csak azért sem, mert a médiumspecifikus paradigmával szinte kéz a kézben járnak azok a jelenlétspecifikus definíciók, amelyek a közös nézői-színészi tér-idő performativitását tekintik a színház egyik alapvető sajátosságának. Az intermediális szerkezeteken, kapcsolatokon alapuló előadások azonban pontosan az ilyen jelenlétstruktúrákat utasítják el. Elég csak a Gob Squadnak a kötetben is elemzett

Room Service című produkciójára gondolnunk, amelyben a nézők és a színészek más-más térben helyezkedtek el, és csupán az élőben sugárzott videoközvetítések révén láthatták, hallhatták egymást.

A mozgóképeket alkalmazó előadások jelenlétmódozatainak meghatározásához Deres kölcsönveszi Philip Auslandertől a *liveness* (életteliség) fogalmát, amellyel tudatosíthatja, hogy „egy komplex médiakörnyezetben a jelenlét fizikai közelség helyett már elsősorban temporális közelségként definiálódik, s így például egy videó-beszélgetés is ugyanúgy élő jelenlétet közvetít, mint a színész kézzelfogható teste” (166. old.). A fogalom produktivitását bizonyítják a következő fejezetek elemzései, a Gob Squad, Frank Castorf, Bodó Viktor és Mundruczó Kornél előadásairól. Deres példákkal igazolja, hogyan oldódik fel a *liveness* fogalmában az élő és a mediatizált, az aktuális és a távoli jelenlétek kombinációja.

A *Képkalapács* fontos érdeme azoknak a fogalmaknak az alkalmazása is, amelyek a színházat gyűjtőhelyként, hipermédiumként, hipermediális tér-időként, vagy éppen multimodális médiumként képzelik el. Egyfelől az intermediális előadások olyan átmeneti teret nyitnak meg, amely egyszerre hordozza, kebelezi be és keretezi több médium sajátosságait, működésmódját, észlelési mintázatait. Másfelől Deres Kornélia értelmezési stratégiáit alapjaiban határozza meg az a gondolat, hogy a színházi intermedialitás csakis a nézői észlelés, érzékelés folyamataival és azok reflexiójával összefüggésben vizsgálható. A színházat ugyanis – Peter M. Boenisch nyomán – „az észlelés új módozatainak tréningközpontjaként” képzelel el.

Az intermedialitás változatos színrevitelének bemutatását Freda Chapple és Chiel Kattenbelt azon gondolata vezérli, amely szerint „a színház és performansz terében megjelenő digitális technológiák és más médiumok új reprezentációs módok; új dramaturgiai stratégiák; a szavak, képek és hangok újfajta strukturálását és színpadra állítását; a test új térbeli és időbeli pozicionálását; új időbeli és térbeli kapcsolatok kialakítását

teremtik meg” (Freda Chapple – Chiel Kattenbelt [eds.]: *Intermediality in Theatre and Performance*. Brill–Rodopi, 2006., idézi Deres, 14. old.) Az új struktúrák pedig magukkal vonják a képek – dramatikus paradigma által feltételezett – rendjének felforgatását is. Ahol ugyanis a képalapács lecsap, törések, többirányú repedések keletkeznek: a nézőpontok megsokszorozódnak, szétszóródnak; dehierarchizált, töredezett elbeszélés-módok, hálózatos idő- és térkapcsolatok jönnek létre; az észlelés pedig széttrörik, szimultánná válik. Deres kötötte ezt a törésekkel, repedésekkel átszótt színházi médiatáját térképezi fel.

A *Térbeli idő* című második fejezet a hálózatos időkapcsolatokra koncentrál. A Wooster Group és a Mozgó Ház Társulás előadásainak példáján vizsgálja, hogy a színházban megjelenő mozgóképek hogyan tematizálják az emlékezet működését, „miképpen képes[ek] színpadra állítani az idő változatos rétegeit” (17. old.) és létrehozni térbeliesített időstruktúrákat, hogyan mossák el a határokat jelen és múlt között. Deres a mediatizált táj és a technológiai tájkép terminusával érzékletesen írja le a digitális médiumok által uralt színpadi környezetet. A (*szonorikus*) *közép*, illetve a *köztes táj* itt bevezetett fogalma viszont némi pontosításra szorulna.

A *képek rendje* című harmadik fejezet már a mozgóképek nyomán létrejövő multiperspektivikus, dehierarchizált színházi elbeszélés-módokra összpontosít, s ezzel összefüggésben a narrációs törések hálózatait, a *cool fun* esztétikát és a valóság kamera általi szerkeszthetőségét vizsgálja. Deres olyan előadásokat elemez, amelyek a megfigyelő kultúránkat (John E. McGrath) meghatározó megfigyelés és megfigyeltség színrevitelére, reflexiójára törekednek, a nézést mint részvételi tapasztalatot a látás és látszás aktsaiban jelölve ki. Ez jellemzi Frank Castorf és Bodó Viktor előadásait is, amelyek elemzése során Derest az ötödik fal elképzelésének bevonása vezeti igazán fontos belátásokhoz. Ebből kiindulva állapítja meg, hogy az említett előadásokban a mozgóképek ötödik falként engednek betekintést a színpad nézői

tekintet elől elzárt térrészeire, „az ott végbemenő, töredékeikben vagy egyáltalán nem látható akciókba” (122. old.), beleértve az előadást létrehozó csapat (operatőrök, vágók) munkáját is. Ennek kapcsán pedig éleslátóan mutat rá arra is, hogy az előadások intermedialitása nem elsősorban a kamera és a mozgóképek integrációján alapul, hanem a mozgóképek és a színpadon megjelenő testek összjátékain, amelyek Castorfnál az „egyetlen perspektívából átláthatatlan és megjeleníthetetlen világ modellálásában játszanak szerepet” (131. old.).

Ez az összjáték, az élő és a mediatizált jelenlétek közötti viszony válik aztán a következő fejezet egyik központi témájává, amely a jelenlét színpadra állításának intermedialis lehetőségeivel foglalkozik. Deres itt fejti ki részletesen és támasztja alá igazán azt a tézist, amely szerint a különféle audiovizuális technológiai médiumok használata nem szünteti meg az előadások sajátos élettelségét, hanem ellenkezőleg: „az élettelség fogalmát képes kiterjeszteni a mediatizált környezetre is” (191. old.). Ennek szemléltetésére akár az előző fejezetekben elemzett előadások is alkalmasak lehetnének, Deres azonban új, még markánsabb példákat választ.

A fókusz a Gob Squad előadásaira irányul, amelyek úgy reflektálnak az élő és a mediatizált közötti határok elmosódására, hogy a nézőből egyenesen kikényszerítik az önnön jelenlét(érzékelés)ére való reflexiót. A Gob Squad előadásait ugyanis az teszi színházelméleti összefüggésben rendkívül érdekessé, hogy a színész „itt-és-most”-ját leíró aktuális jelenlét és a technológiai médiumok használatához kötődő távolsági jelenlét interakciója a néző mint aktív cselekvő szempontjából is fontossá válik. A *Gob Squad's Kitchen* című előadásban például a színész helyét cserél a nézővel, s így a néző válik az előadásban levetített film főszereplőjévé. Deres pedig ennek kapcsán rámutat, hogy a néző fizikai jelenléte úgy válik távoli, virtuális jelenlété, hogy közben pontosan olyan élő marad, mint egy színpadon látható test. A *liveness*-fogalom tehát jól használható az intermedialis jelenlétmódozatok leírásakor.

A jelenlét koncepcióinak újragondolása az utolsó fejezetben is fontos szerepet játszik, ahol Deres a Hotel Modern és Mundruczó Kornél előadásainak példáján az erőszak színházi ábrázolhatóságát, intermedialis játékokon keresztül történő újrajátszását vizsgálja. Mindvégig nagy figyelmet fordít a nézés aktusára, a nézői tekintet irányára. Deres, hogy megteremtse az e kérdések tárgyalásához szükséges történeti és elméleti háttérrel, rendkívül alaposan ismerteti az erőszak és a test erő agresszió látványához kapcsolódó XX. századi művészeti-kulturális gyakorlatokat, majd az erőszakos kép észlelésének és befogadásának lehetőségeivel foglalkozó legfontosabb szakirodalmat. Ezekre támaszkodva megállapítja, hogy az erőszakos képek szemlélésére kényszerített nézői tekintet úgy ingadozik az odafigyelés, a jóváhagyás és az elfordulás skáláján, hogy közben a szenvedés látványát elutasító zizeki és az azt megszállottan szemlélő bataille-i attitűdöket is felidézi.

E fejezet új szemszögből közelít az erőszak reprezentációjához, és újraértelmezi a Mundruczó rendezéseiben megjelenő erőszakképeket. Rámutat a színház medialitásában rejlő inherens erőszakra, azaz tudatosítja, hogy „a színházi képek erőszakossága egy olyan fizikai dimenzióra vonatkozik, amely nem magukban a képekben rejlik, hanem az őket közvetítő médiumokban” (Kati Röttger – Alexander Jakob [Hrsg.]: *Theater und Bild. Inszenierung des Sehens*. transcript, Bielefeld, 2009.; idézi Deres, 229. old.). Ez a gondolat egyfelől végre adekvát válasz azokra a kritikákra, amelyek Mundruczó Kornél rendezéseivel kapcsolatban a nézői tekintetre kényszerített, sokkoló képek öncélúságát kifogásolták. Másfelől világossá teszi, hogy előadásai azáltal, hogy a nézőt a színpadon zajló vagy a kamera által közvetített erőszakos képek szemlélésére kényszeríti, egyúttal az alkotónak és a kamerának a nézőpontok, nézői pozíciók feletti hatalmát is hangsúlyozzák. Mundruczó rendezései a saját tematikai fókuszukat prezentálják erőszakos működés-mechanizmusaiikkal, s bennük „az erőszak mint struktúraalkotó elem valójában a színházi esemény erőszakos voltára” (242. old.) mutat rá.

Deres Kornélia könyvének elolvasása után már nehéz elképzelni, hogy a mozgóképeket integráló előadások az intermedialitás-elméletek nélkül is elemezhetők. A szerző végre reflektál arra is, hogy a magyar színháztudományi diskurzusban (is) előszeretettel hivatkozott posztdramatikus színház lassan húszéves koncepciójának elgondolásai már kevésnek bizonyulnak a színházban megjelenő legújabb technológiai médiumok funkciójának, szerepének és az észlelésre gyakorolt hatásainak meghatározásakor.

A kötet nagy erénye, hogy mindvégig szem előtt tartja: a vizsgált intermedialis színházi gyakorlatok mediatizált kultúránk megváltozott észlelési gyakorlatait tükrözik viszsza. Deres ennél fogva nemcsak arra törekszik, hogy feltárja a mozgóképek nyomán létrejövő intermedialis színházi dramaturgia főbb jellemzőit, hanem arra is, hogy az észlelést érintő változásokat meghatározza. Mindezek együttes figyelembevételével tudja ugyanis átgondolni azt a fontos kérdést, hogy a színház pillanatnyilag hol helyezkedik el a digitális technológiai médiumok által átszőtt, folyamatos átalakulásban lévő kortárs médiatájon. Továbbá azt, hogyan változik meg a szerepe abban a megfigyelő kultúrában, amelyet „a kódok burjánzása, a protézisként velünk élő képek, a megszakítottság tapasztalatai jellemeznek” (15. old.). Ennek meghatározásához nemcsak a színház-, de a kultúra, a média- és a filmelméleti kutatások eredményeit is felhasználja, fontos megfigyelésekkel egészíti ki. Így tudatosítja, hogy a színház, technológia, intermedialitás, alcímekben szereplő fogalomhármasa csak interdiszciplináris megközelítésben válhat hatékony vizsgálat tárgyává.

Tófalvy Tamás: A digitális jó és rossz születése

TECHNOLÓGIA, KULTÚRA ÉS AZ
ÚJSÁGÍRÁS 21. SZÁZADI ÁTALAKULÁSA

L'Harmattan, Bp., 2017. 282 old.,
2800 Ft

Aktivizmusnak, *whistleblowing*nak, forrásszerepnek vagy *watchdog*-újságírásnak kell-e tekinteni a titkosított dokumentumok internetes kiszivárogtatását meghonosító WikiLeaks tevékenységét? – teszi fel a kérdést Tófalvy Tamás a könyv záró fejezetében. A válasza az, hogy is-is. Egyik fő állítása, hogy az újságírás XX–XXI. századi történetében a technológiai médiumok, így a rádió, a tévé, a kábeltévé, a mobiltelefon és az internet megítélése rendre összekapcsolódik a velük kapcsolatos újságírói gyakorlat megítélésével. A másik pedig az, hogy az egyes platformokról szóló szakmai és szakmán kívüli diskurzus retorikája az újságírói mező hierarchizálását és körülhatárolását szolgálja.

A címben szereplő „digitális jó” a technooptimista, a „digitális rossz” a technopessimista retorikára utal. Tehát például az internetről egyfelől optimistán állítják, hogy demokratizálja a tudást, segíti a részvételi demokráciát, emancipál, sőt a kollektív és alulról szerveződő bölcesség gyűjtőhelye és generálója (mondjuk a Wikipedia), másfelől pesszimistán azt, hogy elsekélyesíti a gondolkodást, politikai/ideológiai visszhangkamrákat alakít ki, és veszélyezteti a demokráciát.

Tófalvy szerint a közgondolkodásban és a jelenlegi tudományos diskurzusban a technológia javarészt mint független ok szerepel, amely vagy az egyik, vagy a másik forgatókönyvet determinálja. „Mert a 21. századi újságírás és média trendjeinek domináns értelmezései szinte kizárólagosan az úgynevezett technológiai determinizmus szemléletében fogalmazódnak meg. A digitális technológia megzavarja, megöli vagy éppen

forradalmasítja a médiát, amelynek jelentései az erre adott társadalmi reakciókként alakulnak ki” – írja a bevezetőben (xii. old., az én kiemelem – B. J.). Itt azért érdemes lett volna hivatkozni néhány technológiai determinista szemléletű szerzőre, mert így ez az állítás kissé a levegőben lóg. Ráadásul vannak jelentős kortárs médiateoretikusok, példának okáért Dominic Boyer, Michael Schudson, C. W. Anderson, Peter Dahlgren, Brian McNair, David M. Ryfe, Nick Couldry, akiket nehezen lehetne technológiai determinizmussal vádolni, és elég fontos szerepük van a XXI. századi média értelmezésében.

A könyv első része az újságírás belső és külső demarkációs munkájáról szól, tehát arról, hogy miképpen alakulnak a belső hierarchiák, kik számítanak jó és kik rossz újságírónak, illetve hogy a szakmán kívüliek hol húzzák meg az újságírás határát. A második rész éles kanyart véve a technológia helyét keresi a kultúrában, és a kultúra szemszögéből elemzi a technológia értéktöltetét, az innováció technológiává válásának folyamatát. A harmadik rész visszatér az újságírás-hoz, és a rádió és a nyomtatott sajtó közti határharcotól a lenézett blogokon át jut el a WikiLeaksig és a változó médiavilágig. A záró fejezetből azt is megtudjuk, miképp integrálódott a WikiLeaks a média ökoszisztémájába, és kezdett el kollaborálni a hagyományos nemzetközi sajtóval, annak ellenére, hogy működése első fázisában (2006–2010) erre egyáltalán nem törekedett. Így jött létre egy új hibrid műfaj a *geek* aktivista, az újságírói „haktivista” kultúra és a hagyományos, professzionális történetmesésre beállítódó *watchdog* újságírói gyakorlat összeolvadásából.

A szerző alaptézise, hogy a „technológiához kapcsolt értékek megszületése és formálódása alapvetően kulturális folyamat” (80. old.). Ez nem éppen számít újdonságnak, a Tófalvy által is emlegetett Raymond Williams már 1974-ben hasonlóan érvelt a technológiai determinizmussal szemben. Ennek a hagyománynak azóta is sok folytatója van. Így például Frank Webster brit neomarxista médiakutató és szociológus, aki *Times of Technoculture* (1999) című könyvé-

ben a digitalizáció harmadik hullámának leírásában azt állította, hogy mind a „számítógépes forradalom”, mind a „virtuális társadalom” olyan sajátos diskurzus, amelynek valóság-alapja megkérdőjelezhető, és a neo-liberális törekvéseket erősíti. Szerinte a digitalizációval kapcsolatos, egykor oly divatos kérdések, mint például hogy miképpen *alakítja át* a munka világát, vagy miképpen *segíti* a demokratikus emancipációt, csak sajátos tematizációk. Webster szerint a technológia mindig bizonyos társadalmi értékeket és prioritásokat fejez ki – ehhez már igen közel van Tófalvy fenti állítása.

A szerző viszonylag jól egyensúlyoz a magyar és a nemzetközi esetek között, bár az angolszász példák kicsit túlsúlyban vannak. Felidézi a mobiltelefon kezdeti társadalmi fogadtatását Magyarországon a kilencvenes években, amikor a mobil nyilvános használatát súlyos előítéletekkel terhes megjegyzések kísérték. A „bunkofon”, az értelmiségi gúnyolódás egykor remek céltáblája hamarosan bevett kommunikációs eszköz és általánosan elterjedt használati tárgy és kulturális jelenség lett. Ennek a normalizálódási folyamatnak a megrajzolása kifejezetten tanulságos, de olvashatunk Schmitt Pál plágiumügyéről is, amelyet „egy internetes portál (hvg.hu) névtelen bloggere” robbantott ki, vagy egy Jakupcsek Gabriellával készített interjúrészletről, amikor átszerződött egy akkor még lenézett, mára pedig már megszűnt kereskedelmi rádióhoz, a Class FM-hez. Ezek a példák mind a könyv egyik kulcsfogalmaként tárgyalt „kevert határmunkálator” illusztrálják, amellyel a szerző „az újságírókat és nem újságírókat a használt médiaplatformok mentén elkülönítő retorikákat” (149. old.) jellemzi, másképpen szólva azt a tényt, hogy a médiaplatformok és a szakma értékeiről folytatott viták összekapcsolódnak. Ennek a kapcsolatnak a történetiségét vázolja fel meggyőzően és érdekesen a könyv. A technológiát úgynevezett „határtárgyként” elemzi; a határtárgyak „olyan dolgok, amelyek ugyan láthatóak a különbözőképp gondolkodó csoportok számára, de értelemszerűen mást és mást gondolnak róluk az egyik vagy másik oldalon”

(14. old.). Az internet is ilyen határtárgy, és mint ilyen válhat „digitális jóvá” vagy „rosszá”.

Ez a könyv bevallottan a szerző doktori munkájának szintézise és korábban megjelent tanulmányainak füzere. Javára vált volna még egy kis utómunkát, hiszen a legfrissebb hivatkozott munkák 2014-esek, kivéve a szerző saját cikkeit. A digitális kultúra és az újságírás összefüggése szempontjából azóta fontos jelenségek terjedtek el, mint például az algoritmusok használata a hírek terjesztésében vagy épp az álhírek, amelyeknek kulturális elemzése érdekes lett volna.

A könyv borítója igen találó, a ceruzából kirakott # (*hashtag*) szimbólum, amely a három fő rész előtt is megtalálható, vizuálisan is kifejezi a könyv üzenetét: nincs új a nap alatt, avagy az újdonságnak tűnő gyakorlat is a régiek továbbélése, mutációja. A nyomtatott és a digitális sajtó sok azonos értéket, normát követ, ide tartozik például a tárgyilagosság és a politikai hatalomgyakorlás ellenőrzése. Kérdés, hogy erre a gyakorlatra a szűkülő térben a hazai újságíróknak mennyi lehetőségük marad.

BARTA JUDIT

Tófalvy Tamás: Túl a szubkultúrán, és vissza

**POPULÁRIS ZENEI SZÍNTEREK,
MŰFAJOK ÉS AZ INTERNET**

Műút, Miskolc, 2017. 210 old., 2500 Ft

Tófalvy Tamás könyve nagyszerű tudományos munka, nemcsak a populáris zene – örvendetesen bővülő – magyar kutatásában, hanem (amennyire meg tudom ítélni) nemzetközi mércével mérve is megállja a helyét. Ráadásul, ami nem mindig jár ezzel együtt, izgalmas is, mégpedig úgy, hogy éppen hogy szembemegy a szenzációhajász megközelítésekkel. Pedig sokkal könnyebb ámulatba ejteni az olvasót, ha azt mondjuk, „az internet mindent megváltoztatott”, „az »underground« szó elvesztette az értelmét” stb., mint azzal a

ránézésre unalmasabb *egyrészt–másrészt* megközelítéssel, hogy „ugyan van, ami valóban megváltozott, de sok minden tovább él az új környezetben is” stb. Ez is szép és bölcs megállapítás lehet, de ritkán olyan izgalmas, mint a tabudöntögetés, a „minden másképpen van”. Persze a lényeg az, hogy *mi és hogyan* él tovább mondjuk a lemezgyűjtés identitás meghatározó szerepéből, a műfaji szinterek (és nem szubkultúrák!) szerveződéséből, az underground műfajokból és közösségekből, és mi az, ami megváltozik az új technológiáknak, a digitalizálásnak, az internetnek köszönhetően.

A technológia Tófalvynál sohasem pusztán technológia: meggyőzően érvel amellett, hogy mindig van kulturális jelentése is, és a determinisztikusnak látszó folyamatok (az új, „jobb” leváltja a régit, a „rosszabbat”) valójában mindig a közösségi jelentéstulajdonítások erőterében zajlanak, létező vagy átalakuló társadalmi igények formálják őket. Ez az általános tanulság számos, a zenén kívüli területen is hasznosítható (Tófalvy egyéb írásaiban hasznosítja is), és fontos emlékeztető azoknak, akiket megérint a determinisztikus, egyenes fejlődés- vagy hanyatláslelvű narratívák vonzereje..

Nem vagyok a populáris zenei kutatások szakértője, csak kis részben (és jórészt magyar szűrőn át) követem a fejleményeket, de zenei újságíróként kapcsolódom ehhez az egyrészt szociológiai, másrészt zenetudományos megközelítések találkozásából létrejött területhez.

Aki nem követi a nemzetközi zenei sajtót, talán nem is tudja, hogy a „hagyományos” megközelítések, tartalomtípusok, amelyeket a „zenei sajtó” kifejezés felidéz, egyre inkább tért veszítenek. Részben a nyomtatott sajtó általános hanyatlása következtében, részben „minden zene” (ami persze korántsem *minden* zene) Tófalvy könyvében is tárgyalt általános hozzáférhetősége, illetve a közösségi oldalak térnyerése következtében. Ma már egy új lemez megjelenéséről nem kizárólag és talán elsősorban nem a zenei lapokból értesül az érdeklődő potenciális közönség; az „értékelés” szolgáltatási feladatát is nagyrészt átvették a globálisan láthatóvá vált rajongói csoportok. Magyarán: egyre

kevésbé van értelme – mind anyagiilag, mind elméletileg – megmondani, hogy egy új lemez „jó-e, vagy rossz”, mert célközönsége a zenei sajtótól függetlenül, akár időben is hamarabb megtárgyalja ezt a kérdést. Mint ahogy a hírek egy el nem hanyagolható része is közvetlenül a sztártól jut el hozzá, annak Twitterén, Facebook-vagy Instagram-profilján.

A zenei sajtó (mármint az a csökkenő számú kiadvány, ami fennmarad a versenyben) kétféle módon reagált erre. Szempontunkból kevésbé lényeges a „kattintásvadász” cikkek (pl. listák) gyártása, illetve az áttérés a videós tartalmakra; sokkal fontosabb most a másik mód (aminek nyilván nem kizárólag a fenti változás az oka): a baloldali-kultúrkritikai, genderelméleti, posztkoloniális stb. szemléletű elemzések („*think pieces*”) elterjedése. „Leleplezni”, hogy egy látszólag „tisztán zenei” megállapítás (mondjuk: „a rock magasabb rendű, mint a diszkó”) mögött valójában rejtett – noha nem feltétlenül szándékolt – rasszista vagy szexista motiváció munkál; hogy a zeneipar szisztematikusan háttérbe szorítja a nőket és a szexuális kisebbségeket – ez talán nem tűnik olyan kattintékonynak, mint mondjuk az, hogy „Tíz dal, melyekről nem is gondoltuk, hogy az önkienélégítésről szólnak”, ám ezzel együtt meglehetősen népszerűek az ilyen cikkek, ráadásul illeszkednek a közhelyszerűen – legalább részben a közösségi oldalak terjedésének tulajdonított – identitáspolitikai diskurzusba.

Tehát a zenei sajtóban meglehetősen erős lett egy – közelebről szándékosan meg nem határozandó értelemben – „elméleti diskurzus”. Éppen ezért érdekes, hogy ez a diskurzus és a populáris zenei kutatások mégsem közeledtek igazán egymáshoz, amiben talán mindkét oldal „hibás”. Vagy legalábbis én a sajtóban ezt nem látom, és a tudományos diskurzusban is csak kis részben (bár lehet, hogy ennek tájékozatlanságom az oka – Tófalvy könyvében mindenestre biztosan nem jelenik meg). Mintha a zenei sajtó csak feldolgozandó „adattár” volna a tudományos kutatás számára.

Ezért érdemes feltenni a kérdést, hogy egy zenei újságíró – és

tágabban: valaki, aki nem a populáris zene kutatója, de legalábbis reflektáló, (ön-)elemzésre is hajlamos zenehallgató, zeneértő – mit profitálhat Tófalvy könyvéből. Egyrészt megnyugtató; vannak ugyanis bizonyos szavak, kifejezések, amelyeket az ember a gyakorlatban kénytelen használni, de közben gyakran szembesül azzal a gondolattal, hogy talán ezeken már túllépett a világ („az »underground« szó elveszítette az értelmét”, „nem érdemes ma már műfajokról beszélni”). Mostantól nyugodtabban fogom leírni ezeket.

Ennél komolyabb eredmény, hogy amolyan korrekcióként, külső nézőpontként szolgálhatnak Tófalvy elemzései. Ebben a könyvben ugyanis a zenéről alkotott ítéletek, amelyekkel azért alapvetően mégiscsak dolgozunk (csak éppen jó esetben igyekszünk túllépni azon, hogy „jó – rossz”) egy-egy közösségen belüli pozíció kivívásának, a (szub)kulturális tőke gyarapításának eszközeként jelennek meg. Értsd: ha megfelelően – és megfelelő időben, megfelelő érvekkel stb. – tudunk egy előadóról, albumról stb. véleményt nyilvánítani, vagyis mindenki mást megelőzve fedezünk fel valakit vagy leszóljuk a túl népszerűvé lett előadót stb., stb. akkor azzal egy zenei szintéren kivívjuk vagy megerősítjük „szakértői”, „menő” stb. pozíciókat.

Tófalvy az előszó első mondatában kijelenti, hogy „ez a könyv nem a zenéről szól” (13. old.), és ehhez nyugodtan hozzátehetjük, hogy nem is a zenehallgatásról mint érzéki, esztétikai élményről. Olyannyira, hogy néha az ember szeretne felkiáltani: de hát *van olyan*, hogy egy zene nem hiteles – és ezt nem kizárólag azért mondom, hogy elhatároljam magam a színterem „tájékozatlan” tagjaitól; a szándékoltan „rossz” megszólalás sok *izgalmas* zenét eredményez – és nem csak egy színtér kialakításának és fenntartásának eszköze stb.

Ezt persze Tófalvy egyáltalán nem tagadja – az, hogy elemzései olykor (főleg, ha olyasmiről szólnak, amiben az olvasó maga is érintett) szinte *kegyetlenül* kikapcsolják ezt a szempontot, csak azt mutatja, mennyire bevonódunk a zenéről szóló beszédbe még akkor is, amikor reflektíven próbálunk viszonyulni saját bevonó-

dásunkhoz. Ez a következetes külső nézőpont tehát, mondhatjuk talán így, kijózanító tényező lehet akkor is, ha nem egy tudományos célú elemzésen gondolkodunk.

Emellett még számos izgalmas, pontos meglátás olvasható itt. Így például az, ahogy Keith Kahn-Harris nyomán (147. old.) „munkaetikai” kijelentésként értelmezhetők az olyan ismerős elgondolások, mint hogy a sikerért „meg kell dolgozni” (enélkül, vagyis például „csak” az internetes jelenléte alapján befutó zenekar nem számít „hitelesnek” stb.). A könyv két, dalszövegeket és kommentárokat elemző zárófejezete is tanulságos, főként az, ahogy felfejti a „*tough guy*” *hardcore* fennn, „összetartozást” hirdető, az ezt megalapozó értékeket viszont leginkább homályban hagyó szövegeit. E két fejezet azonban meglehetősen kilóg a könyv egészéből.

Jó megfigyelés az is, hogy a zenerajongói identitás reprezentációja nem elsősorban magával a zenével, hanem a zene metaadataival („a zenéről szóló és ahhoz kapcsolódó adatok”, például előadók, kiadók, lásd 92. old.) történik. Bár erre van ellenpélda: bizonyos színtereken a DJ-k különleges, ritka, „kitűrt” lemezeiknek leragasztották a címkéjét, hogy a többiek *csak* a zenét hallják (annak különlegességét érzékeljék), és ne tudják lelesni a lemezjátszón forgó lemez metaadatait.

Ugyanakkor a nézőpontomból jól látszik Tófalvy könyvének egy komoly hiányossága is, nevezetesen a sajtó szerepének szinte teljes elhanyagolása. Nemcsak a sértett szakmai hiúság beszél belőlem: a zene köré épülő közösségek kommunikációja a könyv egyik központi témája, és ebben a kommunikációban a sajtó fontos – és izgalmasan alakuló – szerepet tölt be. Gondolhatunk például arra, hogyan változtatta meg a rock and roll kulturális szerepét a *Rolling Stone* magazin – nemrég arra a híre reagálva, hogy a tulajdonos Jann Wenner közel ötven év után eladja lapját, többen felidéztek ezt, például Amanda Petrusich a *New Yorker*-ben így: „ahogyan Wenner ragaszkodott ahhoz, hogy a zene jelentős és fontos, releváns a *Zeitgeist* számára, és bőségesen kínál izgalmat – az annak idején egy holdkóros álmának

tűnt”; ma már pedig éppen ezt nehéz elmagyarázni a fiataloknak. (Amanda Petrusich: *The Original Shock of Rolling Stone*, <https://www.newyorker.com/culture/cultural-comment/the-original-shock-of-rolling-stone>). Vagy gondolhatunk a punk és a fénymásolt fanzinok, a könyvben amúgy futólag említett (130. old.) kapcsolatára.

Tófalvy amellet érvel, hogy a szubkultúra hagyományos és felülvizsgált „posztmodern” fogalmai helyett a *műfaji színtér* fogalma adja meg a leírás megfelelő keretét. Számos alkalommal ír „a műfajalkotás és -megvitatás szimbolikus folyamatairól” (41. old.). Megfeledekzik azonban arról, hogy a műfajalkotás eminens – noha nem kizárólagos – helyszíne a sajtó, legyen szó szándékoltan műfajokat leíró (és olykor reflektáltan a zenei folyamatokban „rendet vágó”, részben ezt a rendet meg is alkotó) cikkekről; a leírás kényszerében született alkalmi megoldásokról, amelyek aztán műfajnévvé szilárdulnak; vagy az olyan döntésekről, hogy a *Billboard* magazin 1949-től kezdve a fekete zenék sikerlistáit „*race music*” helyett „*rhythm and blues*” néven közölte, amiből (illetve R&B rövidítéséből) aztán szintén műfaj lett. Vagy ott van a „*blog house*” műfaj, amelyet egyenesen az ezzel a zenével foglalkozó sajtó formátuma alapján neveztek el. Szintén fontos szereplő a sajtó azokban a gyakori esetekben, amikor egy interjúkérdésre („mégis, milyen zenét játszottok?”) a zenész viccel válaszol, amiből aztán a lapokban „komoly” műfaji elnevezés válik – és a sort még folytathatnánk.

Viszont Tófalvy bemutatásában mintha kizárólag maguk a színterek szereplői alkotnák és vitatnák meg a műfaji elnevezéseket, (néha elkecseregelt) harcokat folytatva a külső definíciók ellen (és ezzel egyben saját határaikat is definiálva). Ha valahová el akarjuk helyezni könyve fogalmi keretében a sajtót, akkor az vagy egyértelműen külső lehet (mint amikor egy underground színteret az fenyeget, hogy felfedezi a mainstream sajtó – bár itt [129. old.] a „mainstream sajtó” kifejezés problematikus voltára Tófalvy nem reflektál, pedig egy helyütt a *New York Times* és a *Guardian* mellett például a *Pitchfork* is e

kategóriába látszik tartozni (124. old.), ami legalábbis nem ilyen egyszerű), vagy pedig jóindulattal gondolhatjuk a sajtó egy részét az egyes színtereken belüli „szakértők, a szubkultúra vagy színtér központi alakjai” részhalmazának. Egy helyen egy felsorolásban minden további nélkül egymás mellé állítja „a hagyományos szerkesztett média kritikusait és más tekintélyeit” és „a szubkulturális tőkével rendező véleményformálókat” (152. old.).

Pedig a sajtó sajátosságát éppen az adja, hogy nem egyszerűen színtérszereplő még a mégoly lelkes, az adott színtérhez kötődő, arról beszámoló (és jellemzően annak író) újságíró vagy blogger sem és bár vannak teljesen kívülállóak, sokszor az újságírók azért ilyen-olyan módon kötődnek az általuk feldolgozott színterekhez. Az egyik legnevesebb mai zenei újságíró, Simon Reynolds alapműnek számító *Energy Flash: A Journey Through Rave Music and Dance Culture* című könyve bővített kiadásának előszavában ezt írja:

„Az vagyok, amit a szociális antropológia »résztvevő megfigyelőnek« nevez. A, hm, módszertanom az volt, hogy kapcsolatba léptem kutatásom tárgyaival (tánczenei szubkulturák) az ő természetes környezetükben (klubok, *rave*-ek), ahol egyrészt teljes szívemmel belevettem magam a rituáléikba, miközben egy kicsit kívül is maradtam. Elég bonyodalmas így írni, és ennek következtében az *Energy Flash* folyamatosan oda-vissza ugrál a higgadt »mindentudás« és a lángoló monománia között. De nekem erre a kettőre együtt volt szükségem. Nem tudós tanulmányt, és nem is egy »Generation E« memoárt akartam írni, hanem a kettő lehetetlen keverékét.” (Faber & Faber, London, 2013. xvii–xviii. old.)

Ez nem igaz minden újságírói munkára, de feltehetően sokan egyetértenének valami hasonló ars poeticával. Érdekes egyébként, hogy ha a sajtóval kapcsolatban nem is, éppen a populáris zene kutatóival, ezen belül a „metálkutatókkal” kapcsolat-

ban Tófalvy hosszabban kifejti, mivel jár az tudományszociológiai szempontból, hogy egyszerre kívül vannak (kutatóként) és belül is (legalábbis azok, akik metálrajongóként lettek kutatók).

Egy lap népszerűvé válása vagy akár megszűnése, vagy egy-egy, a megfelelő helyen megjelenő újságcikk, kritika vagy átfogó színtérismertető sokféleképp formálhatja a színteret. Még ha ez a hatás csökkenni látszik is, és még ha valaki nem osztja is az biztos, hogy a zenei színtereket társadalmi-kommunikációs szempontból feldolgozó elméletben helyet kell biztosítani a zenei sajtónak – még akkor is, ha esetleg az a cél, hogy bemutassuk, valójában nem is olyan fontos, mint egyesek gondolják.

Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy Tófalvy Tamás mondjuk „lenézne” a sajtót – elég rámutatni, hogy a tárgyalt könyvvel egy időben jelent meg *A digitális jó és rossz születése – Technológia, kultúra és az újságírás 21. századi átalakulása* című monográfiája. És találhatunk nála azért a sajtó szerepét elismerő passzusokat is: egy helyütt például megjelenik az „évszázadokig a közvélemény kizárólagos moderátoraként létező nyomtatott sajtó” (60. old.); olvashatunk arról, hogy „sok esetben az egyes alműfajokra specializálódó online médiumok még további szeletekre és alközségekre osztották fel a korábban aránylag kiszámú, offline médiumból tájékozódó zenehallgatókat” (127. old.). Azt is elismeri, hogy maga a „színtér” eredetileg a zenei újságírók által bevezetett fogalom (111. old.).

Ám jellemző, hogy amikor azt írja, hogy „kutatásom során a globális metal-hardcore színtér egyik legelismertebb, angol nyelvű (egyesült államokbeli) online magazinjának, a Lambgoat.com-nak [...] a deathcore műfajjal kapcsolatos tartalmait vizsgáltam” (137. old), akkor valójában a Lambgoat cikkeihez fűzött kommentekből idéz. A sajtó szerepét elismerő, fent idézett megjegyzések nem is illeszkednek gondolatmenetébe. Személyes-szakmai ellenszenvről nincs szó, hanem nyilván a gondolatmenet kötöttségei és a velük járó korlátok zárják ki a sajtó szerepének tárgyalását.

Egy másik komolyabb kifogásom a könyvvel kapcsolatban betudható annak, hogy Tófalvy egy bő évtized írásait rendezi itt egybe (bár ez magán a szövegen nem látszik, mert sikerült egységessé formálni a tíz tanulmányt). A gondolatmenet többször visszatér a streamelt zenére (Spotify, Deezer stb.), bizonyos értelemben a YouTube is), elemzi megjelenésének és elterjedésének következményeit, például az underground vagy a lemezgyűjtés mint identitásreprezentáció terén (például itt már nem lesz a „miénk” a zene). Ugyanakkor mint ha nem tartaná annyira jelentősnek, mint amilyennek ma látszik.

Legalábbis már néhány éve közhelynek számít, hogy radikális változás zajlik a szemünk előtt: a zenefogyasztók egyre nagyobb része tér át – a bevett elnevezéssel – „tulajdonlás” paradigmájáról a „hozzáférés” paradigmájára; illetve jellemzők a kevert formák, például a streamről hallgatott zene vinyl formátumban dísztagyként szolgál, akár ténylegesen be is keretezve. Egy nem éppen radikalitásáról ismert szervezet, a Hanglezkiadó Nemzetközi Szövetsége (IFPI) 2016 tavaszán kiadott jelentésében (*Global Music Report 2016*) ez olvasható:

„A kiadók vezető munkatársai szerint a streaming forradalom mélyebbre és messzebbre hatoló változás, mint amikor az iparág a letöltésekkel áttért a digitális szektorra. »Az első lépés a digitális világban sok ember számára a fizikai gyűjteményük digitalizálását jelentette, egy-két, személyre szabott digitális vásárlással kiegészítve, és így a termékről szóló fogalmak nagy része valójában változatlan maradt« – mondja Michael Nash, a Universal Music Group digitális stratégiai vezetője. »A letöltésről a streamre való átállás viszont azt jelenti, hogy a fogyasztók milliónyi számhoz férnek hozzá. Ez pedig azt jelenti, hogy minden, amit csinálunk [értsd: a lemezkiadók], a *brandek* bevezetése, a fogyasztói preferenciák alakítása és a marketing, megváltozik.«” (<http://www.ifpi.org/downloads/GMR2016.pdf>)

Ez persze túlzás is lehet (vagy annak bizonyul majd néhány év múlva); mint ahogy az is lehetséges, hogy Tófalvy fogalmi rendszere alkalmas arra, hogy megragadja ezt a változást, és ez csak a kézirat lezárásának esetleges körülményei miatt maradt el. Mindenesetre a megjelent szövegben inkább csak a tapogatózás látszik. Tófalvy elismeri: „Mindezek a fizikai és anyagtalan zenei formátumokon átívelő gyakorlatok a digitális stream platformján válnak a legnehezebben követhetővé.” (98. old.) Csak röviden veti fel, hogy a *playlistek* készítése – és ahogy ezáltal „az archiválóból kurátor lesz” –, illetve „a hallgatott zene reprezentációja” veszi át a gyűjtés szerepét (uo.).

Az azonban, hogy a különféle közösségi platformokon (akár automatikusan) megoszthatjuk az éppen hallgatott zenét (pontosabban annak metaadatait), mára nagyjából eltűnt, és a felhasználók által összeállított, „ismerősökkel” megosztott *playlistek* szerepe is nagyot csökkent a központi, vagyis az adott streamszolgáltató által, pontosabban algoritmusok és kurátorok – köztük nemegyszer korábbi zenei újságírók – által összeállított *playlistek*hez képest. Lehet, hogy ez csak átmeneti állapot, és nyilvánvalóan a hallgatói igények mellett üzleti szempontok is szerepet játszottak a változásban (a bevett elemzés szerint a szolgáltatók saját *playlist*jei adták egy-egy platform „megkülönböztető jegyét”, ezért ezeket gyakran elég agresszívan helyezték előtérbe). Mindenesetre a stream által egyre jobban uralt világban nem pusztán átalakulni, inkább jelentősen csökkenni látszik a „gyűjtemény” reprezentálásának szerepe.

Összefügg ez azzal, hogy legalábbis sokan úgy gondolják, hogy a mindenkor elérhető és a gyakorlatban is majdnem állandóan szóló zene „elértéktelenedik”, legalábbis abban az értelemben, hogy az identitás megalkotásában, az ifjúsági kultúrában jóval kisebb szerepet játszik most, mint korábban. (Ezt a nézetet képviseli például az említett Simon Reynolds a vele készített interjúmban: http://recorder.blog.hu/2017/06/25_tobben_nezik_a_fiam_youtube_videoit_mint_az_en_blogomat_interju_

simon_reynolds_zenei_ujsagirol) A folyamat persze empirikusan aligha ragadható meg könnyen, már ha létezik – bár az erről szóló, többé-kevésbé mély újságcikkek számának növekedése jól okadatolható.

Akár mennyi igazság van is ebben, látszik, hogy Tófalvy vizsgálódásainak lényegét érinti a kérdés, és jóval alaposabb vizsgálatot igényel, mint ami re könyvében vállalkozni tudott. Nem csak ezért remélem, hogy lesz folytatás.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM

A Hajnal István Kör – Társadalom-történeti Egyesület gondozásában megjelenő „Rendi társadalom – polgári társadalom” sorozat immár tekintélyt parancsoló, harmincéves múltra tekinthet vissza, és ezzel a hazai történettudomány egyik legrégebbi, folyamatosan jelentkező könyvsorozata. A tematikus kötetek a kör éves konferenciáin elhangzott előadások tanulmányra formált változatára épülnek, és a régebbi kiadványok ma már a kör honlapjáról letölthető formában is mindenki számára hozzáférhetők. Az első kötet 1987-ben jelent meg, a kör 1986-ban, *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok* címmel Salgótarjánban rendezett konferenciája nyomán; a legfrissebb pedig az ideje, immár 29. sorszámú kötet, az *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés, művelődés társadalomtörténeti látószögei*. Megjelenés előtt áll a tavalyi jubileumi, a migráció és társadalmi mobilitás témájával foglalkozó 30. konferencia kötete, de megkezdődött az érzelmek történetét tárgyaló ez évi, gyöngyösi konferencia kötetének szerkesztése is, amelynek megjelenése 2018 második felében várható.

A Hajnal István Kör nem „csupán” a hazai társadalomtörténet-írás intézményesülésében játszott meghatározó szerepet. Ahogy Gyáni Gábor, a kör megszületésének és történetének szentelt tanulmánya végén joggal állapította meg: „a Hajnal István Kör által képviselt tudományos gyakorlat ténylegesen megújította az utóbbi évtizedek magyarországi történetírását.”¹ Az alábbiakban a kör sorozatában eddig megjelent könyvek listáját adjuk köz-

re. E helyütt a sorozat mélyebb, átfogóbb elemzése nem lehet a célunk. E rövid felvezetésben csupán arra szorítkozunk, hogy kiemeljünk három fontos tényezőt, amellyel a kör lényegileg hozzájárult a hazai történetírásnak az 1980-as évek végétől kibontakozó átalakulásához.²

Először is, a konferenciák témaválasztásával a kör a nemzetközi, széles értelemben vett társadalomtörténet-írás érdeklődésének homlokterében álló kutatási tárgyakra, problematikákra, megközelítésekre irányította a figyelmet, és így jelentősen hozzájárult ezek hazai recepciójához. Ilyen például a generációk, a nemek, a fogyasztás, az ünnepek, az idő érzékelése, a testhez való viszony története, vagy a mentalitástörténeti, mikrotörténeti megközelítések, illetve a várostörténet-írás, vagy az oktatástörténet újabb irányzatai.

Másodszor, a kör fontos szerepet játszott a módszertani érzékenység és a historiográfiai gondolkodás erősítésében. Az ezekkel kapcsolatos problémáknak külön konferenciákat is szentelt, de a módszertani kérdések szinte minden kötetben megjelennek. Ráadásul, a magyarországi társadalomtörténet-írás helyzetét elemezve, a kör a saját történetírói gyakorlatát is kritikai vizsgálat tárgyává teszi, vagyis az annyira szükséges önreflexivitás terén is példamutató.

Végül, a Hajnal István Kör harmadik fontos hozzájárulása a magyar történetírás megújításához az a nyitottság, amellyel a konferenciáit a kezdetektől fogva megszervezi, és ezáltal az itthoni történettudományos diskurzusban a korábitól eltérő, új gyakorlat meghonosodását segítette elő. Mindenekelőtt az alapítók hadat üzentek a tekintélyelvűségnek. Határozott szándékuk volt ugyanis, hogy kilépjenek a szűkebb akadémiai berkekből, és igyekeztek megszólítani a társadalomtörténet iránt érdeklődő kutatók minél szélesebb rétegét, illetve mindazokat, akik meg kívánták haladni az egyoldalú politikai eseménytörténetet és köztörténetírást. Ennek következtében a Hajnal István Kör konferenciái ma is egyedülálló fórumot jelentenek a kutatóintézetekben, egyetemeken és a különféle tudományok közgyűjteményekben

dolgozó kutatók rendszeres találkozásának és párbeszédének. A nyitottság emellett a társtudományok művelői számára is folyamatosan megnyilvánult, így a konferenciákon a történészek mellett rendszeresen szerepelnek irodalomtörténészek, művészettörténészek, szociológusok, néprajztudósok, antropológusok, közgazdászok is, vagyis a Kör ezzel a gyakorlatával az interdiszciplináris szemlélet terjesztését is elősegítette. Nem utolsósorban pedig kezdetektől arra is törekedett, hogy lehetőséget biztosítson a pályájuk elején álló fiatal kutatóknak.

A „Rendi társadalom – polgári társadalom” sorozat mindezen törekvéseknek hű lenyomata, egyben pedig kiváló, széles körű áttekintést kínál a hazai, tágran értelmezett társadalomtörténet-írás elmúlt harminc évéről.

„RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM” SOROZAT

A megjelent kötetek elérhetők a Hajnal István Kör honlapjáról, a Kiadványok menüpont alatt (www.hajnalkor.hu). Az utolsó négy kötet (26–29.) feltöltése jelenleg folyamatban van. 1986 óta mindössze hét konferencia kötete nem jelent meg, döntően anyagi okok miatt, ezeket külön szerkesztve közöljük, megadva tájékoztatásul az adott konferencia témáját, és utalva arra, ha az előadások egy része másutt megjelent.

1. *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*
Salgótarján,
1986. szeptember 28–30.
Szerk. Á. Varga László. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1987. 589 old.
(Rendi társadalom – polgári társadalom 1.; Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 15.)

2. *Kutatás – módszertan*
Gyula, 1987. augusztus 26–28.
Szerk. Erdmann Gyula.
Békés Megyei Levéltár,
Gyula, 1989. 485 old.
(Rendi társadalom – polgári társadalom 2.)

1 ■ Gyáni Gábor: Miért és hogyan született meg a Hajnal István Kör? *Korall*, 64 (2016), 194. old.

2 ■ Természetesen, e felsorolás számos ponttal bővíthető, így például utalhatunk arra, hogy a kör alapítóinak egy csoportja kezdeményezője volt a BUKSZ elindításának. Lásd erről *uo.* 190. old.

3. Társadalmi konfliktusok

Salgótarján, 1989. június 15–18.

Szerk. Á. Varga László. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1991. 403 old.

(Rendi társadalom – polgári társadalom 3.; Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16.)

4. Mezőváros – kisváros

A Hajnal István Kör kezshelyi konferenciája,

1990. június 23–25.

Szerk. Mikó Zsuzsa. Csokonai, Debrecen, 1995. 336 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 4.)

5. Paraszti kiszolgáltatottság –

Paraszti érdekvédelem, öngazgatás

A Hajnal István Kör gyulai konferenciája, 1991. augusztus

29–31.

Szerk. Erdmann Gyula. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1994. 361 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 5.)

6. Írástörténet – szakszerűsödés

A Hajnal István Kör velemi konferenciája,

1992. szeptember 10–12.

Szerk. Sasfi Csaba. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2001. 159 old.

(Rendi társadalom – polgári társadalom 6.)

7. Kőfallal, sárpalánkkal...

Várostörténeti tanulmányok

A Hajnal István Kör –

Társadalomtörténeti Egyesület

1993. évi debreceni konferenciájának előadásai.

Szerk. Németh Zsófia és Sasfi Csaba. Csokonai, Debrecen, 1997. 205 old.

(Rendi társadalom – polgári társadalom 7.)

9. Mágnások, birtokosok, cimerlevelesek

Pécsvárad, 1995. szeptember 12–13.

Szerk. Ódor Imre, Pálmány Béla és Takács Péter. Hajnal István Kör, KLTE Történelmi Intézete Segédtudományi Tanszéke, Debrecen, 1997. 290 old.

(Rendi társadalom – polgári társadalom 9.)

10. A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18–20. században

Hajnal István Kör –

Társadalomtörténeti Egyesület 10., jubileumi konferenciájának előadásai (Salgótarján, 1996. augusztus 22–23.)

Szerk. Sasfi Csaba. Hajnal István Kör, Nógrád Megyei Levéltár, Budapest Főváros Levéltára, Salgótarján, 2003. 384 old.

(Rendi társadalom – polgári társadalom 10.)

Új számozás: 11. Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben.

A Hajnal István Kör –

Társadalomtörténeti Egyesület 1998. évi esztergomi konferenciájának előadásai.

Szerk. Sasfi Csaba. Komárom-Esztergom Megyei Levéltár, Esztergom, 2000. 386 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 11.)

12. Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok

A Hajnal István Kör –

Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai.

Szerk. Dobrossy István. Hajnal István Kör, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 2003. 456 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.)

Új számozás:

14. Ünnepek – hétköznap – emlékezet.

Társadalom- és kultúrtörténet

határmezsgyéjén

A Hajnal István Kör –

Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Szécsény, 2000. augusztus 24–26.

Szerk. Pásztor Cecília. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 2002. 313 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 14.) [12]

16. Nők és férfiak...

avagy a nemek története

A Hajnal István Kör –

Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Nyíregyháza, 2002. augusztus 30–31.

Szerk. Lácza Magdolna. Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza, 2003. 450 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 16.)

17. Személyes idő – történelmi idő

A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Kőszeg, 2003. augusztus 29–30.

Szerk. Mayer László és Tilcsik György. Vas Megyei Levéltára, Szombathely, 2006. (Rendi társadalom – polgári társadalom 17.)

18. A fogyasztás társadalomtörténete

A Hajnal István Kör – Társadalom-történeti Egyesület konferenciája.

Pápa, 2004. augusztus 27–28.

Szerk. Hudi József. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – Pápai Református Gyűjtemények, Budapest–Pápa, 2007. 326 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 18.)

21. Generációk a történelemben

A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája.

Nyíregyháza, 2007. július 6–7.

Szerk. Gyáni Gábor és Lácza Magdolna. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – A Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kara, Nyíregyháza, 2008. 464 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 21.)

24. A város és társadalm.

Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére

A Hajnal István Kör –

Társadalomtörténeti Egyesület

2010. évi, Kőszegen megrendezett

konferenciájának kötete.

Szerk. H. Németh István, Szívós Erika és Tóth Árpád. Hajnal István Kör, Budapest, 2011. 564 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 24.)

25. Felekezeti társadalom –

felekezeti műveltség

Győr, 2011. szeptember 1–3. Szerk. Lukács Anikó. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2013. 403 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.)

26. Piacok a társadalomban és a történelemben

A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2012. évi, debreceni

konferenciájának kötete. Szerk. Halmos

Károly, Kiss Zsuzsanna és Klement Judit. Hajnal István Kör, Bp., 2014. 546 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 26.)

27. *A test a társadalomban*
A Hajnal István Kör –
Társadalomtörténeti Egyesület 2013.
évi, sümegi konferenciájának kötete.
Szerk. Gyimesi Emese, Lénárt András
és Takács Erzsébet. Hajnal István Kör,
Bp., 2015. 435 old.
(Rendi társadalom – polgári
társadalom 27.)

28. *Vidéki élet és vidéki társadalom*
A Hajnal István Kör –
Társadalomtörténeti Egyesület 2014.
évi, egri konferenciájának kötete.
Szerk. Pap József és Tóth Árpád.
Hajnal István Kör, Bp., 2016.
662 old.
(Rendi társadalom – polgári
társadalom 28.)

29. *Iskola, művelődés, társadalom:
az oktatás, nevelés és művelődés
társadalomtörténeti látószögei*
A Hajnal István Kör –
Társadalomtörténeti Egyesület 2015.
évi, sárospataki konferenciájának
kötete. Szerk. Sasfi Csaba
és Ugrai János. Hajnal István Kör,
Bp., 2017. 564 old.
(Rendi társadalom – polgári
társadalom 29.)
Supplementum: *Vera (nem csak) a
városban. Tanulmányok a 65 éves
Bácskai Vera tiszteletére*. Szerk. Á.
Varga László. Csokonai, Debrecen,
1995. 520 old. (Rendi társadalom –
polgári társadalom; Supplementum.)

A tanulmánykötet nem jelent meg:

8. A konferencia adatai:
*Az etnikai és felekezeti csoportok
történeti kérdései a 18–20. századi
Magyarországon*. Pécs, 1994.
augusztus 25–27.

11. A konferencia adatai:
*Elíttek a modern társadalomban
(18–20. század).*
*A nő a modern társadalomban
(18–20. század)* Veszprém, 1997.
június 27–28.
Az utóbbi szekció során elhangzott
előadások egy része napvilágot látott
az alábbi gyűjteményes kötetben:
*Nők a modernizálódó magyar
társadalomban*.
Szerk. Gyáni Gábor és Nagy Beáta.
Csokonai, Debrecen, 2006.

15. A konferencia adatai:
A gyermek a történelemben.
Gyula, 2001. augusztus 24–25.
Az elhangzott előadások egy része
megjelent a *Bárka – Irodalmi,
művészeti és társadalomtudományi
folyóirat* 10. (2002), 4. számában.

19. A konferencia adatai:
A társadalmi tér. Alsólendva
(Szlovénia), 2005. augusztus 26–27.

20. A konferencia adatai:
Kulturális fordulat a történetírásban.
Balatonfüred, 2006. június 30. –
július 1.

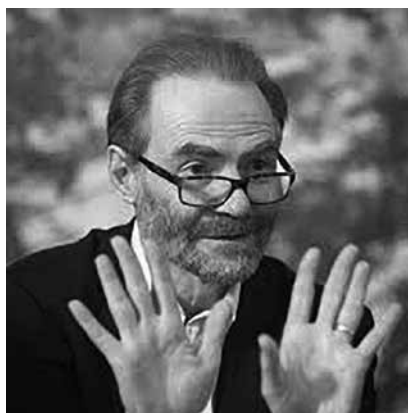
22. A konferencia adatai:
A politika társadalomtörténete.
Türkeve, 2008. augusztus 29–30.

23. A konferencia adatai:
A kommunikáció története. Miskolc,
2009. augusztus 28–29.

CZÓCH GÁBOR

IT'S THE KULTUR, STUPID

Timothy Garton Ash: *It's the Kultur,
Stupid. The New York Review of
Books*, 2017. december 7.

„Annak oka, hogy a kultúridegen
népek – arabok, szintik, romák stb.
– elárasztanak bennünket, a civil tár-
sadalom módszeres lerombolása,
mert máskülönben ellensúlyozhatná
az alkotmány ellenségeit, akik elural-

kodnak rajtunk. Ezek a disznók nem
egyebek, mint a második világhá-
ború győztes hatalmainak bábjai...”
Így kezdődik Alice Weidel szemé-
lyes e-mail-üzenete még 2013-ból.
Ő volt a 2017 őszi sorsfordító német
választások idején az *Alternative für
Deutschland* (AfD) két „vezető jelölt-
jének” egyike. A fő „disznó” és „báb”
persze Angela Merkel. Annak ellenére,
hogy ezt az e-mailt a választás napja
előtt két héttel kiszivárogtatták, és az
AfD vezetőinek idegengyűlölő, jobb-
oldali nacionalista nézeteiről tanúsko-
dó bizonyítékok nagy nyilvánosságot
kaptak, minden nyolcadik német sza-
vazó az Alternatívét támogatta. Így 92
képviselővel jelenleg a második legna-
gyobb ellenzéki pártfrakciót alkotják
a szövetségi gyűlésben (*Bundestag*).

Idegengyűlölő jobboldali naciona-
lizmus – éppen Németországban? A
puszta tény, hogy ez mekkora megle-
petést keltett, jelzi, mennyire meg-
változott Németország 1945 óta.
Manapság többet várunk el a néme-
tektől, mint saját magunktól, hiszen
csak arról van szó, hogy Németor-
szágra is kiterjed korunk populistá
normálállapota, amelyet Nagy-Bri-
tanniában a Brexit-szavazás, Fran-
ciaországban Marine le Pen Front
Nationalja, Hollandiában Geert
Wilders szőke bestiasága, Lengyelor-
szágban a jobboldali nemzeti-populis-
ta kormány, az Egyesült Államokban
pedig a trumpolás, Trump szemfény-
vesztése jelez.

Mint minden mai populizmusnak, a
német változatának is egyaránt van-
nak általános és különös vonásai.
Abban megegyezik a többivel, hogy
megveti a jelenlegi eliteket és a régóta
fennálló pártokat (AfD-ül *Alteliten*, illet-
ve *Altparteien* a nevük) és a nép (*Volk*)
nevében lép fel – a *Volk* kettős jelenté-
sével, amely jelentheti a „népet” csak-
úgy, mint az etnokulturálisan definiált
nemzetet, tökéletesen megragadja
azt, amire Trump vagy Le Pen gon-
dol, amikor „a népről” beszél. A párt-
ról *Angst für Deutschland* (Szorongás
Németországért) címmel kiadott
könyvében Melanie Amann,¹ a *Der
Spiegel* c. hetilap újságírója figyelt

1 ■ Melanie Amann: *Angst für Deutsch-
land. Die Wahrheit über die AfD: wo sie her-
kommt, wer sie führt, wohin sie steuert*.
Droemer, München, 2017.

fel arra, hogyan sajátították ki a párt egyes aktivistái az NDK-beli 1989-es kommunistaellenes tiltakozások jel-szavát: *Wir sind das Volk* – mi vagyunk a nép. Mint általában a populisták, a németországiak is szidalmazzák a mainstream médiát mint a „hazugság sajtóját” (*Lügenpresse*), miközben hatékonyan aknázzák ki a közösségi média adta lehetőségeket. A választás előestéjén az Alternatívának 362 000 követője volt a Facebookon, míg a szociáldemokratáknak csak 169 000, Merkel kereszténydemokrata uniójának (CDU) pedig 154 000.

Jól ismert vonás továbbá a globalizáció bírálata és a politikai korrektség dühödt és öndicsérő leszólása. Az európai populizmusok általában elutasítók az EU-val és különösen az euróval szemben. Az Alternative 2013-ban Európa-ellenes pártként jött létre. Noha az EU támogatottsága a német lakosságban még mindig nagyon erős, a Bertelsmann Alapítvány által megrendelt közvélemény-kutatás 2017 nyarán azt találta, hogy a magukat jobboldaliként azonosító (és a középboltból gondosan elhatárolódó) válaszadók 50 százaléka az EU-ból való kilépés mellett tenné le a voksát, ha Németországban is sor kerülne egy Brexit stílusú távozni-vagy-maradni népszavazásra. Ez viszont már figyelemre méltó eredmény, ugyanis a Brexittől eltérően egy „Germexit” az Európai Unió végét jelentené.

Fárasztóan ismerős élmény megfigyelní Trumpot, a Brexitet vagy Wilderst: demagóg módon az érzelmekre apellálnak, miközben kettős játékot játszanak a tényekkel. Amann szerint a legmeghatározóbb érzelem e téren a szorongás (*Angst*); könyvének címe megismétli az AfD kezdőbetűit: *Angst für Deutschland*. Idézi egy biztosítótársaság nyilatkozatát, amely a 2016 közepén mért szorongásindexet közzétéve megállapította, hogy „a félelem még sohasem nőtték ilyen drasztikusan egy éven belül”: a lakosság a terrortámadásoktól, a politikai szélsőségesektől és „a külföldiek beérkezése kiváltotta feszültségektől” fél a leginkább.

Az Alternative választási sikerének egyetlen közvetlen oka 1 200 000 menekült drámai beáramlása 2015–

16-ban. A párt vezeterei Merkel vádolják amiatt, hogy 2015 szeptemberében megnyitotta Németország határait azon menekültek tömegének, akiket nemkívánatosként utasítottak el Orbán Viktor idegengyűlölő, populista Magyarországon. Tavaly, a berlini karácsonyi vásáron végrehajtott iszlamista terrortámadás 12 áldozatát az egyik AfD-vezér a Twitteren „Merkel halottjainak” nevezte.

A menekültek beáramlása mellett egyéb sajátos kiváltói is vannak a német populizmusnak. Az elmúlt 12 évből 8 éven át Németországot úgynevezett nagykoalíció kormányozta: Merkel kereszténydemokratái (CDU) parlamenti kényszerházasságban a konzervatívabb bajor Keresztényszocialista Unióval (CSU) és a szociáldemokratákkal (SPD), ami a bosszús választókat a kisebb pártok és a szélsőségek felé sodorta. Margaret Thatcher választási programjának – TINA = *There Is No Alternative* – Merkel-féle zavarosan centrista változata ezt a hatást csak felerősítette, amelyet tökéletesen ki lehetett fejezni egyetlen német szóval: *alternativlos* (nincs alternatívája). Nem is véletlen, hogy az említett proteszpárt az Alternative nevet választotta magának.

Az Alternative a legjobb eredményeket ott éri el, amit lazán Kelet-Németországnak szoktunk mondani, azaz az egykori NDK területén. Megdöbbentő fordított arányosság áll fenn az adott területen lakó bevándorlók (illetve bevándorló származásúak) száma és a populista szavazatok között: Kelet-Németországban van a legkevésbé bevándorló és a legtöbb AfD-szavazó. Erről a Pegida (*Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes* = Patrióta európaiak a Nyugat iszlamizációja ellen) elnevezésű idegengyűlölő szélsőjobboldali mozgalom egyik tüntetésén egy résztvevő ezt mondta a tudósítónak: „Szászországban ma jóformán nincsenek bevándorlók, de Németországot 50–100 éven belül az iszlamizáció veszélye fenyegeti.” Hát ennyire sürgető ügyről van szó.

Hosszabb tanulmányt igényelne, ha fel kívánnánk tární ennek a keletnémet szavazói viselkedésnek a kollektív lélektanát, de bizonyosan az összetevői közé tartozik a berlini fal mögött

élő társadalom mérgező hagyatéka, mert az a társadalom mindennek, csak nyitottnak és multikulturálisnak nem volt mondható. A keletnémetek neheztelnek, mert szerintük az egyesült Németország másodrendű polgárokként kezeli őket: nem figyelnek rájuk eléggé, nem kapják meg a nekik kijáró tiszteletet. Amikor egy szász kisvárosban az odalátogató Angela Merkel semmibe vette az ellene tiltakozók utcai demonstrációját, az egyik tüntető így panaszkodott: „Még a fenekét sem fordítja felénk!” Könnyen el tudunk képzelni egy Trump-szavazót, amint valami hasonlót mond Hillary Clintonról: a populista szavazatok megértéséhez sok országban hozzátartozik, hogy magyarázatukban legalább olyan fontos az odafigyelés egyenlőtlensége, mint a gazdasági egyenlőtlenség.

A sértést pedig még igazi sérelemmel tetézi, hogy ezeket a rohadt külföldieket – akik ráadásul muszlimok! – tárt karokkal fogadják Németországban, és „ingyen megkapnak mindent”. Csak fokozza a méltatlankodást annak tudata, hogy – ugyanúgy, mint a többi európai jóléti államban – ebbe a „mindenbe” nagylelkű jóléti ellátások is beletartoznak.

Mert eltérően az Egyesült Királyságtól és az Egyesült Államoktól, a gazdasági tényezők itt nem játszanak akkora szerepet. Nem csak azért, mert gazdaságilag Németország egészen jól megy. Egy 2016-os közvélemény-kutatásban öt AfD-szavazó közül négy személyes gazdasági helyzetét jónak vagy nagyon jónak minősítette – ez nem a gazdaságilag „leszakadók” pártja; az élet minden területéről magához vonzza az elégedetleneket, de soraiban a túlnyomó többséget iskolázott középosztályi férfiak alkotják. Egy vezető CDU-politikus mesélte nekem, hogy az Alternatívához átpártoló dühödt levélírók többnyire orvosok, üzletemberek, ügyvédek vagy professzorok. A német populizmust a művelt középosztály hangsúlyos jelenléte különbözteti meg sok más válfajától.

A pártvezetők közül látványosan őket képviseli a másik „vezetőjelölt”: Alexander Gauland, egy 76 éves egykori CDU-funkcionárius, aki szinte mindig kockás tweedzakót és sötét-

zöld nyakkendő visel. Azon idősebb konzervatív úriemberekhez tartozik, akik annyira angolnak néznek ki, hogy csak németek lehetnek. Aztán ott van Beatrix von Storch is, egy éles hangú és fárasztó kisnemes, neoliberais hayeki szellemi ambíciókkal. (Anyai nagyapja Hitler pénzügyminisztere volt – de senki sem felelős a nagyapáért.) Ami Alice Weidelt illeti: korábban *asset manager* a Goldman Sachs-nál és az Allianz-nál, fehér, szőke, mindig csinosan öltözött üzletasszonyként jelenik meg, amúgy a határ mentén, a túloldalon, Svájcban él szinglész származású svájci filmkészítő partnerével és két örökbe fogadott fiukkal. Ezzel igazán nem az amerikai rozsdaovezeti kétkezi munkás német megfelelője, s nem is azé az emberé, akit Angliában liberális leereszkedéssel „fehér furgonosnak” (*white van man*) mondanak. (A furgon is fehér, a férfi is.)

„Gazdasági kérdés, te kis buta” – ez a mondat egyszerűen nem alkalmazható Németország populista szavazóira. Inkább kultúrkérdés – *Kulturt* írok kultúra helyett, mert a német szó egyaránt jelöli a kultúrát és az etnokulturális identitást, és hagyományosan a liberális és kozmopolita *Zivilisation*-nal állítják szembe. A választás éjszakáján a német televízió ismertetett egy közvélemény-kutatást, amely szerint az AfD szavazóinak 95 százalékát saját bevallása szerint az aggasztja, hogy „a német kultúra és nyelv elvesztésének vagyunk tanúi”, 94 százalékukat az, hogy „Németországban az élet túl nagyot fog változni”, végül 92 százalékukat pedig, hogy „az iszlámnak túl nagy befolyása lesz Németországban”. A kulturális kétségbeesésnek ez a politikája – hogy Fritz Stern történész híres fordulatát idézzem – az írók, a média és a könyvek miliójából táplálkozik, innen meríti szókinszt és érveit, amelyek a XX. század első felének német jobboldali kultúrájából ismert témákhoz nyúlnak vissza. Ez a német új jobboldal, melyben jól kivehetően visszhangzik a régi.

Amann bemutatja, hogy a színpalak mögött milyen fontos szerepet játszott a párt fejlődésében Götz Kubitschek

könyvkiadó és ideológiai aktivista. Az akkor még csak pár hetes euróellenes párt egyik blogposztját idézi, amelyben Kubitschek az euróhoz kapcsolódó ellenségességet olyan „ajtónyitó témának” nevezi, amely ajtón, ha „gyorsan és kitarotán bele tesszük a lábunkat”, azután „beözönlhetnek a mi témáink (identitás, ellenállás, gender-, párt- és ideológiai-kritika)”. Így is történt – a menekültválságnak köszönhetően. Kubitschek egyengette annak a keletnémet történelemtanárnak, Björn Höckének a pártkarrierjét, aki a maga siránkozó kultúrpeszsimista retorikájával és népi (*völkisch*) nacionalizmusával az 1920-as években is egészen otthonosan mozgott volna – eltekintve attól, hogy a bűnbakok most nem a zsidók, hanem a muzulmánok. Höcke az Alternative ifjúsági szárnyának egyik gyűlésén kijelentette, hogy az alacsony németországi születési ráta és a tömeges bevándorlás miatt „ezer év óta először vetődik föl a *finis Germaniae* kérdése”.

Elég érdekes, hogy Amann a párt történetét nem az euróval vagy a menekültválsággal kezdi, hanem azzal az interjúval, amelyet Thilo Sarrazin, akkoriban a Bundesbank egyik igazgatója 2009-ben adott egy hetilapnak, s amelyet azután *Deutschland schafft sich ab* (Németország felszámolja önmagát)² című könyve követett. Mint akkoriban a lapban megjegyeztem,³ a helyes gondolkodású (*bien pensant*) német véleményvezérek először figyelemre se méltatták, majd mélységesen elítélték Sarrazin szubspenglerianus traktátusát Németország hamarosan bekövetkező muszlim előzönléséről – miközben a könyvből kilenc hónap alatt 1 200 000 példány fogyott el. Sarrazin pincéjében ott tornyosulnak a támogató levelek ezreitől duzzadó dossziék: „Szeretném kifejezni Önnek feltétlen tiszteletemet a törökökről tettendőzetlen megjegyzéseit illetően.” „Mikor rúgjuk már ki végre azokat, akik nem tudnak németül, de nem is akarnak megtanulni, csak a markukat tartják?” Vagy: „borzasztó, hogy Németországban ma már nem lehet kimondani az igazságot!”

Hét évvel később, a 2017 őszi választás előtt egy másik dühös és

szorongásos könyv körül robbant ki az újabb vita. Akárcsak a Sarrazin-ügyet, ezt a legújabb vihart sem pusztán a szerző által kifejtett gondolatok teszik érdekessé, hanem az, ahogyan a demokratikus Németország reagál 1945 előtti múltja gyűlöletes hangjainak felbukkanására.

2017. július 27-én, a német ellenállás Adolf Hitler ellen megkísérelt merényletének 73. évfordulóján furcsa dolog történt. Az *Amazonon* úgy jelent meg a *Spiegel* ténykönyv-bestsellerlistája, hogy üresen maradt a hatodik hely az ötödik (*Alexander von Humboldt and the Invention of Nature*) és a hetedik (*Penguin Bloom: The Little Bird That Saved Our Family*) között. Az úrt hamarosan szó nélkül megszüntették: a *Penguin Bloom*-mal kezdve az egész listát eggyel feljebb tolták. Az eredetileg a 6. helyen álló könyv – Rolf Peter Sieferle *Finis Germaniája*⁴ – egyszerűen eltűnt.

Mi történt? Zavaró hiba csúszott a könyvesbolti eladások összesítésébe, amelyen a *Spiegel* bestsellerlistája alapul? Szó sincs róla. A *Finis Germaniát* (a cím a *finis Germaniae* furcsán agrammatikus változata) vittek, mint a cukrot, ám a *Spiegel* vezető szerkesztői úgy döntöttek, ilyen csúfságos mű ne jelenjen meg az ő listájukon. Nagyon feszélyezte őket a könyvet övező kiemelt figyelem, mert korábban épp az egyik munkatársuk, Johannes Saltzwedel újságíró szerepeltette ezt a könyvet az egyik rádió-állomás (Norddeutsche Rundfunk) és Németország vezető liberális napilapja, a *Süddeutsche Zeitung* széles körben feltűnést keltő könyvajánló listáján. Az a lista nagy vitát gerjesztett, amelynek hatására az emberek tömegesen vásárolták meg a *Finis Germaniát*.

Sieferle könyve – magyarázta Susanne Beyer, a *Spiegel* főszerkesztő-helyettese – „szélsőséges jobboldali, antiszemita, történelem-felfogásában pedig revizionista”. A *Spiegel* viszont „a felvilágosodás médiumaként” határozza meg magát, emiatt a közölt bestsellerlistát az olvasók esetleg ajánlásnak vélik. Így inkább a könyvet levették a listáról. Vagyis a *Finis Germania* eltűnt egy orwelli emlékezeti lyukban, nem is könyv, nem is bestseller. A költő,

2 ■ DVA, München, 2010.

3 ■ Germans, More or Less. *The New York Review*, 2011. febr. 24.

4 ■ Antaios, 2017.

Christian Morgenstern szavával: *Weil nicht sein kann, was nicht sein darf* (Mert nem létezhet, aminek nem szabad léteznie).

A hatás előreláthatóan a szándékolttal éppen ellentétes lett. Újabb vihar tört ki e bizzarr döntés miatt, és még többen vették meg a könyvet. A kiadó hangosan nevetve sétált be a bankba, majd az őszi Frankfurter Könyvvásárba – ahová az Antaios Kiadó standjára az AfD zsebspenglerét kérte fel szónoknak –, s ezzel a méltatlankodás, a tiltakozás s egyben a hírverés újabb hullámát indította el. A kiadó pedig nem más, mint az új jobboldal már említett machinátora, Götz Kubitschek, akiről tudható, hogy a keletnémet Sachsen-Anhalt tartományban fekvő falujában létesített bázisáról ösztönözte a párt *völkisch* fordulatát. S még egy lapáttal rátesz az egészre a könyv utószava Sieferle egy barátjának tollából, aki a 2015-ös menekültválságot úgy jellemzi, mint amit „nemzetközileg már régóta elterveztek”, de „mintegy puccsal a német kancellár váltott ki”.

Sieferle szövegének egész új jobboldali csomagolása égbekiáltó gyalázat. Hogy miért írta az utószót a szerző helyett az egyik barátja? Azért, mert 2016 őszén Sieferle öngyilkos lett, felakasztotta magát heidelbergi villája padlásán. Soha nem küldte el a *Finis Germaniát* kiadónak. Erre már a felesége és barátai vállalkoztak, miután a számítógépén megtalálták a teljes szöveget egy másik könyv kéziratával együtt. Az utóbbi is megjelent azóta *Das Migrationsproblem: Über die Unvereinbarkeit von Sozialstaat und Masseneinwanderung* (A migráció problémája: a szociális állam és a tömeges bevándorlás összeegyeztethetlenségéről)⁵ címmel. Mivel a fájlok gondosan letisztázott szövegeket tartalmaztak, úgy gondolták, hogy Sieferle meg kívánta jelentetni őket. Bár ki tudja? Lehet, hogy maga sem tudta.

Rolf Peter Sieferle története szomorú. A 68-as nemzedékhez tartozott, és rövid ideig részt is vett a diákok tiltakozó mozgalmában. Igen művelt, magányos alak, csiszolt, provokatív stílusban fogalmaz, de a tudományban is különc. Némi tekintélyre tett szert 1982-ben kiadott

Der unterirdische Wald. Energiekrise und Industrielle Revolution (Az erdő a föld alatt. Energiaválság és ipari forradalom)⁶ című könyvével arról, hogyan fosztja ki a modern világ évmilliók karbonkészleteit, hogy szemet és olajat állítson elő. A cím nagyszerűen idomult az akkoriban új nyugatnémet zöldek aggodalmaihoz csakúgy, mint az ősi német rajongáshoz az erdőért. 1994-ben állt elő újabb könyvvel: *Epochenwechsel: Die Deutschen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* (Korszakváltás: a németek a XXI. század küszöbén).⁷ Ebben már megelőlegezte a *Finis Germania* némely témáját, például annak provokatív bírálatait, ahogyan Németország a maga náci múltját kezeli, amikor lehetőséget sem ad a téma racionális megvitatására.

Egy évre rá jelent meg a *Die konservative Revolution. Fünf biographische Skizzen* (A konzervatív forradalom. Öt életrajzi vázlat),⁸ amelynek érvelése a XX. század első feléből öt jobboldali német gondolkodó – köztük Oswald Spengler és Ernst Jünger – életrajza köré szerveződik. Sieferle továbbra is a német tudományos irodalom stílusában írt (és a mai német tudományos stílus cseppet sem vicces), már érződik a szövegen, hogy esztétikailag vonzza az öt kiválasztott szerző viharos, lendületes, a korlátokat félresöpörő írásmódja, amelyet azután maga is elsajátított, mire húsz évvel később megírta a *Finis Germaniát*.

Ezeket a könyveket rangos kiadók jelentették meg. A fogadtatás vegyes volt. Állítólag Sieferle mélyen megbántódott, amiért az *Epochenwechsel* nem kapta meg a nagy műveknek kijáró elismerést, amit szerinte megérdemelt. Professzornak is eléggé későn nevezték ki, ritkán fordult meg a konferenciákon, és sosem tartozott a tudományos mainstreamhez. Kultúrpresszimizmus, úgy tűnik, 2015-re már egyfajta egzisztenciális kétségbeeséssé mélyült, amit a komoly betegségek – rákbeteg volt, és a látása is gyorsan romlott – csak súlyosbítottak.

Az idej heves vita után néhány barátja arról számolt be a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* újságírójának, hogy élete utolsó éveiben Sieferle elszigetelődött és megkese-

redett. Erre az özvegye dühös levélben válaszolt a lapnak, visszautasítva az apologetikus magyarázatot („beteg ember volt”), azt hangsúlyozta, hogy férje már a kilencvenes években, az *Epochenwechsel*ben is „nemzeti konzervatív álláspontot” foglalt el. Valószínű, hogy a két életrajzi szál – az ideológiai és a személyes fejlemények – együttese vezetett a *Finis Germania* keserű és maró hangvételéhez.

Ezt a hátteret figyelembe véve kell olvasnunk Sieferle könyvét, amely mindössze 100 kis alakú oldalon közöl egymáshoz lazán kapcsolódó írásokat. A hangjuk Friedrich Nietzsche, a dühük Ernst Jünger idézi meg, aki az egyik résznek tárgya is. Egyes szakaszok még paródiának is tűnnek volnának: mintha a XX. század elejei kultúrpresszimizma Monty Python egy verziója róna a XXI. századi Németország utcáit. Megtudjuk, hogy vannak „tragikus” népek – az oroszok, a zsidók, a németek – és „tragédiát nem ismerők” – mindenekelőtt az angolszász népek. Bevallom, hangos nevetésre késztetett panaszkodása „a nihilista relativizmus érzéki és észlelhető jelenlétéről minden sétálóutcában”. Nietzsche lopakodik a hétfégi bevásárlók között Heidelbergben.

S aztán jönnek a mai Németországnak a náci múltjához való viszonyát taglaló részek, amelyek a legnagyobb vitát gerjesztették. Sieferle a végletekig hajítja az *Epochenwechsel* érvelését arról, hogy Németország a maga náci múltját és Auschwitzot egyfajta abszolút negatív mítosszá dermesztette, amelyet az érintettség (*Betroffenheit* – talán a hirtelen személyes elbátortalanodás érzéseként fordítható le) a modern német élet minden egyéb elemétől elválaszt. „A

5 ■ Manuscriptum, 2017.

6 ■ C. H. Beck, 1982.

7 ■ Propyläen Verlag, Berlin, 1994.

8 ■ Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1995.

9 ■ Ez a számadat a nagy elismerésnek örvendő Allensbach Intézetétől származik. Jegyezzük meg, hogy a felkínált alternatíva a következő volt: „Jobb az óvatosság?” Ezzel 28 százalék egyetértett, a többiek „fenntartásokkal értettek egyet”, illetve „nem tudtak dönteni. Idézi Ulrike Ackermann (Hrsg.): *Freiheitsindex Deutschland 2016 des John Stuart Mill Instituts für Freiheitsforschung*. Humanities Online, Frankfurt, 2016.

nemzetiszocializmus, pontosabban Auschwitz lett egy teljességgel racionalizált világ utolsó mítosza” – szól az egyik tudatosan provokatív megfogalmazása. „Mitosz az, aminek igazsága nem vitatható.” Ez emeli felül a zsidókat minden kritikán, és minősíti a németeket, vagy legalábbis az „örök náci” a „felvilágosult jelen szekularizált ördögének”. (Az AfD ideológusai ezt nyersebben *Schuldkult*nak, a bűn kultuszának nevezik.)

Sieferle vad elszántsággal igyekszik pontosan rögzíteni azt, amit gondol, ha az nyilvánosan mégoly elfogadhatatlan is (ne feledjük, nem tudjuk biztosan, tervezte-e a megjelentetést). Azt állítja, hogy a *Vergangenheitsbewältigung* – ez a közismert nyugatnémet kifejezés a nehéz múlt „meghaladására” – valóságos államvallássá lett, amelyben a németek örökre a negatív választott nép, a zsidók pedig a pozitív választott nép. „Az első parancsolat így szól: ne legyen neked más holokausztd rajtam kívül.” Továbbá: „Hitler Ádámot nem haladta meg semmiféle Jézus; és az ilyen Jézust (az ember önkéntelenül is azt kérdezi, csak nem magára gondolt) bizonyosan rögtön keresztre feszítenék. A bűn totális marad, nem enyhíti semmilyen isteni könyörület.” Tiszta hisztéria.

Sieferle túl gyakran nyújtózkodik nietzschei mélységek felé, de rendszerint mellényúl, saját retorikai cipőfűzőjében megbotolva végül az abszurditás pocsolyájában köt ki. Néha viszont, ha sikerül egybefognia a modernitásról, az ökológiáról és a német történelemről szóló életműve szálait, valódi gondolatébresztő megfogalmazások születnek. A „modernitás projektjére” utalva írja: „a XVIII. és a XIX. század projektjeinek története tehát a teljes kudarc története, ami a XX. században vált nyilvánvalóvá: morálisan az első világháborútól Auschwitzig, technológiailag és gazdaságilag a századvég környezeti válságában.” (Ez szerintem nem egy Auschwitz-tagadóra vagy egy rutinos antiszemitára valló megjegyzés.) Továbbá: „A XX. század a tékozlás kora, [...] mindent elherdált: a természeti erőforrásokat, az embereket, az eszméket, a kulturális tartalmakat.”

A *Finis Germania* jótékony élességgel veti fel a kérdést, hogyan vála-

szoljunk az ilyen eszmékre egy olyan országban, ahol épp mostanság minden nyolcadik választó jobboldali populista pártra szavazott, főként a kultúrát és az identitást érintő aggodalmaitól vezetettve.

A *Spiegel* rendkívüli akciója, amelyvel elpárologtatta Sieferle könyvét a bestsellerlistáról, csak szélsőséges esete annak a viselkedésnek, amely a mai Németországot jellemzi. Ha túlmész egy bizonyos ponton, és jobboldali szélsőségesnek vagy antiszemitának tartható nézeteket fejezel ki, kitiltanak minden rendes társaságból, és viselheted egy skarlát, akarom mondani barna betű bélyegét. A náci jelvényeket, a holokauszttagadást és a gyűlöletbeszédet törvény tiltja (amit most a Facebook a saját kárára megtagasztalt), de ezen túl is létezik a tabu tiszteletben tartásának ez a szélesebb társadalmi, kulturális és politikai kikényszerítése.

Mármost sokan azt mondanák, hogy nagymértékben épp ennek köszönhető a német politika és a német nyilvánosságban zajló viták civilizált, centrista jellege – és nem is tévednek. Látom, hogy sok német fiatal teljes szívvel kiáll e viselkedés mellett. S vajon boldogabb lenne a világ többi országa, ha Németországban nem élne e tabu tilalma minden, a modern emberiség története legszörnyűségesebb fejezetének felújítására utaló célzással szemben?

Csakhogy ennek az egész viselkedésnek meg kell fizetni az árát, és az AfD választási sikere azt mutatja, hogy ez az ár emelkedik. Sieferle *Finis Germania*ja egy szomorú, megbomlott, de kétségkívül csiszolt elme kései kicsiny terméke. Egyszerűen azt mondani, hogy „jobboldali szélsőséges, antiszemita, történet szemléletében revizionista – ezért tűnj a szemem elől, Sátán, és takarodj a bestsellerlistáról”, siralmasan inadekvát válasz. Sőt, ha Sieferlét tabusítják, azzal megerősítik azt az állítást, hogy itt valóban egy tabuval van dolgunk, valamivel, ami kívül esik a racionális megvitatás birodalmán.

A jobboldali ideológusoknak minden betiltás csodás ingyenreklám, amelynek fényében a szabad véleménynyilvánítás mártírjának pózában tetszeleghetnek. Kubitschek, a kiadó

kárörvendve mondta, hogy a veszedék a Frankfurti Könyvvásáron „igazi pogány mulatság” volt.

A köznépnek mindez újra csak azt bizonyítja, hogy a liberális elit oly kevés időt szán rájuk, hogy még annyiival sem tiszteli meg őket, hogy „a fenekét mutassa nekik”. Vagy ami még rosszabb: meg sem engedik, hogy az egyszerű emberek kimondják, amit gondolnak. A heidelbergi John Stuart Mill Intézet 2016 tavaszán közvélemény-kutatást végzett a szabadságindexének meghatározásához; a válaszadóknak mindössze 57 százaléka mondta azt, hogy „ma Németországban az ember szabadon kifejezheti a politikai véleményét”.⁹

Ezért jó látni, hogy a német értelmiségnek egyre nagyobb része javasolja azt, amit egykor John Stuart Mill, hogy szabad, nyílt vitában birkózzanak meg ezekkel az érvekkel. Szigorú és határozott vizsgálatnak kell alávetni őket, így választható el a búza az ősztől. Mert Mill is azt mondta, hogy még a hamis érv is tartalmazhatja az igazság egy szilánkját, és az igazság jó kardja is csak akkor nem vesztí élet, ha folyamatosan próbára teszik a hamissággal folytatott nyílt küzdelemben. Máskülönben a bevett véleményt, még ha helyes is, csak „előítélet módjára” teszik magukévá.

Sieferle két posztumusz publikált szövege – egész életműve kontextusában szemlélve – kiválóan alkalmas arra, hogy alá vessék a Mill által javasolt eljárásnak. Félre tehetjük utolsó munkájából a hisztérikus kriptonietzscheánus túlzásokat a *Vergangenheitsbewältigung* „államvallás” mivoltáról, ugyanakkor kezelhetjük hasznos kihívásként is. Több mint hetven évvel a második világháború vége után hogyan lehet elejét venni annak, hogy a német vezetőknek a náci múlttól tett nyilatkozatai kiüresedett rituális szövegekké kopjanak? Hogyan lehet ezeket a borzalmakat valóban megértetni azzal a fiatal német nemzedékkel, amelyik semmi hasonlóval nem találkozott? Ha az első parancsolat nem Sieferle keserűen szarkasztikus változata: „ne legyen neked holokausztd rajtam kívül”, akkor mi? Ha a válasz az – aminek szerintem lennie kell –, hogy „tégymeg mindent, amit csak tudsz, hogy

megakadályozd az emberiség elleni újabb bünteteket”, akkor ebből mi következik? Pontosan ezen az alapon érvelt oly ékesszólóan az akkori külügyminiszter, Joschka Fischer amellett, hogy Németország katonailag vegyen részt a NATO koszovói intervenciójában, hogy véget vessenek a szerb népirtásnak. S ha már nem tudod megakadályozni az emberiség elleni bünteteket, akkor nem vagy-e legalább különösen köteles áldozatait befogadni? Például a szíriai menekülteket 2015-ben.

Beszállni az eszmék csatájába persze csak az egyik lehetséges lépés az új jobboldal és az idegengyűlölő nacionalista populizmus elleni nélkülözhetetlen küzdelemben. Sok múlik majd azon, egészében milyen kormányzati teljesítményt tud majd felmutatni az új „jamaikai” koalíció – amely nevét a négy nagyon különböző párt színeire utalva kapta: a CDU és a CSU fekete, az FDP (a szabad demokraták) sárga, a Zöldek zöldek. Mindegyik egy-egy lába annak a képtelen pantomim-lónak, ami ez a kormány lesz. Még egy erőszakos islamisták által elkövetett terrortámadás, és újra mindent elönt a bevándorlással és az iszlámmal kapcsolatos szorongás. Döntő, hogy mindenki lássa, a bevándorlás ma már valóban szabályozott. S legalább ilyen fontos lesz az, hogy sikerrel vagy kudarccal végződik-e Németország igyekezete, hogy az elmúlt pár évben érkezett több mint egymillió bevándorlót integrálja az iskolákban, a közéletben és a munkahelyeken. Lesznek-e belőlük – a két kutató, Herfried és Marina Münker szavával – „újnémetek”?¹⁰

Amilyen a politika, a CSU bizonyosan és a CDU is előbb-utóbb jobbra fog tolódni a bevándorlás és az identitás kérdésében, hogy visszaszerezze a populista szavazókat – pontosan úgy, ahogy a jobbközép vezetői tették a szomszédos Ausztriában és Hollandiában. Még a centrista Merkel belügyminisztere, Thomas de Maizière is azt írta ez év májusában a nagy példányszámú *Bild-Zeitung*-ban, hogy „mi nem vagyunk burka” (*Wir sind nicht*

Burka) – ez a nevetséges mondat talán úgy fordítható le, hogy „inkább ránk szavazatok, mint hogy dezertáljatok az Alternatívához”. Csakhogy pontosan akkor, ha jobbra mozdulsz el, miközben azon igyekszel, hogy integráld valamennyi – túlnyomórészt muzulmán – bevándorlót, válik egyre fontosabbá, hogy harcolj az eszmék csatájában, és húzz fénylő határvonalat a pozitív közéleti patriotizmus és az idegengyűlölő új jobboldali nacionalizmus között.

Igy zajlik a kulturális küzdelem Németország jövőjéért.

TIMOTHY GARTON ASH

Wessely Anna fordítása

A VÖRÖS BÉCSBŐL JÖTT EMBER

The New York Review of Books, 2017.
december 21.

Gareth Dale: Karl Polanyi
A Life on the Left. Columbia University
Press, 2017. 381 oldal, \$40

Micsoda nagyszerű korszak kezdődik – gondolták sokan – most, amikor már csak az egyetlen megmaradt szuperhatalom terjeszti el a kapitalizmust és a demokráciát szerte a világon. Azóta mindinkább azt látni, hogy a demokrácia és a kapitalizmus összeférhetetlen. A háború utáni vegyes gazdaságban a pénzvilág szabályozása, a munkavállalói jogok bővítése, a jóléti állam és a köztulajdonlás bizonyos elemeinek bevezetése olyan korlátokat állított fel, amelyeknek köszönhetően össze lehetett békíteni a dinamikát és a biztonságot. A globális kapitalizmus megkerülte e korlátokat: a vagyon kiszorítja a polgárérényeket (*citizenship*), fokozza a jövedelmek és a politikai befolyás koncentrációját, s a demokráciába vetett hit elenyészéséhez vezet. Az eredmény egy szélsőségesen egyenlőtlen és ingatag gazdaság, amelynek szervezete nem a sokaságot szolgálja, hanem a keveseket.

Nem meglepő, ha a sokaság erre válaszolt. Mindazok legnagyobb bossz-

szúságára, akik a demokratikus baloldaliaktól várják el, hogy korlátozzák a piacok hatalmát, válasza többnyire jobboldali populista. S ha „populistának” nevezzük, akkor még elnézően jellemezzük e reakció természetét, amelynek nacionalista retorikája, elvei és gyakorlata a neofasizmus határát súrolja. A globalizmus egy másik eleme, a migránsok felduzzadt áradata csak fokozza a gazdasági nehézségekkel küzdő helyiek dühét, akik ismét nagyra szeretnék tenni Amerikát (Franciaországot, Norvégiát, Magyarországot, Finnországot...). S ez nemcsak a gyenge demokráciákban fordul elő, mint amilyen Lengyelország és Törökország, hanem a bejáratott demokráciákban is – Nagy-Britanniában, Amerikában, Franciaországban, sőt még a szociáldemokrata Skandináviában is.

Jártunk már erre. A két világháború közti időszakban a szabadpiaci liberálisok voltak hatalmon Nagy-Britanniában, Franciaországban és az Egyesült Államokban, akik megpróbálták visszaállítani az első világháború előtti laissez-faire rendszerét. Feltámasztották az aranyalapot és a hadikölcsönöknek és a jóvátételnek adtak elsőbbséget a gazdaság stabilizálásával szemben. A szabad kereskedelem és a féktelen spekuláció időszaka volt ez, amikor a magántőkének semmi se korlátozta. A következménye pedig a gazdasági bizonytalanság évtizede lett, amely a világválsághoz, a parlamenti demokrácia meggyengüléséhez és a fasiszta ellencsapáshoz vezetett. Egészen az 1932 júliusában lebonyolított német választásig – amely a náciakat a Reichstag legnagyobb pártjává tette – a Hitler előtti koalíciós kormány tartotta magát a Németország hitelezői által diktált takarékoság gazdasági gyakorlatához.

A próféta, aki kimondta, hogy a szélsőségesen érvényesülő piaci erők lerombolják mind a demokráciát, mind a működő gazdaságot, nem Marx Károly, hanem Polányi Károly volt. Marx azzal számolt, hogy a kapitalizmus válsága egyetemes munkáslázadást vált ki és a kommunizmusba torkollik. Polányi, aki közel egy évszázaddal hosszabb történelmi múltra hivatkozhatott, úgy látta, a fasizmusnak nagyobb a valószínűsége.

10 ■ Herfried und Marina Münkler: *Die neuen Deutschen. Ein Land vor seiner Zukunft*. Rowohlt, Berlin, 2016.

A nagy átalakulás (1944) című meseteri művében Polányi kimutatta, hogy ha a piac „kiágyazódik” a társadalomból, és súlyos társadalmi átrendeződést vált ki, akkor az emberek előbb-utóbb fellázadnak. Az első világháború, a két világháború közti időszak, a gazdasági világválság, a fasizmus és a második világháború katasztrófáját Polányi a társadalmat maguk alá gyűrő piaci erők hatásának, logikus kulminációjának nevezte, és a gazdasági liberalizmus – először a XIX. századi Angliában megjelenő – „utópikus törekvésének” azt a próbálkozást, „hogyan szabályozó piaci rendszert hozzanak létre”. A próbálkozás tudatos döntésből fakadt, nem tekinthető visszatérésnek a gazdasági természeti állapothoz. Polányi meggyőzően bizonyította, hogy piaci társadalom csak tudatos kormányzati beavatkozásnak köszönhetően – a tulajdonjogok rögzítésével, a bér-munka, a kereskedelem és a pénzügyek feltételeinek meghatározásával – létezhet. Ahogy, mintegy mellékesen, megjegyezte: a „laissez faire-t eltervezték”.

Meggyőződése volt, hogy a szervezett tőke és szélsőséges piaci ideológiája ellen csak a mozgósított, eszes és árnyaltan gondolkodó munkásmozgalom képes politikailag fellépni és pusztító erejét mérsékelni. Erre a következtetésre nem a marxi gazdaságelméletből jutott, hanem a „Vörös Bécs” – a két világháború közti Európa legsikeresebb szocialista városi kormányzati kísérlete – közvetlen megfigyeléséből. Az 1920-as években ugyanis gazdasági újságíróként dolgozott Bécsben. És a második világháború után egy ideig a Nyugat egésze egyfajta egalitárius kapitalizmusban élt, amely a demokratikus állam erejére épült, és erős munkásmozgalmakra támaszkodhatott. Ám Thatcher és Reagan korszakában szétzúzták ezt az ellensúlyozó hatalmát – s ennek következményei előre láthatók voltak.

A nagy átalakulásban Polányi azt hangsúlyozta, hogy három elem alkotta a XIX. századi klasszikus liberalizmus fő követeléseit: a szabad kereskedelem, az aranyalap kikényszerítése és az a gondolat, hogy a munkaerőnek „a piacon kell megta-

lálnia az árát”. Mai megfelelői nyomástóan hasonlóak. Egyre erősebb a nyomás egyfelől a kereskedelem deregulációjának elérésére, hogy az igazgatott kapitalizmusnak még a maradványait is eltüntessék, másfelől a munkaerő-piaci óvintézkedések (*safeguards*) kiiktatására, hogy növelhessék a multinacionális cégek profitját. Az aranyalap helyett – amely a XIX. században arra szolgált, hogy az egyes országok a valódi gazdasági jólét elé sorolják a pénz fedezetét és a kötvénytulajdonosok érdekeit – itt van az Európai Bizottság, az IMF és Angela Merkel kancellár által kikényszerített megszorítási politika, amelyhez csatlakozik az amerikai Fed, amikor az infláció első jelére visszafogja a hiteleket.

A gazdaságpolitikáknak ez a cseppet sem szent hármasa, melyet Polányi meghatározott, ma éppúgy nem működik, mint az 1920-as években. A gyakorlatban kudarcot vallott közgazdaságtanként, szociálpolitikaként és politikaként is. Polányinak korábbi írásaiban és *A nagy átalakulásban* kifejtett történeti elemzése háromszor is igazolódott: először azokban az eseményekben, amelyek a második világháborúban értek tetőpontjukra, azután a háború utáni konjunktúrában, amikor a laissez-faire időleges korlátozása összekapcsolódott a demokrácia újjáéledésével, s végül napjainkban, amikor az eredeti gazdasági liberalizmus visszaállítására a neofasizmus válaszol. Most kellené, hogy Polányi igazi ideje legyen, ám ennek épp az ellenkezője következett be.

Gareth Dale könyve Polányi szellemi pályájáról kiválóan mutatja be az embert, a művét és azt a politikai és szellemi környezetet, amelyben kibontakozott. Nem ez az első Polányi-életrajz, de ez a legátfogóbb. Dale politológus, a londoni Brunel Egyetem oktatója, 2010-ben már megjelentette egy könyvet Polányi közgazdaságtani gondolkodásáról *Karl Polanyi: The Limits of the Market* címmel.

[...]

Polányi 1919-ben ment Bécsbe, s ott találta meg hivatását – gazdasági újságíró – és élete szerelmét – Duczyńska Ilonát, egy nála jóval baloldaliabb, lengyel származású rádiókálist. [...] Az *Economist* közép-európai megfelelője, az *Österreichische Volkswirt* hetilap 1924-től külpolitikai újságíróként alkalmazta Polányit, aki továbbra is folytatta a vitát a többi baloldallal egy működőképes szocializmus esélyeiről, és folyamatosan vitázott a jobboldaliak közül Ludwig von Miseszel, a szabadpiac teoretikusával. A megjelentetett, farsztóan részletező vita végig arról folyt, képes lehet-e a szocialista gazdaság hatékony árképzésre. Mises szerint nem, Polányi viszont amellett érvelt, hogy egy decentralizált, munkások irányította szocializmus elég nagy pontossággal meg tudná állapítani a szükségleti cikkek árát. Utólag arra a belátásra jutott – Dale beszámolója szerint –, hogy ezekkel a magasroptú technikai vitákkal csak az időt pocskolta.¹

Eközben Bécs gyakorlati választ adott a Miseszel folytatott vitára. A jól szervezett munkásság az első világháború után közel 16 éven át hatalomban tartotta a szocialista helyi kormányzatokat. A kormány biztosította a gáz-, víz- és áramellátást, lakásokat épített munkásoknak a gazdagokra kivetett adókból (akiknek az alkalmazott személyzet után külön adózniuk kellett). Családtámogatást kaptak a szülők, és a helyi kormányzat fizette a szakszervezetek munkanélküliségi biztosítását. Mindez egyáltalán nem ásta alá Ausztria magángazdaságát, amelyet sokkal inkább veszélyeztetett az a szerencsétlen megszorító gazdaságpolitika, amelyet Polányi élesen bírált. 1927-től kezdve azután a munkanélküliség egyre nőtt, a bérek meg csökkentek, ami 1932–33-ban végül hatalomra segítette az ausztrófasiszta kormányt.

A Vörös Bécs politikai és gazdasági szempontból egyaránt fontos volt Polányinak. Míg a dickensi Anglia torz szegénypolitikája munkásosztályának gyengeségét tükrözte, a Vörös Bécs a munkásosztály erejének emblemmája lett. Az angol szegénytörvény „valóság-

1 ■ Mises, Hayek és Polányi összetűzéseit korábbi cikkemben tárgyaltam, lásd Robert Kuttner: Karl Polanyi Explains It All. *The American Prospect*, 2014. május-június.

gos sorscsapásként érte a köznépet – írta Polányi –, Bécs viszont a Nyugat történelmében az egyik leglátványosabb győzelem”. Am azt is látta, hogy a helyi szocializmus szigete nem élheti túl a nagy piaci zűrzavart és az erősödő fasizmust.

1933-ban, amikor a honi fasiszták vették át Bécs városi kormányzatának irányítását, Polányi Londonba költözött, ahol Cole és Tawney segítségével végül munkát kapott a Munkások Oktatási Szövetségénél, az Oxfordi Egyetem egyik kihelyezett oktatási programjában. Itt többek között angol ipartörténetet tanított. Az előadásokat előkészítő kutatásaiból nőtt ki később *A nagy átalakulás* első vázlatai.

Egykori mentora, Jászi Oszkár is emigrációban élt – az Egyesült Államokban, az Oberlin College-ban tanított. Csekély óradói fizetése kiegészítésére Polányi előadókörutakat tett amerikai egyetemeken. A roosevelti Amerikát Európa reménytelen ellenpontjának látta. A háború kitörése egy ilyen előadókörúton érte, amelyből azután három évre szóló kinevezés lett a Bennington College-ban. Itt fejezte be könyvét, amely nagyon jó időben jelent meg: az 1944-es évben kötötték meg a Bretton Woods-i Egyezményt, ekkor szólított föl Rooseveltt a gazdasági jogok nyilatkozatának elkészítésére, s jelent meg Lord Beveridge lenyűgöző tervezete, a *Teljes foglalkoztatottság egy szabad társadalomban*. Polányi munkájával egybecsengett az a bennük kifejeződő cél, hogy a túlságosan szabadjára engedett piac soha többé ne vezethessen fasizmusba torkolló emberi szenvedéshez.

Polányi könyvét kezdetben mégis visszhangtalan csend fogadta, ami szerintem két tényezőnek volt betudható. Egyrészt Polányi egyetlen szaktudományhoz sem tartozott, és lényegében autodidakta volt. Dale azt írja, hogy amikor 1947-ben végre állást kapott a Columbia Egyetemen mint a gazdaságtörténet oktatója, „a szociológusok közgazdásznak tekintették, a közgazdászok viszont szociológusnak”. A múlt század közepén Amerikában a politikai gazdaságtan, az institucionalizmus, a közgazdasági eszmetörténet és a gazdaságtörténet

amúgy is háttérbe szorult a formalista modellalkotással szemben. Polányi elmélete nem kínált tesztelhető hipotézist.

Másrészt, ami fontosabb, Polányi ideológiai ellenfelei támogatást élveztek, előléptették őket, míg ő csak saját eszméi erejére támaszkodhatott. Akárcsak Polányinak, Misesnek sem voltak elismert tudományos teljesítményei, viszont mint az Osztály

Popper Leó, Polányi Károly és Polányi Mihály, 1908 körül

Kereskedelmi Kamara titkára nagy hatású magánsemináriumot vezetett, és ebből nőtt ki azután az osztrák közgazdaságtan laissez-faire iskolája. Az üzleti élet szervezete által foglalkoztatott laissez-faire teoretikusként egy fél évszázaddal korábban megelőlegezte a mai Heritage Foundation működését. Mises legfontosabb tanítványa Hayek volt.

Hayek *Az út a szolgaságba* című könyvében azt állította, hogy az állam jó szándékú próbálkozása a piacok szabályozására zsarnoksághoz vezet. Csakhogy nem ismerünk olyan ese-

tet, amikor a szociáldemokrácia diktatúrába csúszik át: a történelem Polányi oldalán áll, aki kimutatta, hogy a féktelen szabadpiac a demokrácia összeomlásához vezet. Mégis Hayek lett a fábianusok alapította London School of Economics professzora, és az „osztrák iskolát” a libertárius közgazdaságtan formális iskolájaként tartják számon. Hayek később megkapta a közgazdaság-tudományi Nobel-emlékdíjat. Az 1944-ben kiadott *Az út a szolgaságba* bestseller lett, folytatásokban közölte a *Reader's Digest*.

A nagy átalakulásról megjelenésekor lesújtó kritikát közölt a *New York Times*: „Szépen megírt kísérlet 150 év történetének átértelmezésére; végső soron egy új feudalizmus, egy új szolgaság mellett áll ki, az embereket lakhelyükhöz és munkahelyükhöz kötő gazdaság mellett.” Ez a kijelentés furcsamód igencsak Hayekre emlékeztet, ami nem meglepő, hiszen szerzője az a John Chamberlain volt, aki épp befejezte ömlengő előszavát Hayek említett könyvéhez – így működik a befolyásolás politikai gazdaságtana.

Am Polányi könyve csak nem akart eltűnni a süllyesztőben. 1982-ben megjelent John Gerard Ruggie-nak, a nemzetközi kapcsolatok kutatójának nagy figyelmet keltő cikke, amelynek magvát Polányi fogalmai alkották. Ruggie a háború utáni, 1944-ben kialakított gazdasági rendet „beágyazott liberalizmusnak” nevezte, mondván, hogy a Bretton Woods-i rendszer összebékítette az államot a piaccal, amikor a demokratikus politika közvetítésével a liberális gazdaságot „viszsaágyazta” a társadalomba.² Gøsta Esping-Andersen dán szociológus, a szociáldemokrácia egyik vezető kutatója Polányi dekommodifikáció-fogalmát alkalmazta a *Three Worlds of Welfare Capitalism* címmel 1990-ben megjelent fontos könyvében, amelyben azt vizsgálta, hogy a szociáldemokraták hogyan korlátozzák és egészítik ki a piac működését.³

Más kutatók is nagyra tartják Polányi felismeréseit, köztük politikatörténészek – Ira Katznelson, Jacob Hacker, Richard Valelly –, szociológusok – mint a néhai Daniel Bell – és közgazdászok – Joseph Stiglitz, Dani Rodrik és Herman Daly. Sokan

2 ■ John Gerard Ruggie: *International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order*. *International Organization* 36 (1982), 2. szám.

3 ■ Polity, London, 1990.

4 ■ Kari Polanyi-Levitt (ed.): *The Life and Work of Karl Polanyi*. Black Rose, Montreal, 1990.

viszont, akik lényegében polányiánus gondolatokat fogalmaznak meg arról, hogyan hatol be a piac a nem piaci jellegű terekbe – mint például Michael Walzer, John Kenneth Galbraith, Albert Hirschman és a Nobel-díjas Elinor Ostrom –, egyáltalán nem hivatkoznak rá. Ez az ára, ha az ember – Hirschman önjellemzése szerint – birtokháborító módjára idegen területekre merészkedik.

Miután már háromszor emigrálni kényszerült – Budapestről Bécsbe, Bécsből Londonba és onnan New Yorkba –, Polányinak újból költöznie kellett: az Egyesült Államok hatóságai megtagadták Duczynska Ilonától a vízumot arra hivatkozva, hogy az 1920-as években kommunista párttag volt. Így kerültek Toronto egyik külvárosába, ahonnan Polányi ingázott a Columbia Egyetemre – egészen nyugdíjba vonulásáig az 1950-es évek közepén.

Noha a Polányi-rajongókat általában csak *A nagy átalakulás* érdekli, Dale könyvének külön érdeme Polányi 1944 utáni munkásságának bemutatása. Hiszen még húsz évig élt, és az akkoriban primitívnek nevezett gazdasági rendszereket tanulmányozta, amivel egy újabb alapra támaszkodva bizonyíthatta, hogy a szabadpiac nem a természetes állapot, és nem szükségszerű, hogy a piacok maguk alá gyűríjk az egész társadalmat. Sőt kiderült, hogy számos korai kultúrát a piaci és nem piaci csereformák egymásba fonódása jellemzett. Polányi egyaránt foglalkozott Dahomey rab-szolga-kereskedelmével és az ókori Athén gazdaságával, melynek példája „azt bizonyítja, hogy »szerves egész-szé« ötvözhetők a redistribúció, a reciprocitás és a piaci csere elemei”. Athén persze nem volt szocialista, ám prekapitalista gazdaságában helyet kaptak a jövedelemszerzés piaci és nem piaci formái.

Dale tárgyalja Polányi nézeteit az erősödő hidegháborúról és a háború utáni időszak vegyes gazdaságáról, amit ma sokan aranykorként emlegetnek. Az egalitárius kapitalizmust az újjáteremtett demokráciával összekapcsoló *trente glorieuses* [a dicső harminc év 1945 és 1975 között] Polányi számára álláspontja megerősítésének is tűnhetett volna, ám – két

háború, a szocialista Bécs elpusztítása, a náci uralom idején közeli családtagjainak elvesztése és egymást követően négy száműzetés tapasztalatával a háta mögött – már nem volt olyan könnyen meggyőzhető. Roosevelt nagyra becsülte ugyan, de az 1945 utáni brit munkáspárti kormányt – a jóléti állammal megfajult kapitalista rendszert – az elveket feladó megalkuvásnak tartotta.

Polányi Károly és Duczynska Ilona, London, 1938.

Egy fél évszázaddal később igazolva látjuk fenntartásait. Sokan a Bretton Woods-i rendszert úgy fogták fel, mint elegáns megoldást arra, hogyan lehet újraindítani úgy a kereskedelmet, hogy az egyezményt aláíró országok gazdasága teljes foglalkoztatottságot biztosíthasson, Polányi viszont a tőke uralmának kiterjesztését látta benne. Mondhatni, a jövőbe látott: az 1980-as évekre az IMF és a Világbank a megszorítások kikényszerítői lettek, vagyis pontosan az ellenkezőjét tették annak, amit megtervezőjük, John Maynard Keynes szándékolt. A hidegháborúért pedig Polányi elsősorban a szövetségeseket okolta, egyetértésben Henry Wallace-szel, aki úgy gondolta, hogy a Nyugat megállapodásra juthatott volna Sztálinnal.

Dale nem mentegeti Polányit a Szovjetunióval kapcsolatos vakságáért. Megállapítja, hogy az 1920–30-as években Polányi mintegy felmentette

Sztálint, sőt még az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktumért is a Whitehall szovjetellenességét tette felelőssé. S nagy reményekkel nézett az oroszoknak a háború befejezése utáni terveire. Tagja volt az emigránsok londoni Magyar Tanácsának, de megszakította velük a kapcsolatot, mert szerinte a Vörös Hadsereget a demokratikus szocializmus elhozójaként kellett volna üdvözölni. Mint kifejtette, Kelet-Euró-

pa szovjet felszabadítása „a politikai pártokra támaszkodó képviselői kormányzás valamelyik formáját” valósítja majd meg a térségben.

Belátva, mekkorát tévedett, Polányi 1956-ban üdvözölte a rövid életű magyar forradalmat, ám miután a szovjet tankok szétzúzták, ismét reménykedve tekintett a kialakuló, enyhén reformer gulyáskommunizmusra. Ez naivitás volt, de nem teljesen alaptalan. Noha Polányi nem volt marxista, 1963-ban – egy évvel a halála és sok évvel a berlini fal leomlása előtt – meghívást kapott egy előadásra a budapesti egyetemen. Ez volt az első látogatása négy évtizedes távollét után.

Születésének századik évfordulóján, 1986-ban lánya, Kari Polanyi-Levitt szimpóziumot szervezett Budapesten Polányi tiszteletére. A konferencia előadásainak kötete nagyszerű párja Dale munkájának.⁴

A kötet 25 rövid cikket tartalmaz, a nyugatiak mellett magyar szerzőktől is – az akkor még kommunista Magyarországon Polányit sokan olvasták. Az írásaik meglepő módon feltáró jellegűek, nem dogmatikusak. Ám amikor rá került a sor, Kari Polanyi-Levitt előadását így zárta: „Ha még egy kéréssel fordulhatok a Magyar Tudományos Akadémiához, akkor azt kérem, hogy *A nagy átalakulást* tegyék magyar nyelven hozzáférhetővé a magyar olvasók számára.” Ez végül meg is történt 1990-ben. Mint oly sokan Nyugaton, a budapesti kommunista rezsim sem tudta igazán, mit is kezdjen Polányival.

Egy demokratikus közjáték után ma Magyarország egy szélsőséges nacionalista autokrácia központja. Ebbe a szokásos módon a pénzügyi tevékenységek engedélyezésével kapcsolatos téves politika is belejátszott. A 2008-ban bekövetkezett pénzügyi összeomlás után Magyarországon folyamatosan nőtt a munkanélküliség a válság előtti kevesebb mint 8 százalékról 2010-ben már közel 12 százalékra. A 2010. évi választásokon a szélsőjobb oldali Fidesz lesöpörte a hatalmat gyakorló baloldali kormányt. Az országgyűlési mandátumok több mint kétharmadának megszerzése tette lehetővé Orbán Viktor miniszterelnök „illiberális demokráciáját” – ismét egy olyan visszhang, egy olyan igazolódás, amire Polányinak nem volt szüksége.

Végül is mit gondoljunk Polányiról? És milyen tanulságokkal szolgálhat a jelenben? Még lelkes hívei is beismerik, hogy a részletkérdésekben gyakran tévedett. Jóindulatú kritikussai – Fred Block és Margaret Somers – már korábban rámutattak, hogy a XVIII. századi Nagy-Britanniáról szólva Polányi erősen túlzott: a szegényekről való gondoskodás távolról sem volt annyira általánosan elterjedt gyakorlat. Az általa idézett híres esetből, az 1795-ös speenhamlandi szegénnytörvényből, amely segélyezéssel védte a szegényeket a kapitalizmus korai viharaitól, nem lehet Anglia egészére általánosítani. A szegénnytörvények 1830. évi liberális reformjáról adott értelmezése viszont telitalálat: a reform célja – és hatása is – az volt, hogy a segélyek megvonásával arra kényszerítse a

munkásokat, hogy a létező legalacsonyabb bérért dolgozzanak.

Az is igaz, csak a gazdasági liberalizmus elterjedésével nem magyarázható, miért nem tudott gyökeret verni a liberális demokrácia Közép-Európában, ennek jóval összetettebb okai voltak. Mindenesetre ennek a következményeként nyílt meg az út a jobb oldali nacionalizmus előtt. Azt viszont Polányi jól látta, hogy az első világháború után nem sikerült egyetemesé tenni a piaci liberalizmust, s ezért maradtak a demokráciák gyengék, megosztottak és – a háború kitöréséig – képtelenek arra, hogy ellenálljanak a faszizmusnak. Neville Chamberlainre leginkább azért emlékszünk, mert ő volt az, aki 1938-ban Münchenben engedett Hitlernek. Ám 1933 áprilisában, a gazdasági világválság mélypontján, amikor Hitler azzal volt elfoglalva, hogy megszilárdítsa hatalmát Berlinben, Chamberlain pedig Tory pénzügyminiszter volt Londonban, akkor ez utóbbi így nyilatkozott: „Mi mentesek vagyunk attól a félelemtől, amely oly sok nálunk kevésbé szerencsés ország osztályrésze, attól a félelemtől, hogy a dolgok csak rosszabbra fordulhatnak. E félelemtől való megmenekülésünket annak köszönhetjük, hogy egyensúlyba hoztuk a költségvetésünket.” Ilyen kiforgatott bölcsesség nemcsak akkor, ma is igaz. Chamberlain szavait érdemes volna rávésni egy Polányi-élműre.

Három dán politológusnak a *Journal of Democracy*-ben közreadott cikke felteszi a kérdést, helyes volt-e az 1920–30-as években előretörő faszizmust a laissez-faire és a gazdasági összeomlásig kirajzolódó hosszú ív hatásának tulajdonítani.⁵ Azt találták, hogy Északnyugat-Európa jól működő demokráciái és az egykori brit gyarmat Kanada, Ausztrália és Új-Zéland „gyakorlatilag immúnis volt a két háború közti időszak ismétlődő válságaival szemben”, míg Dél-, Közép- és Kelet-Európa fiatalabb és törékenyebb demokráciái megadták magukat. Északnyugat-Európában a fasiszták csak az ország megtámadása és megszállása után tudtak rövid időre hatalomra kerülni. Ez a megálapítás Polányi hangjának korunkra nézve profetikus és ominózus színezetet ad: napjainkban Európa számos

országában szélsőjobb oldali a második vagy harmadik legnagyobb párt.

Összegezve: több részlet is téves a Polányi fölrajzolta képen, de az egész kép mégis helyes. A demokrácia nem él sokáig, ha túlságosan is szabad a piac; s a piacot kordában tartani a politika feladata. Aki ezt figyelmen kívül hagyja, a faszizmussal kacérkodik. Polányi azt írta, hogy a faszizmus a demokrácia szétfűzésével oldotta meg a féktelen piac problémáját. Ám a két világháború közt fellépő fasisztáktól eltérően a mai szélsőjobb oldali vezetők még arra sem töreksenek, hogy visszafogják a piaci hullámmászokat, vagy hogy állami megbízásokkal rendes munkához juttassák az embereket. A Brexit, a kisemmizetteknek ez a hirtelen dühödő rángása semmi jót nem nyújt a brit munkásosztálynak; Donald Trump programja pedig nem más, mint a nacionalista retorika összevegyítése a kormányzat és a ragadozó kapitalizmus még mélyebb szövetségével. Az elégedetlenség még sokfelé fordulhat. Ha feltesszük, hogy a demokrácia kitart, akkor egy ellenmozgósítás is lehetséges Polányi megvalósítható szocializmusának szellemében. A pesszimista Polányi azt mondaná: győzött a kapitalizmus, és veszített a demokrácia. Optimista éneje viszont a népi politika új fellendülésében bízna.

ROBERT KUTTNER

Wessely Anna fordítása

5 ■ Agnes Cornell – Jørgen Møller – Svend-Erik Skaaning: The Real Lessons of the Interwar Years. *Journal of Democracy* 28 (2017), 3. szám.